

arshungarica

50. ÉVFOLYAM 2024 | 2

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata

Galavics Géza emlékére

Előszó

Bubryák Orsolya

Emlékkönyv helyett

Galavics Géza in memoriam

129

Tanulmányok

Ecsedy Anna

„De aquae ductibus et adiunctis”

Lippay György pozsonyi „kertjének” vízgépészeti berendezései a források tükrében

131

Terdik Szilveszter

Deliciae Benedictinae

A bencés rend római kegyképének közép-európai kultusza

177

Alföldy Gábor

A hédervári park

I. rész. Egy ismeretlen ábrázolás Bernhard Petri alkotásáról, az 1810-es évekből

221

Emlékkönyv helyett

Galavics Géza in memoriam

Az *Ars Hungarica* tavalyi évfolyamának (49. évf., 2023) negyedik számában vettünk búcsút a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézetének (korábban MTA Művészettörténeti Kutatóintézet) nyugalmazott kutatóprofesszorától, Galavics Géza (1940–2023) akadémikustól. A lapszámban Mikó Árpád érzékeny hangvétellű visszaemlékezéssel búcsúztatta egykori kollégáját,¹ a nekrológot kísérő tanulmányokat Galavics Géza barátai, kollégái, tanítványai írták. Igyekeztünk olyan témákat összeválogatni, amelyek kutatását valamilyen módon Galavics Géza inspirálta, és megpróbáltuk általuk érzékeltetni azt a széles, a késő reneszánsztól a felvilágosodás koráig ívelő spektrumot, amely a Tanár úr kutatási területét jellemezte.

Gulyás Borbála az 1572. évi pozsonyi koronázás lovagi tornájáról és Giuseppe Arcimboldo, valamint Jacopo Strada jelmezterveiről írt összefoglaló elemzést,² Jernyei Kiss János a római barokk mennyezetfestészet írott forrásaival foglalkozó, készülő monográfiájának egy fejezetét adta közre.³ Mikó Árpád a Magyar Nemzeti Múzeum egy friss szerzeménye kapcsán elemezte Zólyomi Dávid úrvacsorakannáinak motívumkészletét,⁴ Serfőző Szabolcs a Habsburg-uralkodók magyarországi képzőművészeti reprezentációjának egyik fontos emlékének, az I. Lipót által Pozsony főterén felállított Mária-oszlopnak a történetét dolgozta fel.⁵ Jávor An-

na Lieb Ferenc életművét gazdagította egy újabb műtárgycsoport felfedezésével,⁶ Ugry Bálint egy Galavics Gézával közös, magyarországi tudósok portrégalériáit feldolgozó kutatását vitte tovább, bemutatva Engel József Balassa Jánosról készített mellszobrának keletkezéstörténetét.⁷ Bubryák Orsolya egy több részesre tervezett, Migazzi Kristóf Antal váci püspök és bécsi érsek gyűjteményét dokumentáló tanulmány sorozatának első fejezetét adta közre.⁸

A lapszám Galavics Géza halálának fájdalmas híre hallatán spontán szerveződött: terjedelmi okoknál fogva nem törekedtünk, nem is törekedhettünk arra, hogy a szerzők felkérésekor egy *emlékkötet* igényével lépünk fel. Mindazoktól, akik még szívesen írtak volna az *Ars Hungarica* ezen számába, ezúton is elnézést kérünk. Pár évvel ezelőtt, Galavics Géza 80. születésnapjára az Intézet gondozásában kétkötetes ünnepi kiadvány (*Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, I–II.) jelent meg,⁹ amelyben sokan kifejezhatték az iránta érzett tiszteletüket. Hasonló nagyságrendű kiadványra az *Ars Hungarica* keretei közt nem vállalkozhattunk.

Volt azonban három tanulmány, amely szintén a tavalyi lapszámba készült, de végül nem került be a kiadványba, részben terjedelménél fogva, részben azért, mert a kutatások volumene miatt a rendelkezésre álló

1 MIKÓ ÁRPÁD: Galavics Géza (Győr, 1940 – Budapest, 2023). *Ars Hungarica*, 49. 2023. 4. sz. 469–472.

2 GULYÁS BORBÁLA: Giuseppe Arcimboldo és Jacopo Strada jelmeztervei és az 1572. évi pozsonyi koronázás lovagi tornája. *Uo.* 363–388.

3 JERNYEI KISS JÁNOS: Bellori és a Farnese-galéria. *Uo.* 389–402.

4 MIKÓ ÁRPÁD: Oszlop és tornác. Zólyomi Dávid úrvacsorakannái (Debrecen, 1631) díszítményének értelmezéséhez. *Uo.* 403–412.

5 SERFŐZŐ SZABOLCS: A pozsonyi Mária-oszlop mint trophaeum. *Uo.* 413–425.

6 JÁVOR ANNA: Leleszi premontrei prépostok képmásai Lieb Ferenctől (1780–1787 között). *Uo.* 427–441.

7 UGRY BÁLINT: Virágokkal övezve, poroltó mellett. Engel József Balassa János-mellszobráról. *Uo.* 443–454.

8 BUBRYÁK ORSOLYA: A „másik” Erdődy-gyűjtemény. Migazzi Kristóf váci püspök és bécsi érsek képtára Galgócon, I. *Uo.* 455–468.

9 *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, I–II. Szerk. GULYÁS BORBÁLA, MIKÓ ÁRPÁD, UGRY BÁLINT. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.

időkeret számukra szűknek bizonyult. Három Galavics-tanítvány (Alföldy Gábor, Ecsedy Anna és Terdik Szilveszter) írásai, amelyeket a tavalyi *Ars Hungarica*-szám kiegészítéseképp most egykori mentoruk emlékének ajánlva adunk közre. Mindegyik téma közel állt Galavics Gézához: némelyik kutatást évek vagy évtizedek óta kísérté figyelemmel, és mindegyik szorosan kapcsolódik az ő tudományos munkájához. Alföldy Gábor a hédervári park egy eddig ismeretlen ábrázolásából kiindulva teszi közzé sokéves kutatómunkájának eredményét (ponto-

sabban annak első részét),¹⁰ Ecsedy Anna pedig Lippay György pozsonyi „kertjéről” írt tanulmányorozatának harmadik részével zárja le szintén hosszú évek óta zajló kutatómunkáját.¹¹ Terdik Szilveszter a győri bencés rendház egy ritka ikonográfiájú Szent Benedek-ábrázolása nyomán kíséri figyelemmel, hogyan bontakozott ki, majd halványodott el a bencés rend egy római kegyképének kultusza Közép-Európában.¹²

Bubryák Orsolya

10 ALFÖLDY Gábor: A hédervári park. I. rész. Egy ismeretlen ábrázolás Bernhard Petri alkotásáról, az 1810-es évekből. *Ars Hungarica*, 50. 2024. 2. sz. 221–241.

11 Ecsedy Anna: „De aquae ductibus et adiunctis”. Lippay György pozsonyi „kertjének” vízgépészeti berendezései a források tükrében. *Ars Hungarica*, 50. 2024. 2. sz. 131–176. Az első két rész: Ecsedy Anna: *Plenus sapientia*: Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének

látványosságai. *Művészettörténeti Értesítő*, 62. 2013. 2. sz. 171–232; Uő: Lippay György „pozsonyi kertjének” inventáriuma 1666-ból. A primási nyaralókastély építéstörténete és 17. századi berendezése. *Ars Hungarica*, 46. 2020. 2. sz. 119–249.

12 TERDIK Szilveszter: *Deliciae Benedictinae*. A bencés rend római kegyképének közép-európai kultusza. *Ars Hungarica*, 50. 2024. 2. sz. 177–219.

„De aquae ductibus et adiunctis”

Lippay György pozsonyi „kertjének” vízgépészeti berendezései a források tükrében

Források és historiográfia: a 18. századi történeti irodalom

Lippay György esztergomi érsek pozsonyi „kertjének” építéstörténete az 1643. év elején indul, és az 1660 és 1663 közötti időszakban ér véget.² A primás ekkor a „rendi dualizmus” politikai színtereinek egyik legbefolyásosabb szereplője, „a magyarországi Habsburg-berendezkedés első számú exponense”³ volt; a pozíciójának megfelelő reprezentatív tárgyi környezetet a kor világi és egyházi elitej számára jól ismert kerti együttes jelentette.⁴ A kertbéli építkezések utolsó dokumentuma Mauritius Lang Johann Jacob Khün rajzai után készült rézmetszeteinek sorozata, amelynek címlapja már az 1663-as esztendő, Érsekújvár feladásának évszámát

viseli magán (1. kép).⁵ Újvár elvesztését Lippaynak nem sikerült megakadályoznia; a következő évben a primás 1658 óta fokozatosan csökkenő udvari befolyása lényegében megszűnt, s a vasvári békekötéssel mintegy semmivé vált mindaz, ami politikai pozíciójának és egyúttal személyes reprezentációjának alapját képezte.⁶ 1663 szeptemberében Pozsony is közvetlen fenyegetettségbe került: a *Diarium Europæum* 1664-ben megjelent IX. kötete, illetve a Paul Fürst által 1665-ben közreadott *Ortelius redivivus et continuatus* második része (Martin Meyer munkája) nyomán Korneli János jezsuita is megemlíti *Fragmenta Ungaricæ historiae*-jében (1738), hogy az Újvár alatti táborból portyázó török és tatár csapatok elérték a pozsonyi külvárost, és megkísérelték felgyújtani az érsekkertet, amit a lövedékeket eloltó primási gárdisták sikeresen megakadályoztak.⁷ Bár a beszámolók nem

1 A dolgozatot megalapozó kutatómunka az ELTE BTK magyar állami doktori ösztöndíja, valamint az OTKA/NKFIH K-105005 számú pályázata, illetve az MTA Isabel és Alfred Bader Művészettörténeti Kutatási Támogatás keretében zajlott, amelyhez további segítséget nyújtott a Tempus Közalapítvány bécsi Collegium Hungaricum-ösztöndíja és a Nemzeti Kulturális Alap Építőművészeti Kollégiuma.

2 Az építéstörténet adataihoz ld. ECSEDY 2020, különösen 161–172. A témában összefoglalóan ld. továbbá ECSEDY 2013; ECSEDY 2014; ECSEDY 2021. Az együttest a teljesség igényével bemutató kötet megjelenése 2025-ben várható.

3 TUSOR 2015b. 220–221.

4 Lippay (IV.) György (Bécs, 1600. október 6. – Pozsony, 1666. január 3.) esztergomi érsek 1642. november 18-tól; ld. elsősorban TUSOR 2003; TUSOR 2005. 106–160; TUSOR 2007; TUSOR 2015c. XII–XIV, XXVII–XLVI; TUSOR 2020. 187–192; legújabban, teljes részletességgel: TUSOR 2022. 105–174 (195).

5 A korábbi irodalom összefoglalásával: ECSEDY 2013. 171–173, 199 (1.1a, 1.1b sz.), 1–2. kép.

6 Lippay udvari befolyásának kedvezőtlen változásáról 1658 után, valamint zátonyra futott, illetve halála miatt megszakadt politikai törekvéseiről az 1663–1664. évi eseményeket követően: TUSOR 2014; TUSOR 2015a; TUSOR 2015b; TUSOR 2016; TUSOR 2017; TUSOR 2021, különösen 27–28, 32–36; TUSOR 2022. 164–166; ld. még többek között R. VÁRKONYI 2017. 341.

7 Az 1663. szeptember 7-én és 10-én lezajlott események leírása, azonos szöveggel: *Diarium Europæum* IX (1664). 688–689; MEYER 1665. 284, 285: „[szeptember 7.] die Türcken und Tartarn [...] biß auff deß Herren Ertz-Bischoffs Fürstl. Gn. Lust-Garten kamen [...]. Derjenige Trupp, welcher besagten Ertz-Bischofflichen Lust Garten anfiel, war der Vortrupp über 100. Pferde starck [...]. Sie kamen so unvermerckt an, daß deß Herren Ertz-Bischoffs Guardi oder Musquetier, so darinnen lagen, ihrer nicht eher gewar wurden, biß sie ihnen auf dem Hals waren; Als aber einer von der Guardi, so vor dem Thor Schildwacht hielt, einen Schuß auff sie thät, zog sich dieser Troup wieder zurück [...]. [285. szeptember 10.] drey grosse Hauffen satzen auff die Statt zu, [...] der letztere Hauffen wolte mit Gewalt den Ertz-Bischofflichen Lust-Garten anzünden, dorffte aber doch wegen der darinn liegenden Musquetier nicht hinzu.” (Vö. MINSICHT 1664. 211–212; G. ETÉNYI 2003. 218; PÁLFFY 2017. 308–310. I. Lipót augusztus 21-től ideiglenes lakhelyként átengedte a királyi várat Lippay érsek és Wesselényi Ferenc nádor részére, ld. Uo. 308.) Az *Ortelius redivivus et continuatus* híradását illusztráció is kísérte: itt jelent meg Lucas Schnitzer Pozsonyt és erődítésrendszerét bemutató, nyilván az 1663. évi hadi események kapcsán készült röplapjának címfelirat nélküli változata. A Schnitzer-féle látkép az 1663-ban közreadott metszetsorozat lapjain túl Lippay György kertjének egyetlen további egykorú ábrázolása. A rézmetszetes madártávlati városlátkép felső szélén feltűnik az érsekkert déli nézetének vázlatos ábrázolása. HOLLSTEIN

utalnak számottevő veszteségekre, az együttes 1663. szeptember 26. után feltehetően nem nyerte vissza korábbi reprezentációs-publikus jelentőségét.

A „pozsonyi kert” Lippay halála utáni szereplése a történeti irodalomban e válságos időszakban gyökeres. Az érsekújvári ostrom alatt csekély haderejével Bécs védelmére rendelt Raimondo Montecuccoli tábornagy utólag – immár a Haditanács elnökeként – azzal vádolta a primást,⁸ hogy annak idején hűtlenül kezelte az erőd fenntartására szolgáló pénzösszeget, a várat pedig elhanyagolta, amely így nem állhatott ellen a török támadásnak.⁹ E véleményét 1669-től készülő kézirata, a *Della guerra col Turco in Ungheria* második könyvének (Aforismi) az 1663. esztendő eseményeit elbeszélő fejezetében vetette papírra,¹⁰ bár feltehetően kezdettől hangoztatta: az udvari történetíró Galeazzo Gualdo Priorato Montecuccoli közlésére való hivatkozással építette be az érseket elmarasztaló mondatát reprezentatív és nagy hatású opusa, a *Historia di Leopoldo Cesare* 1664 és 1667 között összeállított szövegébe.¹¹ Priorato propagandisztikus alpművének kijelentéseit Franz Wagner jezsuita, a bécsi kollégium udvari történetíróvá előlépett novíciusmestere is átvette I. Lipót koráról szóló, 1719-ben megjelent munkájához, megtoldva azzal az észre-

vétellel, hogy Lippay mulasztása annál is elítélendőbb, mivelhogy a szóban forgó időszakban pozsonyi kertje nagy pompával és óriási költséggel épült.¹²

A *Historia Leopoldi* kijelentésére elsőként Korneli János jezsuita, a nagyszombati kollégium tagja reagált 1722-ben napvilágot látott Lippay-életrajzában. Az 1658. év eseményeiről szóló feljegyzésében, az érsekújvári erőd 1655-től az érsek költségén zajló építési munkálatainak leírása után olvasható válaszában Korneli a primási levéltárban található forrásokra hivatkozva érvel: okfejtése szerint „teljességgel alaptalan az állítás, miszerint az érsekkert abban az időben nagy összegeket emésztett fel. A kert ugyanis, amely olyan pompás volt, hogy megtekintésére Németországból is sok nemes úr látogatott Pozsonyba, még 1648-ban elkészült. Lippay levéltára ugyanis tanúsítja, hogy a vizet akkor vezették be a kertbe a különböző gépezetekhez, erre pedig nem a kertépítés kezdetén, hanem annak lezárásaként kerülhetett sor; emellett a *tabularium*ban nem található későbbi említés a kerttel kapcsolatos kiadásokról” – tehát (állítása szerint) az érsek 1648 után már nem foglalkozott a kert szépségeinek költséges gyarapításával.¹³ Korneli Lippay ma is meglévő protokollumának (a kert építéstörténete szempontjából igen jelentős)

(GERMAN), XLVI.86.82(I–III). Ld. MEYER 1665. 289 (a képmező feletti felirat nélkül). *Eigentlicher Grundriß der Stadt und Königlichen Residentz-Schloß Presburg, wie dieselben A. o 1663. zu Fortificiren angeben worden, Durch Herrn Joseph Priami Freyherrn, und der Zeit Ihrer Röm. Kajs. Maj. Commandanten daselbst.* Az 1-es számmal jelölt primáskert a rólap magyarázó feliratában: „Ihrer Fürstlichen Gnaden Erzbischoffen zu Gran haubt schöner Lustgarten und Wasserkünste.” Lemez méret: 26,9 × 37,2 cm. A rólap két változatának példányai: MNM TKCs, T 2931, T 6276; OSZK Térképtár, TA 151/2 arch A-288. Ld. továbbá BUBICS 1880. 439. sz.; KEMÉNY 1941. 14; ZÁVADOVÁ 1974. 27, 57. 39., 40. sz.; 29. kép; G. ETÉNYI 2003. 133–134; SZALAI–SZÁNTAI 2006. 130: 1663/3. sz., 15. tábla; PAAS 2007. 108; G. ETÉNYI 2017. 267. (Ismeretlen műveként: STIRLING 1996. 91; 33. ábra; STIRLING 2008. 84, 87. kép a 88. oldalon.) Egy másik nürnbergi rólap (szintén Lucas Schnitzer rézmetszetével, 1663-ból) észak felől ábrázolja Pozsonyt, és csak a városképhez tartozó leírásban emlékezik meg (szintén a fenti szavakkal) az érseki nyaralókastélyról és kertjéről; Ld. G. ETÉNYI 2005. 182: 1. kép, 184, 190: 75. jegyzet. – Az 1663. évi események elbeszélése KORNELI munkájában (1738. 108): „Turcæ semel, ac iterum Posoniense suburbium usque Archiepiscopi ad hortum irruerant; semel atque iterum à peditibus, ad custodiam amoenissimam viridarii, relictis, facies injicere parantes repulsi sunt.” Korneli János (1686–1748) személyéről és műveiről: LUKÁCS Cat. Gen. Prov. Austr. II (1988). 771; BORIÁN 2004. 163–184.

8 A Zrínyi Miklóst támogató primás Montecuccolit bíráló megnyilvánulásait csak privát dokumentumok alapján ismerjük; Ld. TUSOR 2015b. 231; TUSOR 2015c. 430–431. sz.; TUSOR 2016. 708; TUSOR 2017. 126–127; NAGY 2017. 115–118, különösen 116: 21. jegyzet.

9 Érsekújvár ostromának irodalmából Ld. BALÁS 1888. 214–222; HAICZL 1932. 167–168, 174–192; G. ETÉNYI 1995; G. ETÉNYI 2003. 86–150 (az egykorú nyomtatott források teljeskörű ismertetésével);

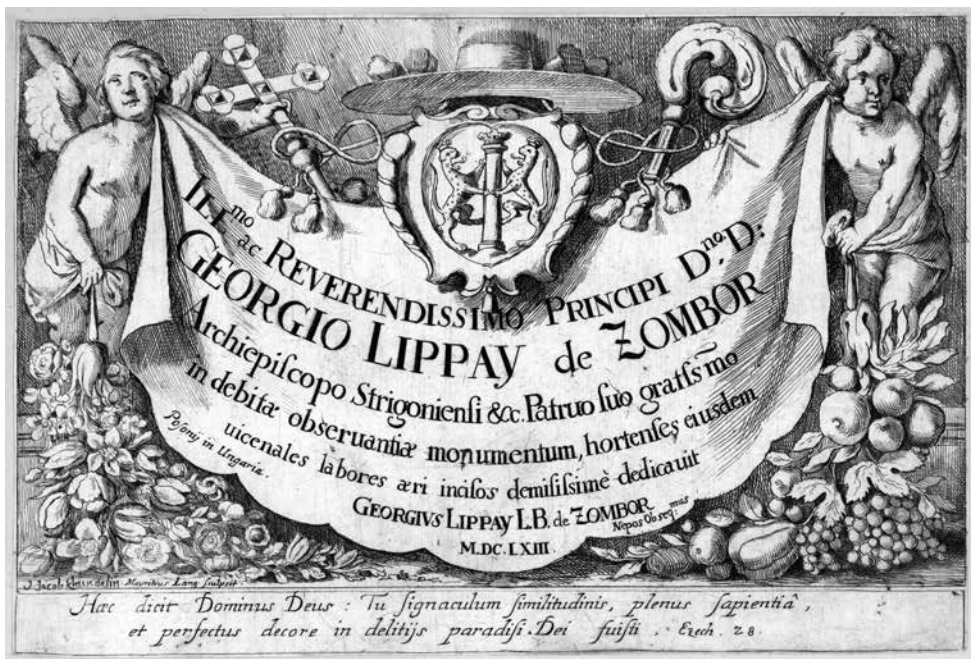
Montecuccoli (ütőképes haderő és felsőbb utasítás hiányában) elmaradt közbelépéséről: PERJES 1961–1962. 513–514; CZIGÁNY et al. 2019. 19. Lippay újvári építkezéseiről és az erőd fenntartásáról tanúskodó forrásokból Ld. ECSEDY 2020. 177–178: 330. jegyzet.

10 MONTECUCCOLI–FOSCOLO–GRASSI 1852. 358: 2. jegyzet; TESTA 2000. 266 (IV.); MONTECUCCOLI–DOMOKOS et al. 2019. 205; KALMÁR 2017. 167.

11 PRIORATO 1670. 239. Vö. Priorato munkamódszeréről, ill. Montecuccolival való együttműködéséről: BENE 1991, BENE 1993; Ld. továbbá NAGY–HAUSNER 2011. 692, 717–726; KALMÁR 2017. 165–166.

12 WAGNER 1719. 131: „[Szélcím: *Vivariini situs ac robur.*] Hæc inter altera, foris conflictante Montecuculo, nihilo remissiùs Vivarini oppugnatione urgebatur à Turcis. Sex propugnaculis, ad artis regulam eductis, id oppidum, post captum à Turcis Strigonium, Rudolphus II. communierat, tanquam Moraviæ, ac Austriæ, adversus Turcicas populationes propugnaculum. Sed tum, fluxi vetustate muri, fossa humilis; ac alibi penè nulla. Extrà nihil earum munitionum, quas remorando hosti invenire novæ artes. Ea Lippai Archiepiscopi culpa fuisse dicebatur, cui ea procuratio cum certa pecuniæ summa, demandata fuerat. Et augebat invidiam, quòd eodem tempore hortum summâ magnificentiâ, & impensis maximis Posonii moliretur.” – Wagnerhez (1675–1748): LUKÁCS Cat. Gen. Prov. Austr. III (1988). 1795; CORETH 1950. 76–78; BORIÁN 2004. 155–162.

13 KORNELI 1722. 92: „Quòd maximis impensis tunc Archi-Ep[iscopalem]. hortum moliretur, multò vanius est. Etenim hortum, & quidem magnificum adeò, ut ex Germania ejus videndi desiderio nobiles Viri Posonium defluerent, absolvit anno 1648. quo in tabularium suum retulit aquas in eum indutas ad artificiosas machinas, quas non principio, sed fine induci decebat, nec in eo ullarum deinceps impensarum in hortum meminit.” Ld. BORIÁN 2004. 172; KORNELI (7. jegyzet) Lippay-biográfiájáról Uo. 168–172.

1. Mauritius Lang Johann Jacob Khün rajza után: A pozsonyi „kert”-et bemutató, 1663-ban kivitelezett rézmetszetsorozat címlapjának újabb példánya; az eredeti lemez levonata a 18. század utolsó évtizedeiből Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Képek 2-rét 46

1648. évi bejegyzésére apellál: ez azon irat másolatát tartalmazza, amelyben az érsek arra kéri Pozsony város tanácsát, hogy biztosítsa számára a kert vízellátását szolgáló forrás állandó használatát.¹⁴ A dokumentumról Kaprinai István is megemlékezik a Lippay-kompendium iratkivonatait áttekintő kéziratában,¹⁵ utalva egyúttal az esztendő másik fontos eseményére is, amikor a város egy téglafőnököt bocsátott az érsek rendelkezésére a nyaralókastély építési munkálataihoz.¹⁶ Korneli elgondolása, miszerint Lippay a prímássága első időszakában

véghez vitt építkezések után nem fordított anyagi erőtt rezidenciái fejlesztésére, valójában már az érsek ismeretlen szerzőségű, 1667-ben, Nagyszombatban lejegyzett és kéziratban maradt életrajzában szerepelt: „Nagyvonalúságáról tanúskodnak a csodás épületek, amelyeket utódainak alkotott. A pozsonyi elővárosi kertet a kápolnával bőkezűen felújította; e munkára csaknem ötvenezer forintot költött. A szentkeresztii várra sok ezer forintot fordított. A továbbiakban elutasította a pompát.”¹⁷

14 PLAS AP, Prot. 6 (Protocollum F. Lippay; Id. GÁLFFY–HEGEDŰS–TÓTH 2001. 166; TUSOR 2022. 140), f. 37r–38r; Id. F. 1; vö. ECSEDV 2020. 162–163; 223–224 (F. 7). A protokollumbjegyzés Korneli munkájánál korábbi átirata vagy említése nem ismert számomra.

15 ELTE EKK, Collectio Kaprinaiana, Series B, Tomus 46, 1–57 (Ephemerides Georgii Lippay. Ex ejusdem compendio datæ. E. n. [1730–1787].) 13–14: „Hoc anno, et superioribus Georgius Lippay hortum Archiepiscopalem eleganter Posonii excolit. Aquam derivare ē fonte Sancti Thomæ non ausus nisi Civitate consentiente, cui literas dedit nolle se ei præjudicare quoad loca, per quæ aqua decurrit. Magno et insperato labore dicit per saxa aquam in hortum esse inductam. Eodem tempore adornat etiam horti domum.” (Az 1648. évben és az azt megelőző években Lippay érsek a pozsonyi érsekkertet csinosítja. A Szent Tamás-forrás vizét nem meri a város beleegyezése nélkül elvezetni, és a városnak írásba adta, hogy

nem kíván előre határozni arról a területről, ahonnan a víz lefolyik/ered. Nagy és nem várt munkának mondja a víz átvezetését a sziklás hegyoldalon. Ebben az időben ékesíti fel a kerti házat is.) A dokumentum másolata: OSZKK, Fol. Lat. 335, I. kötet (Stephani Kaprinai Collectaneorum ad rebus Hungaricis et Transylvanicis. Tomus XLIX), f. 266r [13] (szakasz cím: Ex Protocollo Georgii Lippay ArchiEp[iscop]i Strigoniensis).]

16 PLAS AP, Prot. 6 (Protocollum F. Lippay; Id. 14. jegyzet), f. 38r (Alia assecuratio eiusdem Ciuitatis super concessione cuiusdam fornacis lateritij. [Pozsony, 1648]); Id. ECSEDV 2020. 162–163; 223–224 (F. 7).

17 KFK, Ms. 272 (Sacerdos Magnus Regni Hungariæ siue Reverendissimi, et Illustrissimi Principis, ac Dni Dni Georgij Lippay Archiep[iscop]i Strigoniensis [...] Sacer inter Homines Incolatus in 22 libros prolongatus. Tyrnaviæ Pannonionum. MDCLXVII. Ld. BOROS 1989. 64: 262. sz.; TUSOR 2015c. XIV: 7. jegyzet), f. XII (47) r: „[...] Magnifica quo

A *Quinque lustra Georgii Lippai* kronológiai érveit mindörökre felülírta Bél Mátyás *Notitia Hungariae Novae*jának 1735-ben megjelent első kötetében publikált leírása.¹⁸ Az érsekkert témájának megközelítése (a primás történelmi szerepét értékelő munkák kontextusában) komoly óvatosságot kívánhatott a szerzőtől. Bélnek – elsősorban műve királyi támogatása miatt – igazodnia kellett a történeti események aulikus narrációjához (a Wagner és Priorato műveiben foglaltakhoz),¹⁹ ugyanakkor a primás személyének a magyarországi „jezsuiták által táplált kultuszára”²⁰ is tekintettel kellett lennie.²¹ Jó oka volt rá, hogy valamiképp mégis reflektáljon a Lippayt ért vádak körüli vita alapkérdésére: a kezébe került a pozsonyi kert látványosságait bemutató, címlapján a gyászos emlékü 1663-as évszámot viselő metszetsorozat (1–3. kép),²² a széria ismertetésének pedig különös aktualitást adott az a körülmény is, hogy Esterházy Imre hercegprimás (1725–1746) éppen a *Notitia* keletkezésének időszakában, 1727 és 1736 között végeztetett átfogó felújítási és átalakítási munkálatokat a pozsonyi nyaralókastélyon és a kert építményein.²³ Esterházy kivételes jóindulattal viseltetett Bél munkája iránt, aki

így hozzájuthatott az akkor Pozsonyban őrzött primási levéltárban lévő oklevelek másolataihoz (amelyek egyikét Török Ferenc, az érseki kancellária vezetője és az archívum őre hitelesítette számára),²⁴ az érsek világi titkárával, Gerhard Cornelius Drieschselel pedig kifejezetten élénk, baráti kapcsolatot ápolt.²⁵ A primási archívumból származhatott a metszetsorozat általa felhasznált (mára eltűnt) példánya is. E széria címlapja – Bél által idézett, a kiadás helyére utaló „Posonij in Ungaria” kiegészítést is tartalmazó dedikációs felirata alapján – egy, a teljesen kidolgozott lemezről készült levonat volt,²⁶ tehát nem lehetett azonos a *Notitia* megjelenése után éppen kétszáz évvel (részben) előkerült, gróf Vigyázó Ferenc (1874–1928) által Ludwig Rosenthal nevezetes müncheni antikváriumában megvásárolt, s a Magyar Tudományos Akadémiára hagyományozott, címlapfeliratait tekintve befejezetlen egykori approbációs sorozattal,²⁷ amely dedikációs lapjának kéziratos *ex libris*ében foglalt „PCF” *possessori* jelzése alapján a 18. század első felében gróf gimesi Forgách Pál („Paulus Comes de Forgách”) esztergomi kanonok (1677–1746) könyvtárába került.²⁸

successoribus posuit aedificia, manificentiam testantur. Suburbanum apud posonienses cum sacra Capella uiridarium, manificā eiusdem surrexit manu; huic operi 50 prope florenorum millia impensa. Arcem quam S. Crucis dicimus ē fundamentis non paucorum adiectam florenor[um] millibus[.] Archipraesulum Strigoniensium habitaculum accommodum, quis spectavit et cordiale[m] Georgy in posteros manificentiam negavit. Nil priuata in indigos ingentem pecuniar[um] uim exedentia promo be[n]eficia, quorum gloriosa memoria, ne immortalis satis obelisco compositur. [...]”

- 18 BÉL 1735. 639–642. (*Historia Urbis Posoniensis, Caput VI. Articulus II. f. XV.*) A részlet magyar fordítása: PIGLER 1925. 31–32; WELLMANN–BÉL 1984. 265–267.
- 19 VÖ. WELLMANN 1979. 386–387, 389–390; WELLMANN–BÉL 1984. 15; SZELESTEI N. 1989. 69; TÓTH 2007. I. 137–139; TÓTH 2010. 19–20.
- 20 TUSOR 2015b. 220. VÖ. BORIÁN 1999. 58; BORIÁN 2000. 929–931; BORIÁN 2004. 169–172, 197, 266–267, 311.
- 21 Bél a pozsonyi evangélikus líceum vezetőjeként pozíciójának zavartalansága és tevékenysége minél szélesebb körű elfogadtatása érdekében igyekezett elkerülni a vallási alapú konfliktusokat (főként a jezsuitákkal), és törekedett a katolikus körökkel való kapcsolatteremtésre; ld. WELLMANN 1979. 385–386; TÓTH 2007. I. 105–106; SZELESTEI N. 2001a, különösen 19–20; SZELESTEI N. 2006. 94; SZELESTEI N. 2010. 84–99, különösen 88.
- 22 Teljes részletességgel ld. a 2. jegyzetben felsorolt bibliográfiái tételeket.
- 23 ECSEDY 2020. 138–149.
- 24 TÓTH 2007. I. 105–106, 111, 114–115, 116, 119, 120, II. 23–24.
- 25 SZELESTEI N. 2001a; SZELESTEI N. 2001b; SZELESTEI N. 2006, különösen 91–107; SZELESTEI N. 2010. 84–99.
- 26 BÉL 1735. 640. f. jegyzet; ld. ECSEDY 2013. 173; 199 (I.1a, I.1b sz.); 208: 23. jegyzet; 1–2. kép.
- 27 MTAKK, RM III. 9471–4, ld. ECSEDY 2013. 199–200 (I.1a–I.4. sz.); RAPAICS 1938. 666, 670: 2. jegyzet; 1. kép, XLII–XLIII. tábla; RAPAICS

[1940]. 78, 82–86, 89; 27–28. és 31–32. kép.

- 28 Személyéről, címeiről, munkáiról ld. KOLLÁNYI 1900. 339–340; SZINNYEI III. (1894). 639–640; [NÉMETHY] 1903. 13–14; 83. sz. Gimesi Forgách Pál megözvegyülve lépett egyházi pályára; 1712-ben szentelték áldozópappá, 1723-tól volt az esztergomi káptalan tagja. Ekkortól ránk maradt kéziratai arról tanúskodnak, hogy élénken foglalkozott családjá és az érsekség történetével, azon belül is elsősorban Forgách Ferenc esztergomi érsek pályafutásával és építetói tevékenységével, és a pozsonyi kertről sem feledkezett meg. Ld. MNL OL, A Forgách család gimesi ágának levéltára, P 1892 (Családtagok iratai), 9. tétel ([ld. és ifj.] Forgách Pál iratai), f. 41–87; f. 67r, v: rövid említés a nyaralókastély építéséről és Forgách bíboros vörösmárvány címerének elhelyezéséről az épületen. Azonos nevű fia, Forgách Pál (1696–1759) váradai kanonok, pozsonyi prépost (később váradai, majd váci püspök) feltehetően apja iratáról készítette el a család genealógiájának másolatát Bél Mátyás számára 1742-ben. Ld. TÓTH 2007. I. 107; SZELESTEI N. 1984. 170: 618. sz. ld. Forgách Pálnak a gimesi várbán tartott könyveiről még 1721. március 25-én készült jegyzék; ebben a metszetsorozat nem szerepel, ld. MNL OL, A Forgách család gimesi ágának levéltára, P 1892 (Családtagok iratai), 8. tétel (ld. Forgách Pál iratai), f. 11–42. Az esztergomi Főszekesegyházi Könyvtárban ma tizenhat, kéziratos, illetve nyomtatott tulajdonosi feliratával („Paulus Comes de Forgách”, illetve „PCF” *possessori* jelzésével) ellátott kötete található. – Bár a metszetszériának nincs azonosítható nyoma a primások könyvtáraitól és a főkaptalani bibliotéka kötetektől, illetve grafikai anyagáról készült jegyzékekben és katalógusokban, nem képzelhető el, hogy hiányzott volna. A Főszekesegyházi Könyvtárban fellelt egyetlen lap (az együttes keleti látképe, ld. ECSEDY 2014) feltehetően a sorozat egy vagy akár több teljes példányának maradványa lehet. A Bibliotéka állományának sértetlenségét a használat gyakorlatának jellegzetességei miatt nem lehetett biztosítani; 1945 előtt is számos darabja kallódott el. (Ld. pl. PL EKML, Archivum lectorale, III.3. d., N. n.: Pór [Bauer] Antal kanonok emlékirata az esztergomi káptalanhoz a

A széria leírását Bél már Lippay-életrajzának záró fejezetében előkészíti.²⁹ Semleges hangvételben, tényyszerűen ismerteti forrásait: Szentiványi Márton sorai után hosszan idézi a Korneli-féle biográfiából az érsekújvári erőd építkezéseinek finanszírozásáról szóló bekezdést – a szerző nevének említése nélkül.³⁰ A kincstári kifizetések elmaradásáról és a lassan haladó munkálatokról is megemlékezvén a *Historia Leopoldi* Lippayt elmarasztaló szakaszát citálja,³¹ a sorokat röviden kommentálva, miszerint nem kíván ítélni a haza legműveltebb főpapja felett, még ha bizonyos is, hogy az érsek épp abban az időben (tehát az Újvár elvesztését megelőző években) rendezte be mindenféle gyönyörűséggel már-már Verszáliával vetekedő kertjét, amelyet, amint ígéri, kötelességekben alkalmas helyen bemutat.³²

Az exkurzusra a *Notitia* Pozsony építészeti emlékeit tárgyaló fejezetében kerül sor.³³ A kert 1663-ban befejezett rézmetszetes látképeit Bél (vagy ismeretlen adatközlője) füzetbe kötve tanulmányozta; a *libellus* legalább tizenkettőt tartalmazott az eredetileg talán húsz lapot is magában foglaló sorozatból.³⁴ Leírása múlt időben szól Lippay kertjéről a látképek és szó szerint vagy szabadon idézett felirataik alapján („quae fuerit horti facies” szelccímekkel), csak a még meglévő részleteknél vált jelen időre („et quae iam est”). Az együttes ma is meglévő keleti, illetve nyugati összképén (2–3. kép)³⁵ túl a fő attrakciókat önállóan ábrázoló lapokról is beszámol (a vedutákon nem látható elemek ismertetésével): megemlékezik a grotta külső és belső képéről, a Parnasszusról, a remeteségről, a kerti homlokzat előtt elhelyezett két „szivárványos” szökőkútról, a kastély alsó galériáján berendezett két kisebb műbarlangról

(a szirének, illetve a madarak grottájáról), a Sárkányölő Szent György szökőkút-szoborcsoportjával ékes mendencéről, valamint a labirintusról.³⁶ A szöveg az 1732. év végén vagy kevéssel később készülhetett el – a kert felújításán túl a nyaralókastély nemrég megindult átépítésére is utal, amelyhez Esterházy Imre korábban vélhetően nem kezdett hozzá.³⁷

Bél láthatóan ódzkodott attól, hogy a metszetsorozatot a *Historia Leopoldi* vádjainak direkt bizonyítékaként tárgyalja; alapvetően elhatárolódott a téma vonzataként napirenden lévő történetírói polémiaától. A döntő jelentőségű dokumentumnak terjedelmes fejezetet szentel ugyan, részletes prezentációjának célpontja azonban nem Lippay személyisége vagy történelmi szereplésének szóban forgó ambivalenciája – sokkal inkább a primási levéltár jezsuita kutatójának forrásértelmezési kísérlete. Korneli Lippay-életrajzából csak a kertről szóló szakasz előtti sorokat idézi (a szerző nevének említése nélkül), így közvetlenül legalábbis nem cáfolja állítását, miszerint az érsek kertépítkezése 1648-ban lezárult volna,³⁸ leírása azonban több ponton utal a *Fragmenta* sorai és a történeti igazság közötti ellentmondásra. Bevezetőjében hosszan méltatja Lippay buzgalmát, aki a vészterhes időkben is áldozott a szépséges műre,³⁹ majd terjedelmes lábjegyzetben közli a metszetszéria évszámát is magában foglaló dedikációs feliratát, az érsek unokaöccse, Lippay György báró (1639–1684/1685) által jegyzett ajánlás kétféle értelmezési lehetősége közül a kézenfekvőbb és közkeletűbb megoldást választva, amely szerint a dedikáció tárgya a primás húszévnnyi kertbéli munkálkodásának megörökítése (nem pedig a kertről készült húsz metszetmű).⁴⁰ Nem mulasztja el azt

Főszékesegyházi Könyvtárban történt lopásokról, illetve a kölcsönvett könyvek gyakori elkallódásáról; Esztergom, 1901. június 1.)

29 BÉL 1735. 516–522 (*Historia Urbis Posoniensis, Caput V. Articulus VI. §. XXVIII–XXXII*): 522. Ld. a 32. jegyzetben.

30 BÉL 1735. 521–522, h.) jegyzet. (Az idézett helyek: SZENTIVÁNYI 1699. 66; KORNELI 1722. 91.)

31 Uo.; ld. a 12. jegyzetet.

32 BÉL 1735. 522: „Nolim dicam hanc, præsul, patriæ studiosissimo, scribi; tametsi certum sit, eadem hac tempestate viridarium, nullo non oblectamentorum genere, ad *Versaliæ* propemodum æmulationem, instruxisse: cuius nos habitum, in suburbanis Pisonii opportunitatibus, exhibebimus.”

33 BÉL 1735. 640–641, f–h.) jegyzet.

34 BÉL 1735. 640, f.) jegyzet; RAPAICS [1940]. 84.

35 A korábbi irodalom összefoglalásával: ECSEDY 2013. 173–175, 199–200 (l. 2. sz.), 3. kép; ECSEDY 2014. 129–130 (kép a 130. oldalon).

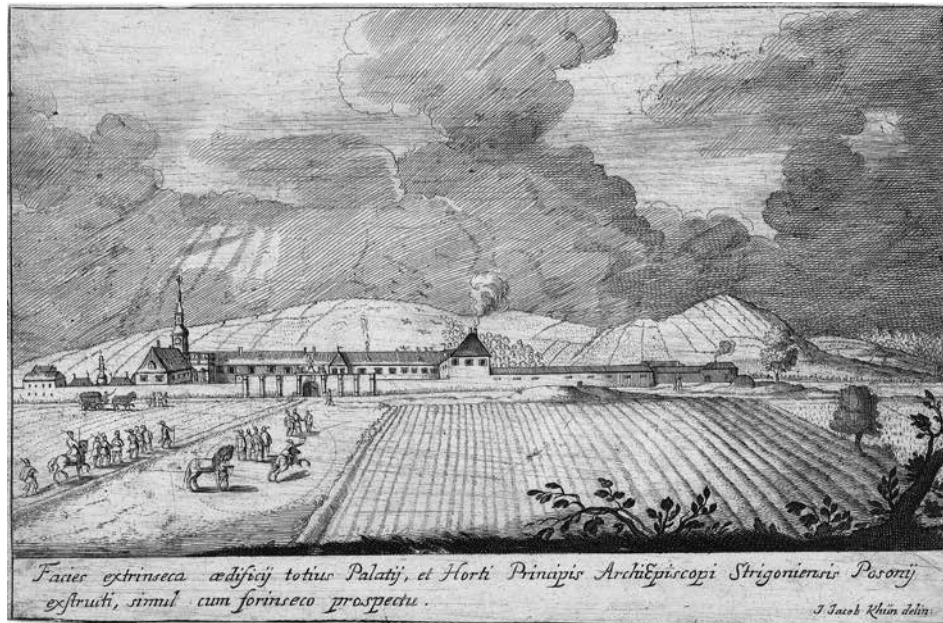
36 Ld. a 2. jegyzetet.

37 ECSEDY 2020. 138–149. – A *Notitia* Pozsony-leírásának keletkezéstörténetéhez ld. elsősorban TÓTH 2006. 17–18 (26. sz.); TÓTH 2007. 78–79, 84; II. 15, 17–24, 27–30.

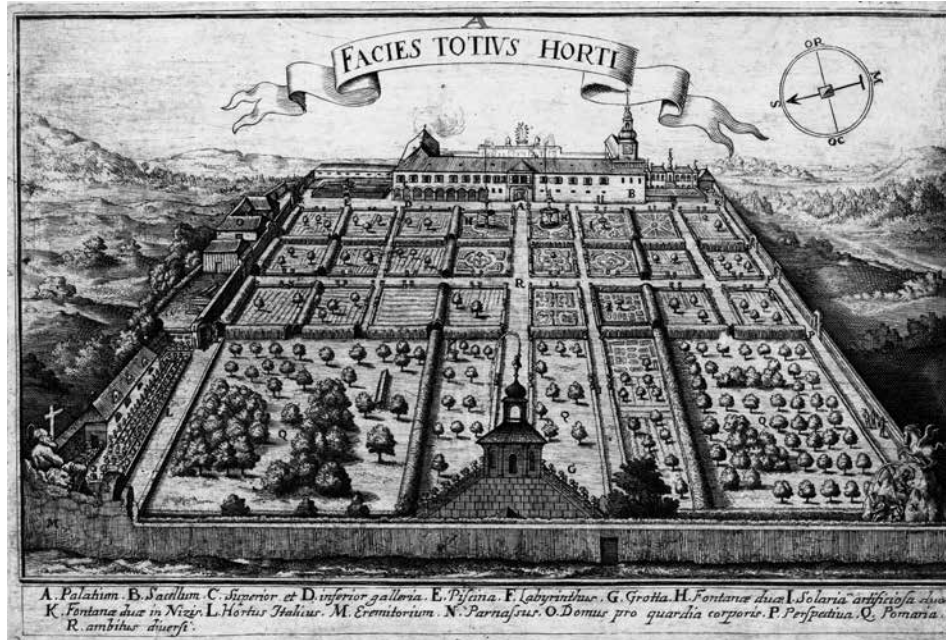
38 Ld. a 13. jegyzetet.

39 BÉL 1735. 640: „Proinde, *Georgio Lippaio*, consummandarum *Forgáchii* destinationum, gloria relinquebatur; eo quidem magis admiranda, quod tempestas tunc erat, calamitosa patriæ. Verum, vti nouerat *Lippaius*, austeriores curas, honestis oblectamentis, interpolare; ita, expeditum ei, atque in promptu fuit, & patriæ, ecclesiarumque salutis, adtendere, & operis quidpiam edere, elegantis, & facti ad amoenitatem.” A részlet fordítása: WELLMANN–BÉL 1984. 266.

40 BÉL 1735. 640, f.) jegyzet; ld. még Uo. 641: „Oblectamentorum hæc genera, vicennialibus operis, iuxta & impensis, *Lippaio* constiterunt.” – A báró Lippay György által (személyéről: Soós 1996. különösen 41–44; FEDERMAYER 2012. 54–68, 73–74. 76; grófi rangemeléséről: FAZEKAS 2019. 35; 46. jegyzet; ld. továbbá TUSOR 2015c. XXXVIII. 270., 271., 273. sz.; ECSEDY 2020. 186; 401. jegyzet) nagybátyjának ajánlott mű (tárgyesetben: „monumentum, hortenses eiusdem vicer[ni]ales labores æri incisus”) a későbbi kutatói elképzelések szerint is Lippay „húszévnnyi kerti munkáit” örököltette meg (WESZPRÉMI–KÖVÁRI 1781/1968. 201/440–441; RAPAICS 1938. 666; RAPAICS [1940]. 84–85; átvesszi: SOMOS [ORMOS] 1964. 6, 8; STIRLING 1996. 93; STIRLING 2008. 87–88). Bél Mátyáshoz hasonlóan általában ebben az értelemben korrigáltak is a dedikációs szöveget (kivétel BALLUS 1823. 235); egyetlen, valóban betűhív közlése mindeddig:

2. Mauritius Lang Johann Jacob Khün rajza után: A pozsonyi „kert” keleti látképe, az 1663-ban kivitelezett rézmetszetsorozatból
Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Grafikai Gyűjtemény, Icon 1988

3. Mauritius Lang Johann Jacob Khün rajza után: A pozsonyi „kert” nyugati látképe, az 1663-ban kivitelezett rézmetszetsorozatból
Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, RM III. 947.2

sem, hogy műve lábjegyzetében kifejezze álmélkodását a címlapon, a dedikációs szöveget is magában foglaló képmező alatt olvasható öszövétségi idézet felett, és felvesse a kérdést: vajon ki választhatta Ezékiel (eredeti összefüggésükből kiragadott s a teremtett világ és az ember eredendő tökéletességére utaló) sorait a metszetsorozat mottójául?⁴¹

A gunyoros, kissé provokatív felhang jól érzékelhető: Bél nyilvánvalóan így adta az olvasó tudtára sejtését, miszerint az adott történelmi pillanatra visszatekintve immár inadekvátnak tűnő citátum kiválasztásában éppen Korneli hajdani rendtársai működhettek közre. Lippay reprezentációjának jól érzékelhető, sajátos színezetet adott köztudottan erős jezsuita kötődése, amely diplomáciájában, egyházpolitikájában, egyházi építészeti mecenatúrájában, valamint bizalmi körének, kapcsolati hálójának összetételében egyaránt fontos szerepet játszott.⁴² S az Ezékiel-vers (Ez 28,12–13) a primással különösen szoros és sokrétű kapcsolatot ápoló magyarországi jezsuiták körében valóban közkeletűnek számított: Nádas János (1614–1679) Lippaynak ajánlott *Horti, flores, et coronæ cælestes* című botanikai-moralizáló munkájában a sorok eredeti bibliai kontextusára utal,⁴³ Trinkell Zakariás

Ignác (1602–1665),⁴⁴ az osztrák rendtartomány korábbi provinciálisa, a nagyszombati jezsuita kollégium rektora és a primás gyóntatója pedig a főangyalok eredendő kiválóságának összefoglalásaként idézi és értelmezi őket az érsek támogatásával 1660-ban *Maiores Dei Gloria*, majd 1663-ban *Divinatorium viæ et vitæ æternæ* főcímmel megjelent spirituális művében, Loyolai Szent Ignác *Leleki-gyakorlatainak* összefüggésében.⁴⁵ Az öszövétségi sorok feltehetően Trinkellius választása nyomán kaptak helyet a metszetsorozat címlapján is: a szerző elógiuma szerint 1661-től haláláig, azaz épp műve második kiadása és a keretet bemutató látképszeria megjelenése idején volt Lippay *confessarius*a.⁴⁶ Mintha opusa dedikációs rézmetszetének tradicionális megfogalmazású felajánlási jelenete is az érseki udvari jezsuita misszióban való munkálkodására utalna: az oszlopokkal keretezett emelvény lépcsőzetén térden hajtó szerző átnyújtja művét a pódiumon álló primásnak, a háttérben Lippay pozsonyi kertjének sematikus keleti látképével, középen a kert főtenge lyének végpontjában emelkedő grottával, valamint – a kompozíció másik verzióján – a kert két szökőkútjával (4. kép),⁴⁷ mintegy a nyaralókastély képzeletbeli kerti portikuszába helyezve a portrészzerűen ábrázolt szereplőket.⁴⁸

ZÁVADOVÁ–JANČOVÁ 1972–1974. 54: kat. 66. Bár a „vicenalis” melléknév (kevésbé valószínűen) a sorozat lapjainak darabszámára is utalhat (így a dedikált opus Lippay „húsz rézbe metszett kertbéli művét” mutatná be, ld. ECSEDV 2013. 207: 17. jegyzet), egyelőre el kell fogadnunk, hogy a látképek pontos számáról nem rendelkezünk biztos információval (VÖ. RAPAICS 1938. 666; RAPAICS [1940]. 86; GALAVICS 2000. 168).

- 41 BÉL 1735. 640. f.) jegyzet: „Ezech. 28. an adposite satis? viderint, quibus volume est, Ezechielis eum locum excussisse.”
- 42 VÖ. többek között TUSOR 2005. 141–145; TUSOR 2016; TUSOR 2022. 125, 131–138; ECSEDV 2013. 177–198; ECSEDV 2020. 171–175, 189–190: 438. jegyzet. Az érseki udvari jezsuita misszió tagjairól, köztük Lippay *confessarius*airól teljes áttekintést ad: KÁDÁR 2016. 124; KÁDÁR 2018. 281; KÁDÁR 2020. 134.
- 43 NÁDASI 1657. 68 (*Hortus virgininitatis. Humilis puritas*). Nádas János és a primás kapcsolatához alapvetően ld. TUSOR 2005. 143–151. VÖ. ECSEDV 2020. 185: 378. jegyzet.
- 44 KAZY 1738. 286–287; SZINNYEI, XIV. 1914. 545–546; LUKÁCS Cat. Prov. Austr. II. 1982. 775; elógiumaiból: ELTE EKK, Ms. Ab. 145 (*Epistolæ. Elogia defunctorum Societatis Jesu*, IX.), 336–339; MNL OL MKA AJ, II. Irreg., Coll. Tyrnaviense, 6. tétel (235. d.), N. 440, f. 621–622; ÖNB HS, Cod. 12222 (LA 1661–1666: 1665), f. 194v–195v. Ld. továbbá KÁDÁR 2016. 325: 666. sz.; NAGY 2013. 12–13; TUSOR 2015a. 80; TUSOR 2015b. 223; TUSOR 2016. 706–707; KÁDÁR 2020. 134–135.
- 45 TRINKELLIUS 1660. 1663 (RMK III. 2107; III. 2201). 60. A műről és két különböző cím alatt megjelent szövegváltozatának formai és tartalmi azonosságáról ld. NAGY 2013. 12: 21. jegyzet. Lippay támogatásáról: TUSOR 2022. 141: 154. jegyzet. A mű előzményében, Trinkellius 1656-ban, Loyolai Szent Ignác halálának századik évfordulóján megjelentetett *Leleki-gyakorlatok*-kommentárjaiban az Ezékiel-idézet még nem szerepel (TRINKELLIUS 1656, RMK III. 1954a; ld. NAGY 2013. 12).

46 44. jegyzet.

47 A dedikációs metszetet (lemez méret: 268 × 173 mm) Szabó Károly leírása (RMK III. 2201) nyomán ismertető GULYÁS PÁL (1944. 105) szavaival: „Egyik kései utódja ez a középkori képes kéziratokban oly gyakori dedikációs miniatúráknak.” Újabb elemzése: PESTI 2013. 67–68 (a háttérben „városképet” említ).

48 A Johann Jacob Kürner nyomdájában, Bécsben megjelent opus teljes példányai a dedikációs képen túl tizenhat egész oldalas illusztrációt tartalmaznak. Mindkét verzió példányainak többsége illusztrációk nélkül, illetve csak a dedikációs képpel került forgalomba; teljes exemplum: OSZKK, RMK III. 2107/1. példány (PATAKY 1951. 231: 6. sz. – tévesen csak tizenöt metszettel). Az utolsó vacsorát ábrázoló kompozíció és a Kálvária-kép részlete (feltehetően az egyetemi nyomda anyagával) az MNM TKCs Grafikai Gyűjteményébe került: Itsz. 58.410 és 58.411; ld. CENNERNÉ WILHELM-B-RÓZSA 1959. 204 (a befoglaló mű feltüntetése nélkül); MIKÓ–VERŐ 2008. I. 155–156: kat. IV–26a, b (GÖDÖLLE Mátyás, a korábbi irodalom összefoglalásával; BUBICH 1878. 387–388 és PATAKY 1951. 231: 9. sz. nyomán Tatay Ferenc 1661-es disszertációját – RMK II. 973 – nevezi meg befoglaló műként). – A felajánlási jelenet, valamint a továbbiak közül még legalább öt tábla két változatban készült el: e kompozíciók jelzés nélküli és művészi színvonal tekintetében gyengébb első verziója helyett megjelentek a nívósabb formában újrametszett képek, amelyeken immár Thomas Schnops rajzoló és Johann Daniel Ther Portten, az 1658–1689 között Nagyszombatban működő németalföldi ötvös-rézmetsző jelzése is szerepel. Ther Porttenről ld. THALLÓCZY 1877. 264–265; PATAKY 1951. 19, 230; GALAVICS 1973. 62. – Ther Portten már 1660 márciusára befejezte az illusztrációs anyag egyik (nyilván az első) változatát. Erről tanúskodik a pozsonyi kollégium iratanyagában fennmaradt, Nagyszombatban, 1660. március 16-án kelt (s minden bizonnyal a kötet képtábláira vonatkozó) elismervénye, miszerint Trinkellius kifizette neki járandóságát tizennyolc rézmetszet

4. Johann Daniel Ther Portten rézmetszete Thomas Schnops rajza után: Trinkell Zakariás Ignác átnyújtja művét Lippay György esztergomi érseknek, a háttérben a pozsonyi kert vázlatos keleti látképével, 1660–1663 (1660. április 8. után). A dedikációs kép második verziója Trinkellius 1660-ban *Maior Dei Gloria*, illetve 1663-ban *Divinatorium viae et vitae aeternae* főcímmel megjelent művében (RMK III. 2201 és RMK III. 2107) az első (számozatlan) oldalon, az ajánlás címszévével és első soraival szemben Pozsony, Slovenská národná galéria, inv. č. G 4967

elkészítéséért; ld. MNLOL MKAAJ, II. Irreg., Coll. Posoniense, 14. tétel (211. d.), N. 32, f. 42r. A *Maior Dei Gloria* approbációja 1660. április 11-én zárult le. Az egyes kompozíciók újrametszésére ezután kerülhetett sor, a mű 1663-ban megjelenő újabb kiadásához. A kiadvány mindkét címváltozattal forgalomban volt, amikor az új rézmetszetek elkészültek; a *Maior Dei Gloria* egyes példányaiba már az illusztrációk új változatai kerültek (ld. pl. OSZKK, RMK III. 2107/h. és 3. példány), de ennek ellenkezőjére is akad példa: a *Divinatorium viae* egyik-másik exemplumában még a hat újrametszett képtábla korábbi verziója szerepel (ld. pl. OSZKK, RMK III. 2201; Bibliothèque Municipale, Lyon, 109154).

49. Kazy Ferenc (1695–1759) személyéről és munkáiról: Lukács Cat. Gen. Prov. Austr. II (1988), 696; BORIÁN 1999; BORIÁN 2004. 185–204; BORIÁN 2006.

Bél Mátyás Lippay és Esterházy rezidenciális építkezéseinek és reprezentációjának összekapcsolásával adekvát kontextusban, hitelesen ismertette az együttes történeti jelentőségét. A *Notitia* tanulságait a jezsuita Kazy Ferenc (műve keletkezése idején a nagyszombati kollégium tagja, a bécsi Pázmáneum régense, majd trencséni rektor) részben beépíti *Historia Regni Hungariae*-jába.⁴⁹ Műve 1741-ben megjelent második kötetében hosszabb bekezdést szentel az érsekkertnek – Korneilihez és Kaprinaihoz hasonlóan az 1648. évről szóló feljegyzésben: „Miután Lippay jámboran Isten dicsősége, az egyház és a haza érdekében fáradozott, a sok munkától fáradt lelke vágynak végre engedve a pozsonyi kertre fordította figyelmét. Hogy a kert nagy költséggel és teljes pompával kiépítse, s topiáriával és hidraulikus művekkel ellássa, hogy még külföldön is irigyen emlegessék, segítőköt küldött a közeli országokba, hogy hazaérkezve beszámoljanak az ott látott csodás dolgokról. Az utókorban hamisan vádolták meg az érseket azzal, hogy a megerősítendő Érsekújvárra szánt közpénzt a kertjére pazarolta. Lippay csupán magánjövedelmét költötte a kertre. Tudjuk azonban, kik azok, akik e hitben kiművelt hazafiit efféle gyanúba hozhatták, és gyűlöletes véleményüket könyveikben nyíltan terjeszthetik; ők már rég elnyerték megérdemelt cáfolatukat. Habár a sok háborútól kimerült országban nagy pénzhiány lehetett, a selmeci és a rozsnói bányák azokban az években bőségesen ontották az aranyat és az ezüstöt, így az érseknek annyi privát vagyona lehetett, hogy bármilyen drága műveket megfizethetett. A mostani primás, Esterházy Imre pompájában helyreállította a kertet, az ott lévő épületeket pedig alapjaiktól felújította.”⁵⁰ Schmitth

50. KAZY II. (1741). 117. [Szélcím: A. C. 1648. *Lippaius Archi-Episc[opus]. hortum Posonii summā magnificentiā mollitur.*] Postquam religiosissimus, quem modō dixi, Antistes, primas curas DEI gloriae, Ecclesiae suae, communi Patriae felicitati impendisset, ut animo suo tot laboribus, ac tædiis lasso, aliquando indulgeret, secundas ad hortum Posonii extra muros excitandum, convertit. Et illum quidem ut erat animo generoso, ac liberali, summā magnificentiā, nec minoribus impensis, vario opere, topiariō, hydraulico, moliebatur, at adeo in invidiam apud externos se vocaret, complures è vicinis Provinciis rei miraculum visuros, domi narraturos, exciret. Sed istud ne in mentem quidem illi venire poterat, futuros aliquando, qui se foeda suspicione aspergerent, quasi verò publicam pecuniam communiendo Ujvarino destinata, ingenti Christianae Reipubl[icæ]. detrimentō, in hortum illum effudisset. [Szélcím: *Privatā, non publicā pecuniā.*] Et tamen inventi sunt, qui virum Patriae, & religionis studiosissimum, in ea suspicione ponerent, odiosamque opinionem, literis in vulgus ederent. Sed hi jam pridem refelli meruerunt. Ut essent magnæ, tot bellis exhausto Hungariæ regno, rei pecuniariæ angustiae, fodinae Schemnicenses, & Rosnavienses, largē his annis, aurum, argentūque Metropolitae affuderunt, ut adeo haberet domi, unde operas, quantumvis pretiosas, solveret. Cū multis postea locis substructiones, &

Miklós, a nagyszombati akadémia rektora (Bél Mátyás egyetlen név szerint ismert jezsuita korrespondense) Lippay-életrajzában Korneli és Kazy szövegeit ötvözve ír a kertről.⁵¹ A további történeti munkák hallgatnak a témáról; Lippay pozsonyi kertje Katona István (1732–1811) műveiben sem bukkan fel.⁵²

A metszetszéria *Notitia*-beli leírását egyedül Wespérmi István használja fel a *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* 1781-ben megjelent második kötetében, egyebekben nagyrészt az akkor a nagyszombati akadémián oktató Katona István adatközléseiből összeállított Lippay János-életrajzában.⁵³ Wespérmi emlékeztet a kert történetének egy különös jelentőségű epizódjára is: Athanasius Kircher (1602–1680) 1653-ban megjelent műve, az *Œdipus Ægyptiacus* egyik, Lippaynak szóló és a pozsonyi kert hidromechanikus gépezeteit emlegető dedikációjára.⁵⁴

Mindeközben a primás öccse, Lippay János (1606–1666) jezsuita⁵⁵ háromrészes munkája, a *Posoni kert* (1664, 1667) hirdette az együttes hajdani kertészeti jelentőségét: a maga korában számos egyházi és magán-könyvtárba eljutott, a következő évszázadban pedig egy részleges és egy teljes újrakiadása is napvilágot látott.⁵⁶ A kert elmés szerkezetei és vízijátékai azonban javarészt feledésbe merültek. Úgy tűnik, Lippay híres pozsonyi kertjének emlékét valóban beárnyékolták a primás történelmi szerepe körüli viták: a jezsuita

történetírók – talán az együttes fényűző karakterének hangsúlyozásától való tartózkodásukban – inkább eltekintettek a hangzó-mozgó gépezetek és a „machina hydraulica” részletesebb bemutatásától. A viszonylagos forrásbőség ellenére mindezeknek alig néhány adata maradhatott „a felszínen” a 18. század végére. Szentiványi még akár maga is megfigyelhette a kert működő automatáit, s a konstrukciók némelyikét talán még Hevenesi is látta, Korneli és kortársai azonban már bizonyosan nem találkoztak velük. Korneli János és Kazy Ferenc szövegeinek több részlete is árulkodik azonban arról, hogy a még meglévő, illetve már hozzáférhető forrásokat éppúgy ismerték, mint Bél Mátyás, beleértve nem csupán az 1648. évi protokollumbejegyzést, hanem többek között az 1663-as metszeteket is. Korneli elbeszéli, hogy Lippay „a város hozzájárulásával bevezette a Szent Tamás-forrás vizét pozsonyi kertjébe, nagy munkával, a sziklás hegyoldalon keresztül, a kútházba (»machina [hydraulica]«), amely onnan a magasba lövellt, valamint egy másik gépezethez, amely egyszer szép hangokat, máskor pedig a zene törvényeivel ellenkező hangokat adott ki magából”.⁵⁷ A leírás első része a protokollum szövegét ismétli, azok a sorok azonban, amelyek a grotta szökökútjára és a Parnasszus víziorgonájára vonatkoznak, minden valószínűség szerint a megfelelő metszetlapok feliratából származnak. Kazy szövegében a *topiaria* felbukkanása szintén a képek

articia scitè, ac venustè facta, vetustate fatiscerent, omnia tot annis consenescerent. [Szélcím: *Eszterhazius Archi-Episcopus restaurat.*] Emericus, qui modò sedet, Eszterhazius, postquam DEO aras, ac templa sumptibus suis magnificè exædificata dedisset, hortum illum, cultui, nitorique suo restituit, ædes à solo excitatas, eâsqu fastigiò suò dignas, adjecit.” (A fõszövegben szabad, értelmezõ fordításban.) – Timon Sámuel *Annales*ének ismeretlen kéztõl származó (1737 utáni) kiegészítésében (legutóbb ld. BORIÁN 2004. 188, 202, 204) szintén az 1648. esztendõ eseményei között szerepel az érsekkert: ELTE EKK, *Collectio Kaprinaiana*, Series A, Tomus 37, N. 1 (*Annales Regni Hungariae a P. Samuele Timon S. J. sacerdote scripti, et ab anno 1598 usque ad annum 1662 perducti*, é. n.): 188–189: „[...] animi quandoq[ue] oblectandi ergo pretiosa in horto Posonii seminaria, operaq[ue] artificiosa spiritualia, & hydraulica faceret, aqvâsq[ue] magno sumptu atq[ue] molitione in illum induceret [...]”.

51 SCHMITTH 1768. 223; ugyanez: RÓKA 1779. 439–440. Schmitth Miklós Bél Mátyáshoz írt levelei: SZELESTEI N. 1993. 545–546: 900–902. sz.

52 Vö. KATONA XIV. 1804. 420–421.

53 WESZPRÉMI–KÖVÁRI 1781/1968. 202/440–441; az érsekkerttrõl szóló rész: Uo. 190–202/418–443: 200–202/438–443. Katona István Wespérmihez címzett levelei Lippay János és Szentiványi Márton életrajzi adataival (Nagyszombat, 1769. szeptember 5. és november 30.): SZELESTEI N. 2013. 46–48 (34. levél), 58–60 (49. levél); említi: SZELESTEI N. 1979. 533–534. – Késõbb csak Ballus Pál (1783–1848), a gyümölcsnemesítésben jeleskedõ városi tanácsos – ld. SZINNYEI I. 1891. 447–448 – Pozsony-leírásában szerepel a sorozat, a címlap dedikációs szövegének kissé pontatlan, Bél verziójától eltérõ átiratával: BALLUS 1823. 235.

54 WESZPRÉMI–KÖVÁRI 1781/1968. 202/442–443: „Quibus Lippaium nostrum, Strigoniensium Praesulem ob instauratum et consummatum amoenissimum hunc Hortum Posoniensem vastae illae eruditionis humanae ex ordine Lojolitatum Vir, Athanasius Kircherus, in Oedipo suo Aegyptiaco, Romae an. 1653. in fol. edito, Tom. II. Part. II. pag. 279. concelebrat elogijis, dum Classum VIII. de Mechanica et Architectonica inscriptam, Lippai Nostro obtulit patrocinio suo fovendam, lubet nobis, quia Librum manu tenemus, inter cetera haec ipsa verba ad amussim exscribere: [...]” Ld. ECSEDY 2013. 179–180. A hivatkozott hely: KIRCHER 1653. 279; ld. ERNVEY 1912. 121: 2. jegyzet; Kiss 2005. 442–443: 27. jegyzet.

55 WESZPRÉMI–KÖVÁRI 1781/1968. 190–202/418–451; SZINNYEI VII. 1900. 1260–1262; RAPAICS 1932. 284–292; LUKÁCS Cat. Prov. Austr. II. 1982. 660; KÁDÁR 2016. 318: 361. sz.; KÁDÁR 2020. 392: 361. sz.; P. ERMÉNYI 1985. 333–337; STIRLING 1996. 123–130; STIRLING 2008. 114–120, 121–126; RMNy IV. 2012. 422–423: 3054. sz., 523–525: 3173. sz.; elõgiomaiból: ELTE EKK, Ms. Ab. 142 (*Epistolæ. Elogia defunctorum Societatis Jesu*, VI.), 19–21; MNL OL MKA A], II. Irreg., Coll. Tyrnaviense, 6. tétel (235. d.), N. 228–229, f. 318–320; ÖNB HS, Cod. 12222 (LA 1661–1666: 1666), f. 321r–322v.

56 LIPPAY (1664, 1667) 1964; ld. RAPAICS 1932. 286–287; GOMBÓCZ 1936. 139–142; RAPAICS 1938. 670–673; RAPAICS [1940]. 91–94; STIRLING 1996. 130–132; STIRLING 2008. 126–127; CSOMA 2009. 95–114; a műre vonatkozó további irodalommal ld. elsõsorban: RMNy IV (2012), 523–525 (3173. sz.). Részleges újrakiadása: LIPPAI 1753.

57 KORNELI 1722. 30: „[...] Transtulit subinde curas in hortum Posoniensem, in quem ex fonte S[ancti]. Thomæ cum assensu civium magno labore per saxa aquas duxit ad machinam, quæ

közvetlen ismeretére utalhat.⁵⁸ Korneli még bizonyos „németországi nemes urak” kertlátogatásáról is említést tesz,⁵⁹ talán Lippay kertjének legjelentősebb egykorú leírására célozva, amely Johann Sebastian Müller (1634–1708) szász-weimari kancelláriai hivatalnok 1660. április 8-án kelt feljegyzéseiben maradt ránk, s 1714-ben, azaz csupán nyolc évvel a *Quinque lustra Georgii Lippai* megjelentése előtt nyomtatásban is napvilágot látott.⁶⁰

A kert hidraulikai gépezeteinek vízellátása

Az ominózus 1648. évi iratkópia, amelyre Korneli János utal 1722-ben megjelent Lippay-életrajzában, és amelyre Kaprinai István is hivatkozik kéziratának a pozsonyi érsekkertre vonatkozó fejezetében, ma is megtalálható az esztergomi Prímási Levéltár Lippay-protokollumában, s elsőként tájékoztat a kerthez kapcsolódó vízgépészeti fejlesztésekről.⁶¹ A bejegyzés a primás beadványának másolata, amelyben a városhoz fordult, formálisan arra kérve a pozsonyi tanácsot, hogy adja hozzájárulását számára a Szent Tamás-forrás vizének kizárólagos használatához. Miután úgy döntött, hogy a pozsonyi *suburbia*ban lévő kertjét a maga és utódai haszna és pihenése céljából jobbra alakítja és illően felékesíti, a kertben erősen szükségessé vált a víz nyújtotta kényelem, amit a kert lelkének szokás nevezni. Érdeklődik a városnál, hogy forrásai közül, amelyekben Istennek és a természetnek hála a város egész környéke láthatóan gazdag, átengedné-e számára valamelyiket, hogy vizét a kertbe bevezethesse és hasznát élvezhesse? A város jóváhagyására (a zavaros időkben és más alkalmakkor is gyakorolt kegyessége okán) méltán számítva kéri, hogy a rendelkezésére bocsátott kút legyen a régi időktől fogva Szent Tamásról elnevezett forrás, amelynek vizét nagy munkával és költséggel, a vártnál több nehézség árán, a köves he-

gyek áttörésével és hatalmas sziklákon át Istennek hála végül a kertjébe vezette, és immár boldogan gyönyörködik benne.⁶² Végül a primás formálisan elismeri a város területi jogait, kijelentve, hogy a Szent Tamás-forrás Pozsony város joghatósága alatt marad, és hogy nem szándékozik e jog ellenében elidegeníteni és kisajátítani a forrás helyét, illetve a kertjének vízvezetékét tápláló vízfolyás területét. Bár látszólag előzetes jogbiztosító megállapodás született, Lippay valójában csak a szóban forgó vízvezeték kiépítését és üzembe helyezését követően fordult a városhoz jóváhagyásért, ahogy azt a grotta és a Parnasszus kialakításának 1647–1648 előtti kezdeteire utaló források is alátámasztják.⁶³

A kertépítés e kezdeti, heroikus fázisa: a sziklás hegyoldal áttörésével megvalósított vízbevezetés a protokollumbejegyzés hangsúlyos részlete, amelynek kiemelt fontosságát a történeti irodalom is érzékelteti. Forrásaink szerint a maga korában is előszeretettel kommunikált esemény volt: mintha Lippay János is erre reflektálna a *Calendarium æconomicum* bevezetőjében, a primás egyházi mecénatúrája (építettői tevékenysége) kapcsán szabadon idézve Izajás könyvének (41,18) ideillő sorát: „A magas halmokon folyó vizeket fakasztok, és az mező közepett kútakat.”⁶⁴ A munkálatok során felmerült nehézségeket közelebből részletezi Zacharias Traber jezsuita matematikus (1611–1679), Lippay gyóntatója és építészeti szakértője, a pozsonyi kert katoptrikai szerkezeteinek tervezője.⁶⁵ Pozsonyban, 1650. május 25-én kelt, Athanasius Kircherhez írott (Kiss Farkas Gábor római kutatása során előkerült) levelében.⁶⁶ Traber sorai a kert vízgépészeti kialakításának elsődleges fontosságú adatait őrizték meg számunkra:

„[...] Egyebek között nagy munkával átfúrtuk a mintegy 100 öl távolságra lévő hegyeket és sziklákat, hogy a forrás folyton zubogó vizét a kertünkbe vezessük. Ezt (félve és sok közbejött nehézséggel dacolva) a kívánt célig elvittük, s a víz használatra és felüldülésre egyaránt a

receptas in altum jaculabatur, & aliam, quæ amœnos sonos secundum musicæ leges collisione edebat. [...]”

58 KAZY II. 1741. 117. ld. a 49. jegyzetet.

59 KORNELI 1722. 92; ld. a 13. jegyzetet.

60 MÜLLER [1660] 1714. 123–131; újraközlése: TIETZE 1918. 55–57; annotált kritikai kiadásban: MÜLLER–SCHEUTZ 2005. 41–43; magyar fordításban: PIGLER 1925. 29–32. A *Diarium*ról részletesen: KELLER–SCHEUTZ–TERSCH 2005b. 9–15.

61 Ld. a 13–16. és a 62. jegyzetet.

62 A forrásszöveg szabad fordítása; ld. F. 1. A dátum nélküli bejegyzés a Lippay-féle protokollumkötetben az 1648. évi iratkópiák között, a városi téglaegető használatáról szóló megállapodás előtt található (14., 16. jegyzet). – Forgách Ferenc 1607. évi hasonló megállapodása a várossal a későbbi Ferenciek terén álló kúthoz tartozó „obere

Rörkasten” vizének részleges elvezetéséről KEMÉNY Lajos (1941. 6) megállapítása szerint nem a nyaralókastély, hanem a városi palota vízellátását szolgálhatta; ld. KEMÉNY AMB, šk. 2. f. 40. 43 nyomán: AMB (Digital), A. XXIV. 1. Magistrát mesta Bratislavy, 2a7: Zápisnice zo zasadnutí mestskej rady a index (1607–1621), f. 23v (1607. augusztus 23.).

63 Ld. alább, ill. ECSEDY 2013. 182–184; ECSEDY 2020. 162–164; vö. Kiss 2005. 443; 27. jegyzet.

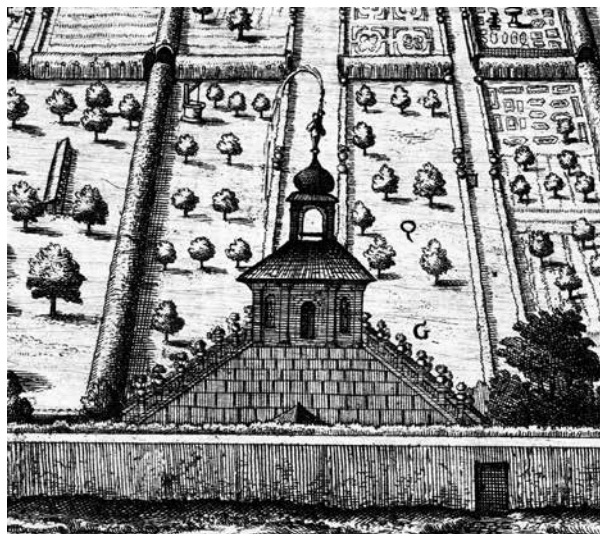
64 LIPPAY 1662. [3.] számozatlan oldal. Káldi-Neovulgata: „Folyókat fakasztok a kopár dombokon, és a völgyek közepén forrásokat; [...]”

65 Traber személyéről és közreműködéséről: ECSEDY 2013. 181–198; Függelék II.; ECSEDY 2020. 172–180; ECSEDY 2021. 223, 227–228.

66 APUG ms. 567, 178r, v (Kiss 2005. 443; 27. jegyzet nyomán). A levél átírt, regesztázott szövegét Kiss Farkas Gábornak köszönöm. Korábban idézve ECSEDY 2013. 182.

legalkalmasabb, midőn azonban nem lett olyan bőséges, amint kívántuk, a hegy csúcsán (ahonnét a vízfolyást vezetni kellett) mintegy ezerötszáz akó víz befogadására alkalmas tározót építettünk kváderkövekből, hogy az ott összegyűjtött víz nagyobb erővel folyjon le. Reméltük, hogy amikor a víz esése függőlegesen mérve harminc ölnyi lesz, a szabad levegőben körülbelül tíz ölnyi magasra tud felszökni, ezt azonban e magasságig nem értük el, csak nyolc vagy kilenc ölnyre. Ezért tudván, hogy Tisztelendő Atyám mindent alaposan kikutatott és ismer, szeretném tudni, hogy nem adható-e valamiféle biztos szabály a magasból lezuhanó víz erejének és biztos magasságba való felszökésének együttes megoldására. Tudom, hogy ha a víz csőben való vezetését megfontoljuk, az előtörő vizet a kifolyásnál ki lehet egyenlíteni; viszont esetünkben fennáll, hogy olykor a víz felszökésének magassága a szabad levegőben bizonyos helyről alig éri el az esés magasságát, és nem tudjuk a harmadik részre felemleni. Ezt nehezen tudjuk mással magyarázni, mint a levegő ellenállásával, amely a vízcsőből előtörő vizet lenyomja és szétoszlatja úgy, hogy a víz cseppecskékre szétszóródva első lendületét nem tudja folytatni. De ha ez nem elegendő, várok Öntől biztosabb információt és javaslatot, ha talán a vízcső valamiféle alakja és formája révén a víznyomás gyengülése korrigálható, ami e mind nekem, mind az én Nagyságos Uramnak igen kedves ügyet előmozdítja majd.”

A Szent Tamás-forrás vizének bevezetéséhez tehát a grotta *machina hydraulicá*ját működtető, azaz a kívánt magasságba felszökő vízoszlopot előállító víznyomás kialakításához volt szükség – a Parnasszus víziorgonája és két-két öl magas vízsugarakat kilövellő szökőkútjai mellett, ahogy arra Korneli is utal (5. kép). Lippay 1650. október 8-án kelt, Polycarpus Procopius Bonannushoz címzett sorai szerint Kircher semmi érdemlegeset nem írt a tárgyban,⁶⁷ és feltehetően az 1648 júniusában ugyanezen ügyben megkeresett Philiberto Luchese sem tudott segíteni,⁶⁸ s a grotta mára elveszett metszatlátképének Bél Mátyás művében idézett felirata alapján a vízoszlop magassága később sem volt több ötvenlábnyinál (azaz nyolc és fél ölnyinél).⁶⁹

5. A grotta nyugati homlokzata. Mauritius Lang Johann Jacob Khün rajza után, 1663. A 3. kép részlete
Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, RM III. 947.2

A Traber által leírtakat valójában nem lehet összeegyeztetni mindazzal, amit a későbbi forrásokból megtudhatunk a kert 17. századi vízrendszeréről. Az Esterházy Imre érsekségének idején kialakult helyzetről Bél Mátyás leírása⁷⁰ mellett egy évszám nélküli helyszínrajz tájékoztat, amely a nyaralókastély környékén található, a primás, illetve a város használatában lévő vízépítészeti objektumokat ábrázolja (6. kép),⁷¹ és eredetileg vélhetően azon 1737. július 31-én kelt (Krisán János városi jegyző aláírásával ellátott) városi okirat vagy egy ugyanezen ügyben keletkezett másik egykorú dokumentum mellékletét képezte, amelyben a város – bizonyos jogvitákat követően – megerősítette, illetve megújította az érsekkerti együttest ellátó csatornák használatára vonatkozóan a primás elődeivel kötött megállapodásokat.⁷²

A helyszínrajz a kert nyugati pereme és a Kálvária-hegy közötti (mára a vasút beékelődése miatt teljesen

67 BEMS, MS. I.172, f. 7–8 (4. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsonyból Bécsbe, 1650. október 8.): f. 7r; ld. F. 5. (A levélszövegben az idézett mondat előtt lévő nagyobb szóköz témaváltást jelez, tehát e közbevetett sor elkülönül a szövegkörnyezettől.) Idézi: Kiss 2005. 442: 26. jegyzet; ECSEDV 2013. 184.

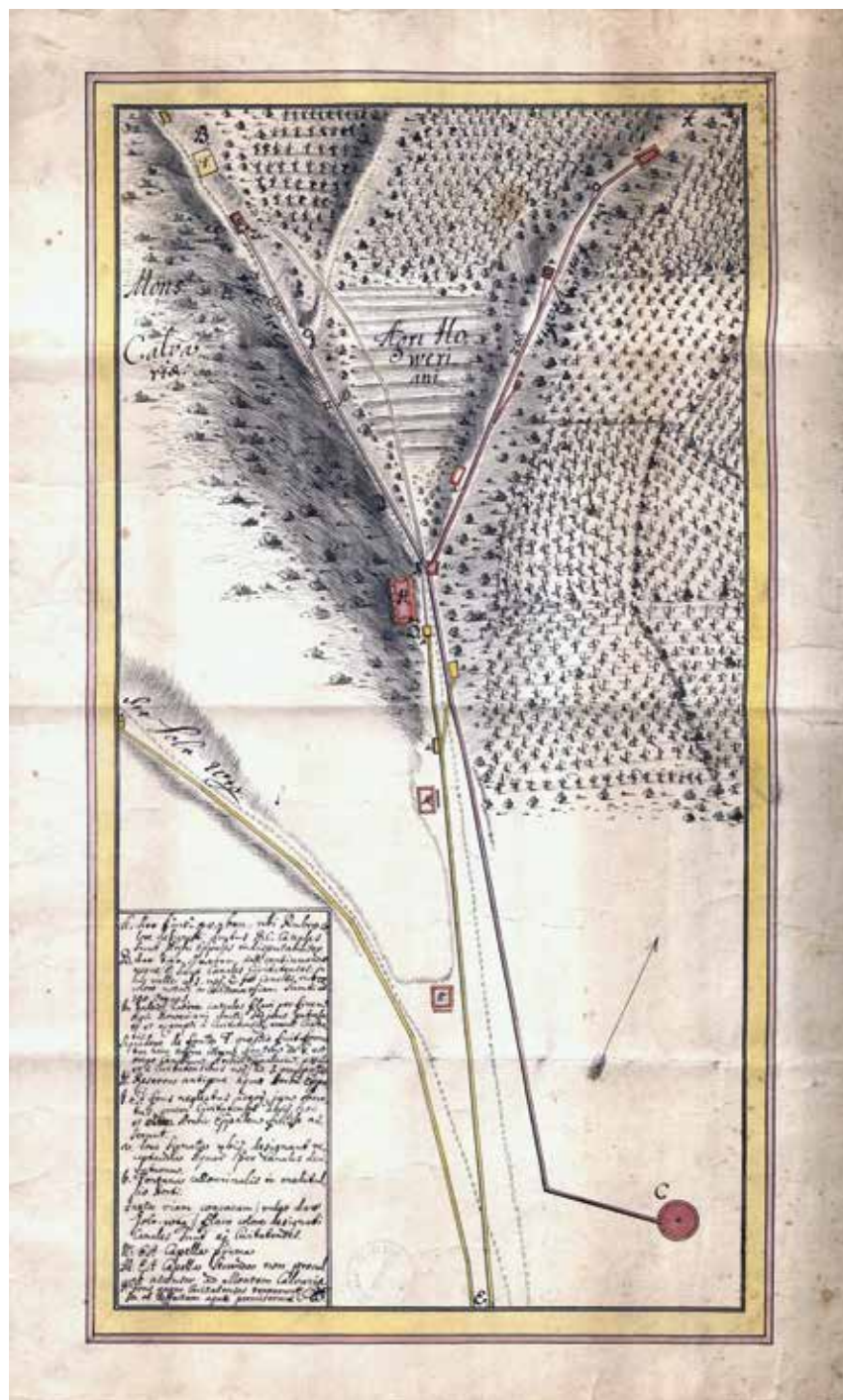
68 ECSEDV 2020. 170–172: 287. jegyzet.

69 BÉL 1735. 640: „Turrito operi, Samson, colophonis loco, instabat, asininam maxillam dextra porrigens, ex qua, octodecim pedum altitudine, saliebat aqua, ab imo, ad eam celsitudinem, pedes emensa, quinquaginta.”

70 BÉL 1735. 642.

71 PLASAR, Cl. G. N. 119. Papír, toll, akvarell, 400 × 247,5 mm; hely, évszám, lépték és jelzés nélkül; a hátoldalon 19. századi felirat: „Delineatio ductus Canalis aqvæ ad hortum A[rchi]Ep[iscop]i palem Poson[iensem] derivata”.

72 PLASAR, Cl. G. N. 96, f. 95 (Pozsony, 1737. július 31.; Krisán János városi jegyző aláírásával; a hátoldalon 19. századi felirat: „Testimoniales Magistratus Civici Posonien[sis] quoad putreos & Cisternas in subsidium aquæ ductus ad Hortum A[rchi]Ep[iscop]i palem exstructos, quod in ear[um] usu A[rchi]Ep[iscop]i patus semper fuerit. Ao 1737”).

6. Helyszínrajz a pozsonyi érseki nyaralókastély környékén található, a primás, illetve a város használatában lévő vízvezetésekről és egyéb vízépítészeti objektumokról, 1737

Papír, toll, akvarell

Esztergom, Prímási Levéltár, Archivum Saeculare, II. Acta Radicalia, Classis G, N. 119

megváltozott) területet mutatja, a város és a primások használatában lévő vízvezetékszakaszok, a hozzájuk tartozó tározók és kútházak betűjeles azonosításával és jelmagyarázattal. A délnyugat felé tartó ún. „Hohlweg” a „Mély úttal” azonosítható, amely kis szöveget bezárva (a későbbi Aulich utca vonalában) csatlakozott a városba vezető úthoz (a majdani Stefánia úthoz); a két út szegletében állt egykor a keresztút „N”-nel jelölt első stációja, a második – „M” – pedig kissé északra, immár a Kálváriahegy lábánál.⁷³ A jelmagyarázat szerint a Hohl-Weg mentén futó vízvezeték egyértelműen városi használatban volt.⁷⁴ Az „A” betűjellel ellátott ún. „Kinsgraben”, azaz a későbbi Zergehegyi út (Gemsenbergweg)⁷⁵ mentén lévő vízvezeték használati joga 1737-ben vitán felül a primást illette.⁷⁶ Minden bizonnyal ez volt az az ág, amelyet Esterházy Imre 1729-ben (a grotta és a szökőkutak renoválásának befejeztével) kútházaival és tározóival együtt kiépíttetett,⁷⁷ tehát a rajz és az okirat keletkezése idején ennek eredetével és finanszírozásával kapcsolatban nem merülhettek fel kétségek. Ez az új vízvezeték a Lamacsi és a Zergehegyi út elágazásánál lévő 1-es számú kútházig tartott; itt kerülhetett összeköttetésbe a későbbi Palugyay-kastély helyétől⁷⁸ kissé északra lévő „régí primási víztározóval” („H”),⁷⁹ majd a későbbi Stefánia út vonalában továbbhaladva az érsek kert kútházánál ért véget. (Az utóbbi szakasszal közel párhuzamosan futott a „D” és „E” pontok között ábrázolt városi vízvezeték.)

A helyszínrajzon „Tiefer Weg”, avagy „Tiefer Graben” néven feltüntetett út („B”) a Kálvária-hegy keleti oldala

alatt, közel egyenes vonalban a város felé tartó későbbi Lamacsi úttal azonosítható.⁸⁰ A helyszínrajz feliratai szerint a Tiefer Graben mentén lévő régi primási vízvezeték körül korábbi keletű ellentét állt fenn az érsekség és a városiak között.⁸¹ miután „a primási csatorna kiindulópontjául” szolgáló („G” betűjellel ellátott) kútházat a városiak az 1-es számú kútházig tartó vízvezetékekkel együtt elfoglalták.⁸² A Lamacsi úti szakasz két további régi primási kútházának egyike régóta elhanyagolt volt és növényzet borította („P”), a másik („I”) használatával pedig a víz elapadása miatt addigra már felhagytak a polgárok.⁸³

Az 1737. évi városi jegyzőkönyv értelemszerűen a pozsonyi polgárok és a primás közötti nézeteltérés kapcsán készült, s az azt lezáró határozatot tartalmazza. A július 28–29. között végzett szemlét követően a városi küldöttség megállapítja, hogy a zergehegyi kutakon kívül a Königl-szlőhegy felé emelkedő, majd jobbra elkanyarodó út mentén (azaz a későbbi Lamacsi út vonalában), a hegy lábánál, illetve a hegy csúcsán épült, az érsekterhez szolgáló (két) kút régtől fogva az érsekségé: ahogy a kegyes emlékezetű elődöké volt emberemlékezet óta, úgy a jelenlegi primás használatában áll. S bár nem állítható biztosan, hogy hajdan a primások költségén épült a hegyre vezető úttól balra lévő ciszterna, mivel a tározó az említett vízvezeték tartozéka, az érsekségnek régtől szolgáló vízvezetékekkel együtt a primás és utódai zavartalan használatában marad.⁸⁴

Az érsekkerti együtttest ellátó 17. századi vízvezeték tehát minden bizonnyal a Lamacsi út mentén futott;

73 ORTVAY (1905) 1991. 474; SZILÁGYI 2000. 276.

74 PLAS AR, Cl. G, N. 119, balra, lent: „Juxta viam concavam (v[u]lgo der Hole-weg) flavo colore designati Canales sunt æq[ue] Civitatenses.”

75 KORNUBER 1856. 1; vö. ORTVAY (1905) 1991. 642.

76 PLAS AR, Cl. G, N. 119, balra, lent: „A. der Kins-graben, ubi Rubro colore designati ductus B. C. Canales sunt Archi Ep[iscop]ales indisputabiliter.”

77 Vö. ECSEDY 2020. 141. 1729-ben a Kálvária-hegy mellett új kútház („Brunnstube”) létesült Franz Christian Schreiber pozsonyi kőfaragó, Jacob Bauer kőművespallér és Johannes Krenner kútmester közreműködésével, akik ennek kapcsán „új szökőkút” („Wasserkunst”) kialakításán is dolgoztak. Ld. PLAS SZL PU 1729 (21. d., 1121. r. sz.), Frivaldszky János provizor számadása, N. 24, 57 (Schreiber elszámolásai); N. 25 („Prunnpallirius cum Fossoribus circa Aquaeductum et Piscinam Laborantibus 368 fl.”; Johannes Krenner „Prun ballier” elszámolásai a hidromechanikai berendezések, csövek felújítása kapcsán; az új kútházhoz és a „Wasserkunst”-hoz vezető csövek fektetéséről, árokásásról, a régi medence kitisztításáról, kőműves- és kőfaragómunkákról, fa- és ólomcsövek vásárlásáról szóló kimutatások); N. 26 („Pro efossione Argilla ad fortius extruenda, tam neo erectorum Fontium, quam renovatae Fontanae cum Piscina Fundamenta sunt expositi fl. 22”; PROKOPP MTA, 03387r); PLAS SZL PU 1730 (1122. r. sz.), Frivaldszky számadása, N. 58,

105 (Laurenz Kudler pozsonyi kútmester és a vízvezeték építésének elszámolásai, PROKOPP MTA, 03384r, 03386r). A 19. században is ezt a vízvezeték használatát az érsekség; részletesen ld. KLATT 1950. 121–122, 126–128; KLATT 1997. 63–66.

78 ORTVAY (1905) 1991. 316–317.

79 PLAS AR, Cl. G, N. 119, balra, lent: „H. Reserva antiqua aquæ Archi-Ep[iscop]alis.”

80 ORTVAY (1905) 1991. 316–318; SZILÁGYI 2000. 276–277.

81 PLAS AR, Cl. G, N. 119, balra, lent: „B. der T[ie]fe-Graben à D. continuando usque E. sunt Canales Civitatenses: in hac valle ab 1. usq[ue] 2. fuit canales rubro colore notati in controversiam. Sumti ad 190. Orgyas.”

82 Uo. „Siquidem de fonte F. questio fuit formata, hinc infra illam fontem ad G. est origo Canaliū Archi-Ep[iscop]alium, posita et à Civitatensibus usq[ue] ad 1. occupata.”

83 Uo. „I. Est fons neglectus adeoq[ue] jam obnatus, quem Civitatenses absq[ue] hoc et olim Archi-Ep[iscop]alem fecisse asserunt. [...] P. Fons quem Civitatenses versarunt, sed ob defectum aquæ permiserunt.”

84 PLAS AR, Cl. G, N. 96, f. 95r (72. jegyzet): „[...] in præsencia quoq[ue] ordinarij Iurati Notarij, Tribum Plebis, amborum Fiscalium, & Camerarij, adhibitisq[ue] Civitatis Villicis, et Fontium Inspectore,

ez lehetett az az ág, amelynek kiépítése már Forgách Ferenc érseksége idején megkezdődött.⁸⁵ A Traber leveleiben részletezett fejlesztések azonban nem kapcsolódhattak ehhez a rendszerhez. A pozsonyi városi térképek és helyszínrajzok a 18. századtól a később Újvilági útnak nevezett mélyút („Tiefer Weg”) felett, attól kissé délnyugatra, a 19. század végén Murmann-magaslatnak titulált hegycsúcs (a város körüli hegyek egyik legmagasabb pontja) mögött, a hegy északi lejtőjének tetején jelölik a Szent Tamás-forrást,⁸⁶ tekintélyes távolságra az érsekkerttől (a Forgách-féle vízvezetékkel épp ellentétes irányban), és szinte pontosan hatvan méterrel az egykori grotta mögötti terület feltételezhető terepszintje fölött.

A forrás vizének tározóba foglалása és a mintegy harminc öl szintkülönbséget áthidaló vízvezető létesítmény kialakítása a meglévő berendezésektől független, nagyvonalú és merész vízépítészeti vállalkozás lehetett, amelynek egyedüli célja a kert fő látványosságának: a grotta vízoszlopának létrehozása volt. A megfelelő esés és víznyomás érdekében a vizet töretlen vonalban kellett elvezetni (nyilván ejtőaknák beiktatásával, és valamelyik szakaszon egy útba eső szikla átfúrásával) egészen a grotta nyugati (hátoldali) homlokfaláig, hogy elindítsa a Sámson-figura kezében tartott számárállkapocsból kilövellő vízugarat. Feltehetően (részben legalábbis) a grottánál felhasznált víz összegyűjtésével és továbbforgatásával lehetett táplálni a Parnasszus, a Szent György-medence és a tálcsa szökőkutak vízugarait. A grotta szökőkútjának a Müller-féle leírásban szereplő tizenkilenc ölnyi vízoszlopmagassága azonban biztosan téves; az épület (vagy csak annak felső

szintje) és a vízoszlop együttes magassága legfeljebb tíz-tizenkét öl lehetett, Bél Mátyás hiteles adatának megfelelően.⁸⁷

A „Wasserkunstot” ellátó vízvezeték kiépítése tehát rendkívül nagy mértékű beavatkozás volt, nehezen fenn tartható s (Bél Mátyás beszámolója szerint) igen rövid életű eredményekkel.

Polycarpus Procopius Bonannus szolgálatai

A pozsonyi kert vízgépészeti berendezéseinek kialakításában több forrás szól Lippay bécsi orvosa és bizalmasa, a padovai egyetemen doktorált Polycarpus Procopius Bonannus (1623/1624–1663)⁸⁸ közreműködéséről. Az udvari nemesség soraiba emelkedett Lucas Bonannus (1574 körül – 1635) császári tanácsos és alsó-ausztriai kamarai prokurátor, bécsi egyetemi rektor fiának családi háttéréről, tanulmányairól, bécsi egzisztenciájáról, az alkalmazott matematika terén való tájékozottságáról, a bécsi egyetem közegében elsajátított építészeti jártasságáról, jezsuita támogatottságáról, sokrétű kapcsolatrendszeréről számos adat került napvilágra legutóbb a pozsonyi kert Daniel Neuberger császári udvari szobrász és viaszmintázó (1621–1680) közreműködésével kivitelezett remetesége (1657–1658) kapcsán.⁸⁹ Műveltségéről, olvasmányairól, paracelziánus gondolkodásáról pedig legújabbban Kiss Farkas Gábor tanulmánya tájékoztat.⁹⁰

velut similium ex obligamine curam gerere debentibus, die 28vā, & 30mā modō labentis Mensis Julij, oculatā Revisione, peractā existente, ac aetate provectionum memoriā quoque suppeditante, compertum sit, præter, & ultra Puteos in Valle Kienz graben appellata existentes certum etiam Puteum ad Radicem, seu cuspidem collis, inter Viam versūs Vineas Königl ascendendo dextram versūs vergentem extructum, ad Aquæ-Ductum, pro Decore Horti Archi-Episcopalis destinatum, ab antiquo deservivisse, in ejusdem[ue], & eorundem usu, tam Piæ Reminiscentiæ Prædecessores, ā memoria hominum, quā, & modō feliciter Gubernantem Archi-Episcopalem Celsitudinem perstitisse, & persistere; Non secūs Archi-Episcopilibus Expensis olim ascendendo ā sinistris extructa[m] Cisternam, in subsidium Ejusdem Aquæ-Ductūs applicatam exstittisse, taliterq[ue] compertum, & Archi-Episcopatu ab oliim jam deservientem Aquæ-Ductum, pro Suæ Celsitudinis, & Ejusdem Successorū[m] imperturbato Usu ultoriūs quoq[ue] relinqui. [...]

85 ECSEDY 2020. 154–156, 159–160: 199. és 211. jegyzet.

86 KORNHUBER 1865. IV. „Thomas-Brunn” néven említve ld. már az ún. Gayss-kapu környékének 18. századi kéziratoss térképein: MNL OL, S 12 (Helytartótanácsi térképek), Div. XVI. N. 52/2 („Geometrischer Entwurf des Bestimten Weingarten zum Evangelischen Freyhoff

von den Gayß-Thor, nebst Umliegender Gegend [...]”; 1783, I. G. Szabó Ingenieur); N. 53 („Geometrischer Entwurf der Peripherie vor den Gayß-Thor, zeigend besonders den Sekariczischen, Richterischen und Steinerischen Weingarten [...]”; 1783, I. G. Szabó Ingenieur).

87 Ld. a 70. jegyzetet. Klatt Kornél, a pozsonyi Vízmű főmérnöke a város vízellátásának történetét kutatva az érsekkert esetében (tévesen) mindvégig csak a zergehegyi vízvezeték adta lehetőségekkel számolt, s így lényegesen csekélyebb vízoszlopmagasságot tartott reálisnak: feltételezése szerint Müller szövegében a mértékegység elírásáról lehet szó, azaz helyesen 19 lábnak kellene szerepelnie 19 öl helyett (ahogy a leírás több más pontján is), ami alig több mint három ölet eredményezne az épület és a vízugár együttes magassági adataként; ld. KLATT 1950. 123–125; KLATT 1997. 63–66.

88 A korábbi irodalomból: ERNYEY 1912. 121–128; WINKELBAUER 1999. 449 (N. 235), 454 (N. 28), 463–464 (N. 100–110), 631; KISS 2005. 442, 445: 26, 35. jegyzet; ECSEDY 2013. 220: 151. jegyzet; VISKOLCZ 2013. 194–196; ECSEDY 2014. 131–133; KISS 2014. 164–165, 174–176, 182; VISKOLCZ 2015. 33; ECSEDY 2020. 165–166, 179, 184, 189, 194–196.

89 ECSEDY 2021.

90 KISS 2022. 470–496.

Bonannusnak a primás pozsonyi kertbéli hagyatékában 1666. január 14-én leltárba vett,⁹¹ ma az esztergomi Prímási és Főkáptalani Levéltárban és a Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött levelezése fontos ismeretekkel szolgál Lippay szolgálatában kamatoztatott vízgépészeti felkészültségéről,⁹² e források azonban (nyilván a doktor gyakori pozsonyi jelenléte miatt) vélhetően erősen hiányosak töredékességükben olykor nehezen értelmezhetők. A primási orvos mérnöki jártasságáról és ez irányú delineaatori ténykedéséről talán teljesebb képet alkothatunk azon dokumentumok révén, amelyek Gundaker von Liechtenstein herceg (1580–1658) számára (javarészt korrespondencia útján) teljesített megbízatairól, valamint bányavárosi orvosi tisztében ellátott műszaki tervezési és szakvéleményezési feladatairól tájékoztatnak.

Gundaker von Liechtenstein és Bonannus levelezése az 1650 és 1658 közötti időszakból maradt ránk,⁹³ ami egybeesik a morvaországi Ostrában lévő hercegi birtokon (ma Uherský Ostroh) 1650-től tervezett, majd 1652-től többek között Filiberto Luchese és Carlo Martino Carlone közreműködésével zajló rezidencia- és kertépítési munkálatokkal.⁹⁴ Bonannus a kert berendezésében, közelebből a nagyszabású *Wasserkunst* (szökőkutat, illetve vízvezetékrendszert működtető vízmű) tervezésében és kivitelezésében, valamint az ottani grotta dekorációjában működött közre.

Az ostrai *Wasserkunst* egy kerti szökőkút mellett a kastély (elsősorban a konyha és az istállók) vízellátását

is szolgálta. A rendszer a Morva folyóból leágazó árokra épült malomra települt; a malom vízemelő kereke által felhordott vizet az építmény tetőszerkezetében elhelyezett víztárolóba szivattyúzták, ahonnan föld alatti csöveken át vezették a kastélyba és a kertbe.⁹⁵ Bár a kivitelezési munkálatok csak 1655 őszén kezdődtek, úgy tűnik, Bonannus már jóval korábban, legkésőbb 1652-ben foglalkozott a vízgépészeti tervezéssel (elsősorban a közbeiktatott szivattyú kialakításával), valamint a megfelelő alkatrészek beszerzésével.⁹⁶ Ezzel az üggyel kapcsolatos többek között Liechtenstein 1653. szeptember 28-án kelt ostrai levele, amelyben arra kéri a doktort, hogy küldjön számára két szelepet egy új vízemelő pumpához (akár nürnbergi beszerzéssel), amely eltér az általa korábban tervezett vagy szállított szerkezettől.⁹⁷

1655 tavaszán a molnár, az ács és a kútmester már kész tervezet alapján látott volna hozzá a *Wasserkunst* munkálataihoz: Liechtenstein a kútmesternek közvetített instrukciójában a kastély könyvtárában látható, két csővel működő pumpa „modelljére”, azaz a korábbi levelében említett Bonannus-féle konstrukcióra hivatkozik.⁹⁸ A kivitelezés résztvevői azonban nem boldogultak a doktor nélkül: A herceg április 5-én érdeklődik jövedele iránt,⁹⁹ május 3-án pedig többszöri sikertelen megkeresése és a doktor be nem váltott ígérete után igencsak sürgeti Bonannus ostrai utazását (magas honoráriumot ígérve), nem csupán az egészsége miatt, hanem más „invenciók”, nevezetesen a vízmű terve ügyében, mivel

91 PL EKHL, Capsa 68, Fasc. 11, N. 3, 1558–1578 (Az esztergomi káptalan tagjai által készített összeírás, ld. 148. jegyzet); 1572; ld. ECSEDV 2020. 194, 211–216 (F. 3): 214–215.

92 Bonannushoz címzett misszilisek: BEMS, MS. I.172; PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35–36. cs. Kutatástörténeti áttekintés: ECSEDV 2021. 220–222. Autográf levelei: PLAS AR, Cl. X, N. 196, 18. cs., 308–309, 352–354; 30. cs., 258–260.

93 Liechtenstein első (ma is meglévő) levele 1650. december 27-én kelt Bécsben (PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 211–212), a herceg Bonannushoz szóló levélfogalmazványait és levélátiratait tartalmazó, a vaduzi Liechtensteinarchívban őrzött iratsorozat utolsó darabja pedig 1658. június 21-én (WINKELBAUER 1999. 464 [N. 110]; HALV, Hs. 608, N. 163). A korrespondencia Esztergomban meglévő és Vaduzban másolatként fennmaradt tételei kiegészítik egymást; a levelek együttes vizsgálata a jövő feladata. A vaduzi anyag kezdő dátuma 1651. október 4., az első két levél azonban mára elveszett; ld. WINKELBAUER 1999. 463; 100. jegyzet. Az Esztergomba került utolsó ostrai levél 1657. január 6-án kelt; ld. PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 30–32. A herceg (általában titkárának diktált) levelei legnagyobb részben orvosi kérdésekről, valamint asztrológiai és jóslási ügyekről szólnak, a doktorral való kapcsolattartásának praktikus részletei mellett. Palkovich György (1763–1835) esztergomi kanonok, főkáptalani könyvtáros 1803 körül készített feljegyzései között Gundaker herceg további tizenhárom, mára elveszett vagy lappangó levelének rövid regesztája is

megtalálható: PL EKML, Archivum lectorale, FF szekrény, III.1. d., N. n.; ld. ECSEDV 2021. 222: 47. jegyzet.

94 WINKELBAUER 1999, főként 443–450, valamint 404–408, 348–349, 377–378.

95 WINKELBAUER 1999. 448–449.

96 PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 61–62 (Liechtenstein Bonannushoz, Ostra, 1652. szeptember 19.): 61.

97 PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 250–251 (Liechtenstein Bonannushoz, Ostrából Bécsbe, 1653. szeptember 28.): 250: „Wir ersuechen Ihn gnedig, Er wolle vns Zwey ventill zu einer Pumpen, die da nicht druket, sondern hebt, schicken, dann wir willens auf Versuch ein pumpen machen zulassen, aber nicht daß Zwo röhren, wie die seinige, in einander gehen; wann er selbst solche nicht beyhanden hatt[e], so wirdt man sie in den Nürnbegischen Gewölbern finden.” Ugyanezen szerkezetről: Uo. 59–60 (uő, uo., 1653. október 13.): 59.

98 Liechtenstein 1656. június 19-én kelt, Wuntschitz udvari tanácsoshoz szóló levelének átiratából (HALV, Hs. 605, 227) WINKELBAUER (1999. 448) idézi a herceg legfőbb óhaját: „[...] daß gleich wie nach den gemachten modell mit der doppelten pumpen (so in unserer bibliotek ist) aus dem brunnen beymb preyhaus also durch pumpen (NB: wanns sein khan nicht nur durch zwo, sondern durch drey rören) das wasser aus der March auffgeführt werde [...]”.

99 PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 234–235 (Liechtenstein Bonannushoz, Ostrából Pozsonyba, 1655. április 5.)

sem a molnár, sem az ács nem ismeri ki magát benne.¹⁰⁰ A hívásra Bonannus nyilván kitérő választ adott, és távolmaradását – ahogy már korábban is, több alkalommal – Lippay szolgálatában való elfoglaltságaival indokolhatta, ugyanis a herceg május 19-én még arról kérdezi a doktort, hogy látogatása végre megvalósulhat-e az érsek szívessége folytán.¹⁰¹ A vízmű kivitelezésére végül (megfelelő anyagok és mester hiányában) csak 1658 tavaszán került sor.¹⁰² Bonannus 1654-ben a herceg unokaöccse, Karl Eusebius (1611–1684) számára is készített tervezetet egy „Wasserkunsthöz”, amelynek rajzmásolatára (a doktortól elkért, vízvezetékekkel kapcsolatos könyvek mellett) Gundaker is igényt tartott.¹⁰³

Bár Bonannus minden bizonnyal fontos szerepet játszott a pozsonyi grotta *machina hydraulica*-ját működtető mérnöki teljesítmény megvalósításában is, erre meglepő módon csupán egyetlen, késői forrás utal: 1658 novemberében Lippay a véleményét kéri, amikor felmerül, hogy a kertész tanácsára érdemes lehetne három lábbal csökkenteni a vízoszlop magasságát, egyúttal a hegyi

vízvezeték átalakításával, százforintos költségen, azzal az ígérettel, hogy a dolog nem fog látszani.¹⁰⁴

A magyarországi bányavárosok orvosaként (1657-től) Bonannus több mérnöki tárgyú iratot hagyott hátra. Különösen sokatmondóak az újbányai létesítmények fejlesztéséről írott, Johann Konrad Richthausennek, alias Chaos bárónak, az alsó-magyarországi bányavidek főkamagrófjának (Bonannus jó ismerősének)¹⁰⁵ címzett, Selmecbányán, 1660. november 25-én kelt szakvéleményének bevezető sorai: miután tervezett filozófiai-matematikai művéhez,¹⁰⁶ illetve az abban foglalt, bányákkal kapcsolatos elméletek megalapozásához szabad idejét a különféle bányák és kőfejtők tanulmányozásának szenteli, nem elégedett a selmeci és a körmői bányákkal, amelyeket rajzán szemléltet. A szöveg további része nagyrészt azt taglalja, hogy miként lehet a külső vizeket szabályozni és elvezetni a gazdaságos bányakihasználás érdekében.¹⁰⁷ Talán ehhez az irathoz tartozik egy másik, szintén Bonannus szakértői közreműködésével zajló újbányai ügylet iratanyagából¹⁰⁸ ki-

100 PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 226–228 (Liechtenstein Bonannushoz, Ostrából Pozsonyba, 1655. május 3.): 226–227: „Er wolle sich mit eheisten nicht allein wegen vnserer gesundheit, die sich (Gott sey Lob.) das Podagra betreffend, verpersert, sondern auch anderer inuentionen vnd vornehmlich der Wasserkunst halber, in welche sich weder Zimmerman noch Millner (aus Uhrsachen weillen sie es nicht recht verstehen.) finden können, anhero begeben, vnd dieses vnser schreiben cathogorisch beantwortten, wir wollen Ihme Hinwiederumb mit einem Honorario gut entgegen gehen.”

101 PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 35–37 (Liechtenstein Bonannushoz, Ostrából Pozsonyba, 1655. május 19.): 35: „wenn Er ohne widerwillen des herrn Erzbischoff werde abkommen können”. – Úgy tűnik, Liechtenstein ekkor már hiába ostromolta kérdéseivel, és hasztalan érdeklődött jövetelének idejéről; Bonannus a herceg levelei alapján vélhetően rendre pozsonyi ügyeire hivatkozott, amikor látogatásai ismételt elmaradtak. Ld. PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 263–264 (Liechtenstein Bonannushoz, Wilfersdorf, 1652. március 26.); 248–249 (uő, Ostra, 1654. január 19.): 248–249 (uő, uo., 1654. január 19.); 246–247 (uő, uo., 1655. február 4.); 224–225 (uő, uo., 1655. április 5.); 223 (uő, uo., 1655. augusztus 7.); 213–215 (uő, Wilfersdorfból Garamszentkeresztre, 1655. december 29.). Vö. WINKELBAUER 1999. 463–464; 100–110. jegyzet; PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 252–253 (Liechtenstein Bonannushoz, Ostra, 1656. augusztus 23.).

102 WINKELBAUER 1999. 449.

103 PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 50–51 (Liechtenstein Bonannushoz, Ostrából Pozsonyba, 1654. július 29.): 50: „Ihr Fürstl. gn. verlangen den abris von dem Model zur Wasser Kunst welches der herr vor Ihr Fürstl. gn. Fürst Carl gemacht hatt, wie auch im Fall der herr bieher die von aquæ Ductibus handeln, hatt, selbige mit sich allhero Zuebringen.”

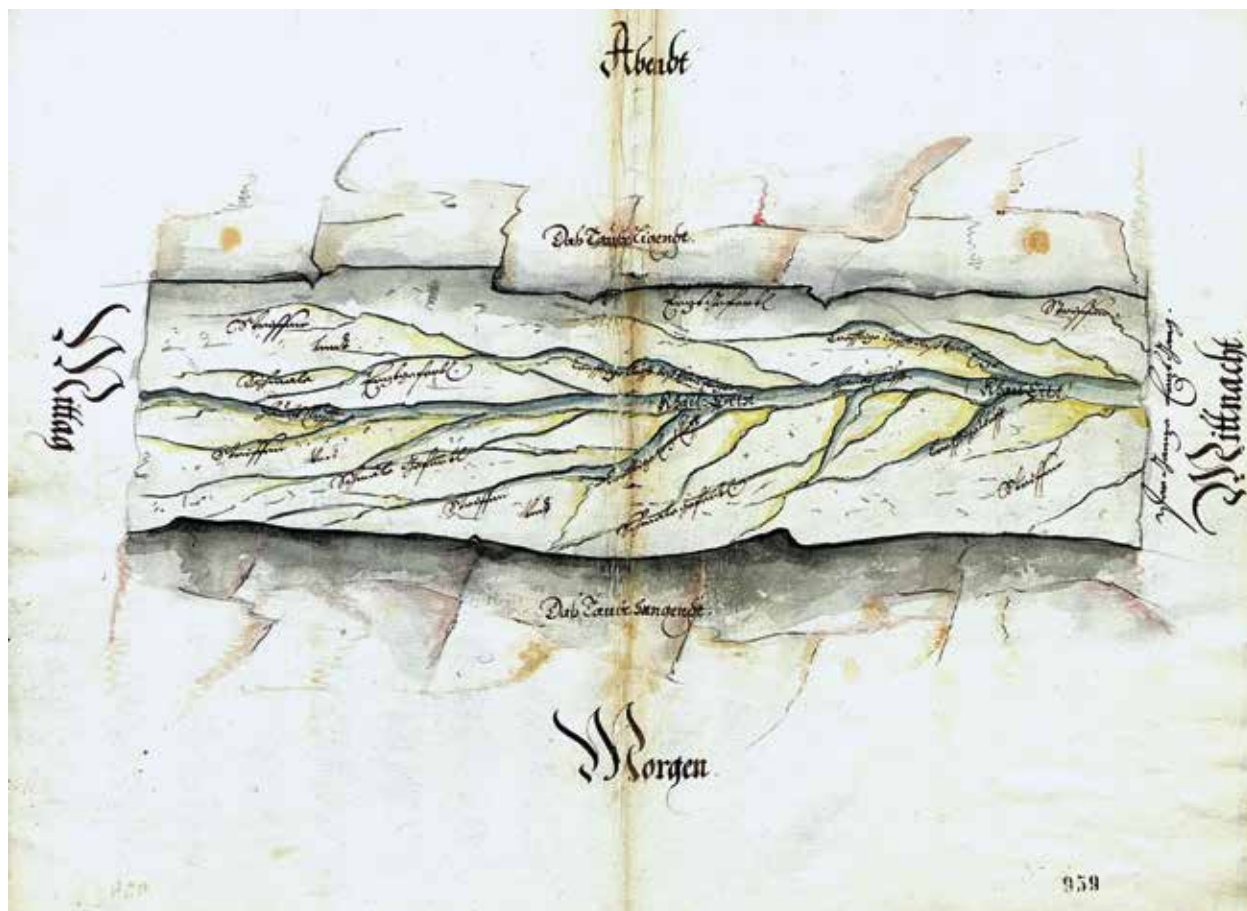
104 BEMS, MS. I.172, f. 47–48 (24. levél: Lippay Bonannushoz, Nagyszombat, 1658. november 16.): f. 48r: „P[ost]. S[criptum]. Veget me hortulanus et promittit magnum bonum etiam ea opinione V[est]rae. D[ominatio]nis. si curauero per Etiam ad tres orgias deminuis accipi, uel potius tres pedes fontanam in grottam fluentem et consequenter in monte, centam florenis, res constabit in uisum, iam fere conueni, expecto opinionem decisuam V[est]rae. D[ominatio]nis.”

105 Johann Konrad Richthausennel (Bécs, 1604 – Selmecbánya, 1663), a III. Ferdinánd által 1655-ben bárói rangra emelt és „von Chaos” előnevet viselő neves alkímistával „a Nádasdy–Lippay-kör” és Bonannus élénk kapcsolatot tartott fenn; ld. PLAS AR, Cl. X, N. 196, 35. cs., 178–185 (Richthausen négy levele Bonannushoz, 1659. március 26. – szeptember 26.); ld. még Uo., 36. cs., 344–345 (Neuberger Bonannushoz, Pozsonyból Selmecbányára, 1659. november 7.): 345: „mitt H[errn]. von CHAOS habe heütt lang Inn der ante Cammera geredt, auch deß H[errn]. Inn gutem gedacht worden.” – „Chaos báró” 1658. december 31-től részesült *resolútió*-ban mint selmeci főkamagróf; személyéről összefoglalóan ld. VISKOLCZ 2008. 400–401; VISKOLCZ 2013. 199–200. Ld. még többek között PLAS AR, Cl. X, N. 196, 36. cs., 341–343 (Daniel Neuberger Bonannushoz, Pozsonyból Selmecbányára, 1658. november 8.): 342.

106 Ld. a 113–114. jegyzetben hivatkozott forrásokat is.

107 ÖStA FHKA AHK HFU VUG 16 Bergstadt Königsberg, f. 130–139 (*Discurs vnd Gerichtliches guttachten ob vnd wie die Königsbergische Pergwerckh zu erheben*): f. 130: „Nach deme ich zu meinem Vorhabenten *Opere Philosophico- Mathematico*, undt zu gründtlicher vorstellung der inbegrieffnen Theorien von Perg Bau-Sachen, meine *Horas Succisiuos* in befahrung underschidlicher Pergwerckh und grueben angewennndet, auch mit denen anietzo würcklich bestelten Pergbau zu Schembnitz, od[er] Crembnitz, die selbige auf mein *desegno* in *consideration* zu ziechen, nicht habe begniegen und befridigen lassen; sondern mein vorhaben auch auff Hoffnungs gebey, dem Wirthschafftlichen Pergbrauch nach, angestrückt, undt allerseits befunden, das, wie denen verständigen Pergleüthen ohne dis nicht unbewust, zu einem Pergbau, nicht allein die Waldungen, sondern auch neben guettem Wetter die Tagwasser so hoch vormöken, das ohne bey thun, undt künstlicher regirung deroselben, nichts nutzliches möge vorgenommen od[er] angefangen werden.” Az irat két másolata: ÖStA FHKA AHK HFU ung. MBW 64 Akten 1661 (RN 27), f. 1032, 1040–1051, 1033–1039.

108 Bonannus véleménye (Richthausenhez címzett feljegyzése) a königsbergi munkálatok közreműködőinek szerződéseiről (Selmecbánya, 1661. január 27.): ÖStA FHKA AHK HFU ung. MBW 64

7. Polycarpus Procopius Bonannus (?): helyszínrajz egy selmeci bányája járatairól, 1661
Papír, toll, akvarell

Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Sonderbestände, Sammlungen und Selekte, Karten- und Plansammlung, Pa-390

emelt helyszínrajz, amely a selmeci bányák egyikének járatait és környezetét ábrázolja, és talán Bonannus saját kezű munkája (7. kép),¹⁰⁹ hasonlóan ugyanezen dokumentumok három további rajzmellékletéhez (vagy legalábbis ezek egyikéhez: 8. kép), amelyek az újbányai járatrendszer Lipót-aknájának környezetét és az oda tervezett Wasserkunstot mutatják.¹¹⁰

Mindezek alapján joggal feltételezhető, hogy a doktor bécsi hagyatékában talált, majd öccse, Ignaz Theodor Bonannus (1627–1701, a bécsi filozófiai fakultás későbbi dékánja) végrendeletében *De aquae ductibus et adiunctis* címmel nevesített, az illusztrációk rézmetszetes tábláival (és továbbiak kivitelezésére váró üres rézlemezekkel) együtt hátrahagyott kézirat opus¹¹¹ elsősorban vízépi-

Akten 1661 (RN 27), f. 962–968; az irat másolata: Uo., f. 1063–1070; Jacob Rauchenbichler *contractusa* (Königsberg, 1661. január 16.), Bonannus szignójával: Uo., f. 1059–1062; ld. még Richthausen összefoglalását és az irat kivonatait Uo., f. 986, 998–999, 1018–1023.

¹⁰⁹ ÖStA FHKA SUS, Karten- und Plansammlung, Pa-390, kiemelve: ÖStA FHKA AHK HFU ung. MBW 64 Akten 1661 (RN 27), f. 958 (1661. október 31.) (Gänge und Gruben des Bergwerkes Ober-Biberszollen zu Schemnitz, 1661).

¹¹⁰ ÖStA FHKA SUS, Karten- und Plansammlung, Pa-390, kiemelve: ÖStA FHKA AHK HFU ung. MBW 64 Akten 1661 (RN 27), f. 958 (1661. október 31., ld. az előző jegyzetben); Pa-391/1, kiemelve: Uo., f. 1024 (Verschiedene Schächte und Gänge sowie die Wasserkunst im Bergwerk Königsberg, 1661); Pa-391/2, kiemelve: Uo., f. 1025 (ua., 1661); Pa-391/3, kiemelve: Uo., f. 1058 (ua., 1661).

¹¹¹ UAW CAVA, F. 5, N. 42 (Ignaz Theodor Bonannus testamentuma, 1690. november 23.; 1701. február 1. – 1702. november 24.), f. 1–7.

8. Polycarpus Procopius Bonannus (?): helyszínrajz az újbányai járatrendszer Lipót-aknájának környezetéről és az oda tervezett „Wasserkunströl”, 1661
Papír, toll, akvarell
Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Sonderbestände, Sammlungen und Selekte, Karten- und Plansammlung, Pa-391/3

tészeti és bányamérnöki tervezeteket tartalmazhatott, valamint vízvezetékek, illetve hidraulikai és mechanikus szerkezetek ábráit és leírásait kínálhatta. Felmerül a kérdés, hogy miképp igazolható a természettudományos irodalomban a primási orvos elveszett művére vonatkozó legendás hagyomány, miszerint a *De admirandis Hungariae rebus* címmel emlegetett, Lippay és gróf Nádasdy Ferenc országbíró (1623–1671) támogatásával készülő,

gazdagon illusztrált munka Magyarország geográfiai és ásványtani értékeit ismertette volna.¹¹² Fontos adalék lehet, hogy az opus bécsi „munkacímét” Lippay a doktor újbányai témájával összefüggésben idézi 1661. augusztus 1-jén kelt levelében („in labore ductus aquae & Auri fodina Uy Baniensis”),¹¹³ Nádasdy pedig már 1659-ben a nyomtatásra váró munka kimondottan matematikai tárgyú rézmetszetes ábráit említi.¹¹⁴

f. 4r: „[...] 33. der Löbl: Philosophischen Facultet, [...] meines brueders Polycarpi, componierte: eigenhändig: durch: und durch, zum truckhen, Zu ständten geschribne buch, *de aquæ ductibus et adiunctis*. mit sambt deren vorhandtenen: dar Zue gehörigen gestochenen: und ungestochenen Kupffernen Platten, [...]”. Ld. ECSEDY 2021. 220: 42. jegyzet.

112 ERNVEY 1912. 123–124, 126–127; KISS 2005. 445: 35. jegyzet; VISKOLCZ

2013. 195–196; ECSEDY 2014. 132–133; KISS 2014. 182; VISKOLCZ 2015. 33.

113 BEMS, MS. I.172, f. 78–79 (39. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsony, 1661. augusztus 1.): f. 78r: „Laborabimus ut etiam Cottus opea ferat in labore ductus aquae & Auri fodina Uy Baniensis.”

114 BEMS, MS. I.172, f. 157–158 (85. levél: Nádasdy Bonannushoz, Saibersdorf, 1659. május 24.): f. 157v: „[...] die Mathematische Sachen gehörig[en] ohrtten Stecht eingetrag[en] [...]”.

Úgy tűnik, a tervezett mű Lippay számára a kircheri ideákhoz való kapcsolódás lehetőségét is jelentette.¹¹⁵ 1658 augusztusában a primás egy Kircher-kötetet kölcsönzött Bonannusnak: talán az *Itinerarium exstaticum*¹¹⁶ vagy még valószínűbben a Lipótnak dedikált *Iter extaticum II.* főcímű művet.¹¹⁷ Utóbbi, mint alcíme is elárulja, a legterjedelmesebb kircheri projekt: a *Mundus subterraneus*¹¹⁸ előfutáraként jelent meg, amelynek anyaggyűjtéséhez Kircher Lippay segítségét kérte 1656. december 1-jén kelt levelében.¹¹⁹ Feltehetően a készülő opusra utal a primás Bonannushoz címzett könyvjavaslásában, a jezsuita polihisztor „művelt és igen buzgó tudós elméjét” a doktor szelleméhez hasonlítva („amely hol elhagyja őt, hol társául szegődik”), s előrebozsátva, hogy mindazt, amit Bonannus a „föld alatti világról” ír, Kircher munkájában találja majd összefoglalva.¹²⁰

Lippay elképzeléseinek közvetlen előzménye egy nem sokkal korábban indult (és a hagyomány szerint Bonannushoz hasonlóan végződött) vállalkozás volt: a sziléziai származású Christian Augustini ab Hortis (1598–1650), II. Ferdinánd udvari orvosa, majd késmárki városi orvos sokévi gyűjtőmunkával alapozta meg kéziratban maradt művét, amely *De Gemmis Hungariae*

címmel a hazai drágakövek tárházát ismertette volna,¹²¹ s amelyet Bél Mátyás *Hungariae antiquae et novae prodromusa* (1723) óta Bonannus opusának párhuzamaként emleget a történeti irodalom.¹²² Az ab Hortis-féle projekt valóban előzménye, mintája s talán alapja lehetett Lippay későbbi elképzeléseinek, aki mindent tudhatott a vállalkozásról: egri püspöki és kancellári minőségében ellenjegyezte III. Ferdinánd I. Rákóczi Györgyhez szóló levelét 1641. november 30-án annak érdekében, hogy Augustini ab Hortis (akinek céljait az irat részletesen ismerteti) erdélyi gyűjtőútja során a fejedelem támogatását élvezhesse.¹²³ Lippay két évvel később, immár primásként, az uralkodóhoz címzett, saját kezével írt felterjesztéséből kiderül, hogy személyesen is ismerte és támogatta ab Hortist: levelével az orvos által újabban talált, feliratozott drágaköveket küldi a császárnak, majd további anyagi támogatást kér a számára.¹²⁴

Bár a primás a kircheri értelemben vett „mundus subterraneus” felé igyekezett terelgetni Bonannust (munkájának matematikai tematikájáról, úgy tűnik, csak 1661-ben értesült),¹²⁵ a készülő mű feltehetően sokkal inkább mérnöki létesítményeket ismertető általános bányászattani, semmint mineralógiai munka lehetett.¹²⁶

115 Vö. Kiss 2005. 445: 35. jegyzet, 450, 458–459.

116 Róma, Vitale Mascardi, 1656.

117 Róma, Mascardi, 1657.

118 Amszterdam, Joannes Janssonius és Elizeus Weyerstraten, 1665.

119 PLASAR, Cl. X. N. 196. 28. cs., 342; közli Kiss 2005. 458–459: 1. sz.; vö. Uo. 450: 58. jegyzet.

120 BEMS, MS. I.172, f. 45–46 (23. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsony, 1658. augusztus 27.): f. 45r: „[...] Mitto D[ominatio]n[i]. V[est]r[ae] librum Patris Kircheri, doctus sane et curiosum, iuxta humorem V[est]r[ae]. D[omi]n[at]io[n]is quem ubi relegit quā[m] comittat mihi, quid in mundo subterraneo sit scripturus, hic signatus inueniet. Deniq[ue] iste P[ater]. non possumus negare est extraordinarius et mirabilis. [...]” Lippay 1658. november 16-i levele szerint Bonannus visszaküldte neki a könyvet; helyette az érsek egy másik, „új és csodálatra méltó” kötetet ajándékozott neki, amely leginkább optikai tárgyú mű lehetett. Amint Lippay írja, talán nem mindenki találja hatékonyak (a gyakorlatban), ő mindazonáltal úgy véli, sok minden hihető belőle, és sok kísérleten és teszteléken alapszik. Ld. BEMS, MS. I.172, f. 47–48 (24. levél: Lippay Bonannushoz, Nagyszombat, 1658. november 16.): f. 47r: „Accepi literas et librum, mitto eius loco alterum de coelis, non minus mirabilem, ac nouum, qui licet non uideatur omnia efficaciter probare, Tamen certe ego puto plurima in illis esse verisimilia, nititur multum experientia et tubis optis. Mitto etiam priorem in compactum quem dono V[est]r[ae]. D[ominatio]ni, fruatur illo.”

121 Christian Augustini ab Hortisról és munkáiról teljes részletességgel ld. ERNYEV 1909, különösen 632.

122 BÉL 1723. Praefatio, § VIII. (BÉL–TARNAI–DÉRI [1723] 1984. 155.)

123 Idézi: WESZPRÉMI–KÖVÁRI 1774/1960. 18–21.

124 MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, A 30 (Litterae archiepiscoporum), F. 1, N. 134, f. 1

(Lippay György levele, Pozsony, 1643. december 3.): f. 1r: „Lapillos denuo a medico nostro repertos una cum suis signaturis humillime transmittito [...]” A külfeten (f. 1v): „Dni Archieppi Strigoniensis pro Christiano Aug. ab Hortis medico. [...]” – E vonatkozásban figyelemre méltó lehet, hogy Frölich Dávid (1595–1648), a III. Ferdinánd által császári udvari matematikus címmel kitüntetett és nyugdíjban részesített késmárki matematikus-geográfus Lippaynak ajánlotta 1641-ben Lőcsén Lorenz Brewernél megjelent, *Der Uralte Deutsch-Ungerische Zipferische und Siebenbürgische Landßmann* főcímű munkáját (RMK II. 576).

125 BEMS, MS. I.172, f. 78–79 (39. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsony, 1661. augusztus 1.): f. 78r: „Laborabimus ut etiam Cottus opea ferat in labore ductus aquae & Auri fodina Uy Baniensis.”

126 A korábban publikált forrásokban szereplő ásványrajzok, amelyek kivitelezésében Johann Jacob Khün érseki udvari festő, sőt, talán Frans Luycx császári udvari festő (1604–1668) is részt vehetett, nem feltétlenül Bonannus tudományos munkájához készültek (vö. ECSEDV 2014. 132–133). Az ásványokról készített rajzok és metszetek Daniel Neuberger által szorgalmazott ötlete egészen más tervhez kapcsolódhatott: a viaszmintázó további leveleiben elszórt utalásai és az uralkodónak 1661-ben tett részletes vallomása alapján úgy tűnik, Nádasdy 1659 novemberére (és talán azután is) hirdetési célú rölapokat nyomtatott számára a garamszentkereszti primási uradalom területén, Barskaproncánál felfedezett, „társsaival” bérelt jáspisbányából (legutóbb ECSEDV 2021. 225–227) származó kövekhez, amelyeket reménybeli vásárlóinak kínált, s a rajzok ezek illusztrálását szolgálták. Ld. PLASAR, Cl. X. N. 196. 36. cs., 351–354 (Neuberger Bonannushoz, Bécsből Selmecbányára, 1659. november 28.): 351: „Jedoch Ist dur[c]h mein fleuß, die Sach So weit gebracht (ob zwahr noch kein getrukhter Zedell auß meinen handen kommen) d[ie]ß von v[er]e[n] Jubelieren Mitt verlangen Erwartt württ, biß die große vndt massive Stukh der mahl Eins ankommen.” ÖStA FHKA SUS Auto 228 (Daniel Neuberger, 1661), f. 7 (Neuberger

Ezt valójában az opusról szóló legkorábbi híradások sem cáfolják:¹²⁷ a doktort egykor személyesen ismerő (idősebb) Spillenberger Dávid (1627–1684) lőcsei orvos és bíró adatára hivatkozó Johann Paterson Hain (1615–1675), a porosz származású eperjesi városi orvos „opus de subterraneis Regni Hungariae” szükségcímmel emlékezik meg a kéziratról az *Academia Naturæ Curiosorum* (illusztrált) folyóirata, a *Miscellanea curiosa* hasábjain, 1671-ben.¹²⁸

„Inventio artificiosa et opus pulchrum”: a Parnasszus tartozékai és más zeneszerkezetek

Lippay és Bonannus kezdeti levélváltásainak egyik fő témája a Parnasszus figuráinak és zeneszerkezetének kivitelezése volt. A primás első fennmaradt misszilisé alapján az ügyben feltehetően szerepet játszott az augsburgi származású Wolfgang Ebner (1612–1665) császári udvari orgonista („Hoff und Capellorganist”), III. Ferdinánd egyik kedvenc muzsikusa is. Ebner legkésőbb 1644 óta kapcsolatban állt Lippayval,¹²⁹ s a primáshoz hasonlóan az 1650-es évek elejéig Batthyány Ádám, Nádasdy Ferenc és Esterházy László szintén előszeretettel foglalkoztatta.¹³⁰ Az érsek 1648. november 26-án, Nagyszombatban kelt, az épp Bécsben tartózkodó Bonannushoz címzett levele az orgonista alkalmazása körüli viaskodásokat részletezi újonnan támadt kétségei kapcsán, Ebner munkájának tárgyára csak távolról utalva: Lippaynak, mint írja, nincs ellenére, hogy Bonannus hosszabb időre Bécsben maradjon, míg a „mű” („opus”) kivitelezése irányítottan halad. Csodálkozva hallja, hogy miként vélekedik róla Ebner úr, akit mindig kedvelt, és aki sosem távozott tőle üres kézzel, sőt, mindig emelt díjazásban részesült; ez intő jel, bármilyen kitűnő is az orgonista munkája. Nem említi fel, hogy korábbi alkalmazása során milyen készségesen kielégítette igényeit

az étkezés és a költségek tekintetében, ha ugyan Ebner úrnak nincs csúf indulata vele szemben, amit azonban nem tűrne el. Még nem vett ki minden muzsikust nemzetség Bécsből; bizonyos benne, hogy kérésére Bonannus hamar megtudakolja Valentin (Zeiss) úrtól, hogy szívesen elkészítené-e számára a kívánt művet, amiért a doktor méltán számíthat a hálájára. Ebner szolgáltatásában kételkedik; túl sokra tartja munkáját, pedig nem „inventor”, hanem inkább csupán kivitelező („executor fere mechanicus”), az érsek tehát csak a kész munkáért fizet neki. Mivel nincs alkalma pénzt küldeni Bonannusnak, ír a kancellárnak (Szelepcsényi Györgynek), aki majd ad, amennyit kell. (A levél végén a papír sérülése miatt olvashatatlan utasítás található arra az esetre, ha a kancellár nem tartózkodna Bécsben.)¹³¹

Ebner pozsonyi tevékenységének mibenléte nem tisztázható a levél alapján; megbízása nem köthető minden kétséget kizáróan a kert zeneszerkezeteihez. Az érsek soraiban említett „műről” szólhat azonban Lippay 1649. augusztus 12-i levele is, amelyben ismét Bécsbe ír a doktornak, ezúttal immár jól behatárolhatóan egy készülő „orgona” muzsikuszfigurájáról és a kapcsolódó szerkezetek által produkált zenei effektusokról: Lippay soraiban jelzi, hogy megkapott bizonyos sípokat; ki is próbálta őket, s bár nem rendkívüliek, megfelelőek. Egy „dudást” (dudásfigurát, „lirippiarium”) küld Bonannusnak, amely egyszerűségében alkalmas rá, hogy az orgonán megjelenjen („ad exprimendum in organo magis idoneum”). A többi figuráról nem tudja, milyen színezésűek. Ami a zenét (azaz nyilván az orgona dudaregiszttere által produkált effektust) illeti, nem valami előjáték („præambulum”), hanem egy-két kicsi, szokványos és könnyen utánozható (dallami) ugrás („saltus”) előadása lehet kíváncsú, amelyeket a dudásfigura is „lejátszik” Lippay rendelése szerint, és amelyek háromszor szebbek (mint amit az automata mozdulatai produkálhatnának), bár nem annyira gyorsak. Török-sípóst („Salmaistam”)¹³² nem lehet szerezni. Az orgonán

az uralkodóhoz, Bécs, 1661. április 20.): f. 7r: „[...] nach laut der getruckten lätainisch vndt deutschen Zedelln, welche damahlen von den vngarischen herren, auff mich vndt meinen nahmen gestellt, vndt Inn vnderschiedliche länder außgesandt, Ich daß Directorium diser Negocj darüber gehabt, [...]” Ld. még Uo. f. 3r.

127 Bibliográfia: ECSEDY 2014. 137–138: 49–51. jegyzet.

128 JOHANN PATERSON HAIN: Observatio XXVIII. Morbi Hungariæ Endemii. Mineralia Hungariæ quædam. *Miscellanea curiosa medico-physica Academia Naturæ Curiosorum* [...]. Annus secundus [...]. Jena, Esaias Fellgibel, Samuel Krebsius, 1671. 55–57. „Idem D. Spillenberger attestatur, quod [...] Dn. D. Procopium Bonanum collegisse egregium opus de subterraneis Regni Hungariæ quibusda, [...]” Uo. 57. – Az *Academia* történetéről és magyarországi kapcsolatairól ld.

EVANS 1979. 373; SZELESTEI N. 1982. 10–13; KISS 2014. 160–161.

129 KIRÁLY 2001a. 86, 87: 9. jegyzet, 89–91: 1–2. sz.

130 Wolfgang Ebnerrel és magyarországi megbízóiról teljes részletességgel ld. KIRÁLY 2001a; KIRÁLY 2001b; KIRÁLY 2005. 442; KIRÁLY 2010. 982, 983: 70. jegyzet; KIRÁLY 2013. 17, 24; ld. még KOPPÁNY 2002. 178.

131 BEMS, MS. I.172, f. 1–2 (1. levél: Lippay Bonannushoz, Nagyszombatból Bécsbe, 1648. november 26.): f. 1r, v; ld. F. 2.

132 A „Salmay” a „Schalmey” megnevezés változata, amellyel a korban Európa-szerte többféle fafúvós hangszert jelöltek (néha például pánspót, ld. DE CAUS 1615. I. Probleme/Problema XXIV, XXV, fig. 32, 33; II. Probleme/Problema I., fig. 1). Magyarországon

másutt jól utánozzák a sípot („Salmay”), nem számítva, hogy talán kissé rövid a dallam, és hamar ismétlődik. Mielőbb be fogja fejezni a művet; ami hátramarad belőle, azt Bonannus ügyességére bízta.¹³³

A szöveg megközelítő értelmezéséhez leginkább a pozsonyi Parnasszus hegyére vonatkozó forrásokat hívhatjuk segítségül: a kert 1663-as nyugati metszatlátképét (9. kép), valamint Müller leírását, Korneli János fentebb idézett sorai mellett, amelyek minden bizonynyal a nevezetes konstrukciót ábrázoló, mára elveszett metszetlap feliratát idézik.¹³⁴ A hidraulikus szerkezettel hajtott („durch eine Wasserkunst getrieben”) figurák kezeit, karjaikat mozgatva muzsikáltak: dobon, harsonán, hegedűn, pásztorsípon játszottak, és a mester-séges hegyből zeneszó áradt, „mintha valódi zenészeket hallanánk”.¹³⁵ A zenei (vagy olykor a zene törvényeinek ellentmondó) effektusokat tehát a hegy belsejében elhelyezett automata víziorgona szolgáltatta.¹³⁶

A két első levélben szereplő „művek” összefüggése nem világos; úgy tűnik, 1648 és 1651 között több zeneszerkezet is készülhetett Bonannus közreműködésével Lippay számára, amelyek forrásokban fennmaradt említései olykor nemigen különíthetők el egymástól. Talán a második levélben tárgyalt, figurális automatákkal felszerelt orgonáról szól az érsek következő írása: 1650. május 5-én sürgeti Bonannust, hogy a lehető leggyorsabban indítson útnak egy bizonyos orgonát hajón Bécsből Pozsonyba. Úgy tűnik, fennállt a veszély, hogy a prímás kénytelen lehet megválni a diplomáciai ajándékként potenciálisan kiszemelt hangszertől: elküldi érte egy emberét, mivel „semmiképp nem akarja a töröknek adni. Ha az jönni akar, úgy véli, az lesz a legüdvösebb, ha úgy tesz, mintha a hangszer tönkrement volna az úton, és exkuzálja magát Őfelségénél, vagy ha elrejtí házában, és azt mondja a kancellárnak [Szelepcsényi Györgynek], hogy hamarosan leküldik Pozsonyba, Bonannus pedig majd amiatt mentegethet, hogy már elküldte az érseknek, tehát már nincs nála Bécsben”.¹³⁷

9. A Parnasszus részlete az együttes nyugati látképéről. Mauritius Lang Johann Jacob Khün rajza után, 1663. A 3. kép részlete Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, RM III. 947.2

1650. október 8-án az érsek egy fésűfogas hengerrel felszerelt új zeneszerkezetéről ír, amelynek Bonannus által kidolgozott, kivitelezési útmutatást is tartalmazó leírása elnyerte tetszését, különösképp amiatt, hogy így nem kell új hengert („rolla”) gyártatni az orgonakészí-

azonban a 16. századtól leginkább az ún. töröksípra: a törökök által meghonosított duplanádas, kúpszerű tölcsérben végződő, lyukakkal ellátott közel-keleti hangszertípusra, azaz a később tárogatónak nevezett instrumentumra vonatkozott. Ld. első sorban KIRÁLY 2015. 183: 20. jegyzet; a téma irodalmából a hangszer kora újkori megnevezésére vonatkozóan is ld. pl. FALVY 1998. 55–65: 55.

133 BEMS, MS. I.172, f. 3–4 (2. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsonyból Bécsbe, 1649. augusztus 12.): f. 3r; ld. F. 3.

134 MÜLLER [1660] 1714. 126; MÜLLER–SCHEUTZ 2005. 42; BÉL 1735. 641; KORNELI 1722. 30 (ld. az 57. jegyzetet).

135 MÜLLER [1660] 1714. 126; MÜLLER–SCHEUTZ 2005. 42: „Oben an dem Parnasso ist das geflügelte Pferd / Pegasus, herunter um den

Berg herum die Musen und Waldgötter mit allerhand Instrumenten / Paucken / Posaunen / Geigen / Schalmeyen etc. so durch eine Wasserkunst getrieben werden / und dergestalt einen Thon von sich geben / als ob man rechte Musicanten hörte / inmassen die Götter alle zu dem Musiciren behörige Gliedmaßen bewegen können.” Ld. PIGLER 1925. 30. A kert nyugati látképén megjelenő részleten egy doboló és két trombitáló figura látható (9. kép).

136 Ld. az 57. jegyzetet. – A konstrukcióról részletesebben ld. ECSEDV 2013. 176–178.

137 BEMS, MS. I.172, f. 5–6 (3. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsonyból Bécsbe, 1650. május 5.): f. 5r; ld. F. 4.

tővel („organista”), tehát egy bizonyos „harangocska” („campanula”, harangjáték) hengere lehet a tőle igényelt utolsó munkafázis. Ha a további effektusokat előállító elemek nem kerülhetnének ugyanarra a hengerre, és újat kellene beiktatni, a mű méretében roppantul megnövekedne, és nem férne be a neki szánt helyre.¹³⁸ 1651. február 12-én Lippay jelzi Bonannusnak, hogy a „modell” (vagyis vélhetően a szóban forgó szerkezet látványterve vagy térbeli modellje) immár épségben megérkezett: „ügyes az invenció és szép a mű”.¹³⁹ Talán egy korábban megkezdett, összetett konstrukció (esetleg a fent említett szerkezet) kiegészítéséről van szó, amelynek alkotóelemei ezúttal is bécsi hangszerkészítő kivitelezésében valósultak meg.

A latin nyelvű levelekben az organista és az orgonakészítő megnevezése egyaránt „organista” (ott is, ahol az alanyt övező szövegkörnyezet egyértelműen hangszer előállítására vagy kiegészítésére vonatkozik). A mestert Lippay levelei nem nevezik meg. A kert látványosságaihoz kapcsolódó zeneszerkezetek kivitelezésében (a primás első levele szerint kissé hálatlannak mutatkozó) Wolfgang Ebnernek is lehetett szerepe: a császár organistájának apja műasztalos volt Augsburgban, és maga is közeli és élénk munkakapcsolatban állt a bécsi hangszerkészítővel.¹⁴⁰ Lippay megállapítása, miszerint Ebner nem alkotója, csupán kivitelezője volt a szóban forgó műnek, arra utalhat, hogy maga vállalt el bizonyos, valójában közvetítés útján megoldott, azaz hangszerkészítőkre bízott kivitelezési feladatokat az érsek számára. Úgy tűnik, ellentétük nem maradt tartós: 1649 pünkösdjén Lippay és Batthyány Ádám közösen vállalta a keresztapaságot Ebner Georg Adam nevű fia keresztelőjén a pozsonyi Szent Márton-templomban.¹⁴¹ Ebner magas anyagi elvárásait azonban az érsek nem kívánhatta teljesíteni; a források arra utalnak, hogy a továbbiakban (Bonannus közvetítésével) Valentin Zeiss (?–1667), a

bajorországi neuöttingből származó, azelőtt Linzben működő, majd 1639-től Bécsben III. Ferdinánd szolgálatában álló császári udvari orgonakészítő és asztalos¹⁴² nyerte el Lippay megbízásait.

Valentin Zeiss *claviorganum*ai közül két igazoltan általa készített hangszer maradt fenn.¹⁴³ Udvari asztalosként 1651-ben például egy *Wasserkunst* két sárgaréz- és famodelljét dolgozta ki III. Ferdinánd számára,¹⁴⁴ emellett oltárművekkel is foglalkozott: 1653–1656 között a heiligenkreuzi apátság számára szállított oltárokat.¹⁴⁵ Lippay is rendelt tőle egy oltárt Pozsonyba: Zeiss 1651. június 17-én jelenti az érseknek Bécsből, hogy – amint azt Lippay legutóbb a magyarországi bányavárosokba indulván elrendelte – az ígért oltár, amelyet egy nappal Keresztelő Szent János ünnepe előtt (június 22-én) kellene Pozsonyban, „a templomban” felállítani, immár elkészült és szállítható. (A legutolsó húsvéti ünnepnap óta várja Hedly Mátyás érkezését, hogy megtudakolja tőle a szállítás pontos időpontját, de ez elmaradt.) Tudatja Lippayval, hogy miután nagy munkával és fáradtsággal befejezte a művet, a további elágazásokkal („Verasten”) együtt, hogy a megadott határidőt betartsa, immár csak a vízi szállítástól függ az oltár Pozsonyba érkezése, amit fedett körülmények között volna célszerű lebonyolítani, hogy rossz idő ne késleltesse az utazást.¹⁴⁶

Zeiss pozsonyi megbízása nyilván egy gazdagon faragott díszítményeivel ékeskedő oltárszekrény, illetve –felépítmény készítését foglalta magában. A bécsi mester azonban vélhetően nem ismerte közvetlenül az oltár leendő helyét, s bár levele szerint egy templomban („Kirche”) szánták, a mű úticélja akár egy kápolna is lehetett. Lippay saját kezű feljegyzései pozsonyi nyaralókastélyának általa megrendelt építési és berendezési munkálatairól a Szent György titulusú viselő kastélykápolnába kerülő új oltárokat („Altari”) és szentélyrácsokat („Cancelli”) is tartalmazzák,¹⁴⁷ és a kápolna általa készített orgonája és Szent György-oltára

138 BEMS, MS. I.172, f. 7–8 (4. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsonyból Bécsbe, 1650. október 8.): f. 7r; ld. F. 5.

139 BEMS, MS. I.172, f. 9–10 (5. levél: Lippay Bonannushoz, Garamszentkeresztről (Bécsbe), 1651. február 12.): f. 9r: „[...] transmissum ad me modellum peruenit quidem sine defecta, inuentio artificiosa et opus pulchrum [...]”

140 Erről ld. KIRÁLY 2001a. 85–86, különösen 88; 15. jegyzet.

141 Ld. Matricula SK Digital, a Szent Márton-templom keresztelési anyakönyvében: 1646–1665 (inv. č. 4), 55 (99): N. 99: „Anno Dni 1649 in ipso festo pentecostes Baptizatus Georgius Adamus Pr Wolffgangus Ebner suae Maiestatis caesareae organista Mater Susanna patrinus Georgius Lippai Archieppus Strigoniensis et Adamus Bottyan Comes patrina Aurora Catharina consort eiusd[em].”

142 MEER, VAN DER 1967; HAUPT 1979. XVII. Nr. 46, 347, 385, 443, 736; HARTEN 2006; HAUPT 2007: 778.

143 MEER, VAN DER 1967. 157–162; N. 43–44.

144 HAUPT 1979, Nr. 385 (1651. november 25.): „für ihr kay. may. verfertigten zwayen modellwerkh von mössing unnd holz zu der wasserkunst”.

145 HARTEN 2006.

146 PLAS AR, Cl. X, N. 196, 18. cs., 238–239 (Valentin Zeiss Lippayhoz, Bécsből Pozsonyba, 1651. június 17.): 238; ld. F. 6.

147 PLAS AR, Cl. X, N. 196, 18. cs., 285–286 (Lippay György saját kezű pozsonyi „házfelszerelés-leltára”; hely és dátum nélkül, az 1651. évi levelezési anyagban [Pozsony, 1648–1654 között, legvalószínűbben 1650 körül]): 285; ld. ECSEDY 2020. 125–126; 51. jegyzet; 210–211 (F. 2): 211.

(„cum tabernaculo”) az épület berendezésének 1666. január 14-én készült leltárában is szerepel.¹⁴⁸

A források nem szólnak arról, hogy végül mikor került sor az oltár Pozsonyba szállítására és felállítására, úgy tűnik azonban, hogy nem ez volt Zeiss egyetlen aktuális feladata Lippay szolgálatában. Bonannus 1651. július 30-án kelt levelében jelzi, hogy Zeiss hamarosan beszámol befejezett munkájáról, s készül összeállítani elszámolását. Bonannus láthatóan a kivitelezés ellenőrzésével volt megbízva; dicséri a derék mester ügyességét és buzgalmát, aki egész műhelyét a készülő műre irányította, s így tizennégy nap alatt végzett a rá bízott feladattal. Annyi aprólékosan kidolgozott gépezetet („minutarum partiu[m] machina[s]”) készített, amennyit csak a rövid idő alatt emberileg lehetséges volt előállítani, s Bonannus méltán ajánlja őt az érsek kegyeibe. Nem kételkedik benne, hogy segíedeivel immár teljesen befejezte a művet, bár az órasmester („horologarius”) még késleltetheti a munkálatok végét.¹⁴⁹

Bonannus sorai bizonyosan nem a Zeiss levelében említett oltárra vonatkoznak; vélhetően inkább egy újabb zeneszerkezetről lehet szó, amelyet az oltár elkészülte után kellett sürgősen véglegesíteni. Augusztus 22-én Bonannus fogadkozik, hogy immár minden figyelmét a nemrég megkezdett, ám jelentős mű befejezésére irányítja, amelyet személyesen fog prezentálni az érseknek Pozsonyban, hiszen nem végezhetik el rajta az utolsó simításokat anélkül, hogy Lippay megtekintette volna.¹⁵⁰ 1651. december 25-én kelt levelének utóiratában jelzi, hogy intézkedik „az orgonáért” járó hátralék kifizetéséről Bécsben, és kora tavasszal teljes egészében kiegyenlíti azt az érsek nevében.¹⁵¹ A kert körüli munkálatok során még 1658-ban is igénybe vették az orgonakészítő segítségét.¹⁵²

A korrespondencia maradványai arról tanúskodnak, hogy Bonannus távolról sem csupán ügynökként, köz-

vetítőként kísérte a zeneszerkezetek kivitelezésének folyamatát. Felkészültségére, alkotói hozzájárulására utal Lippay 1650. október 8-án kelt (fentebb említett) levele, amelyben Bonannusnak egy zeneszerkezethez készített tervezete szerepel, az érsek következő sorai pedig a „modellójában” megjelenő „ügyes invenciót” dicsérik.¹⁵³ Bonannus a kircheri muzikológiát illetően is tájékozott lehetett; a Kircher-korrespondens horvát teológustól, polihisztortól és zeneteoretikustól, Georgius Crisaniustól (Juraj Križanićtól, 1617/1618–1683) épp a szerkezetek befejezésének időszakában, 1651. december 29-én érkezett levele Rómából.¹⁵⁴

„Was die Vogelgesang betrifft”: a kastély alsó galériájának madárdal- automatája

A kertépítés kronológiájának sokatmondó dokumentuma egy hét forint és ötvenöt krajcár végösszegű kimutató: Jobst Schornstetter pozsonyi bádógos és rézműves összegzése a Bonannus megrendelésére, Lippay György esztergomi érsek számára készült tételekről, amelyet a doktor vetett papírra a mester helyett, majd ellenjegyzett és szignált 1654. október 29-én.¹⁵⁵ Az elszámolásban a pozsonyi nyaralókastély kertjének építményeihez szállított réz- és bádoglemek szerepelnek. A szűkszavú leíró sorok sokszor nem teszik lehetővé a szóban forgó alkatrészek pontos meghatározását, csak utalnak a befogadó építmények, konstrukciók meglétére.

A jegyzék első sorában egy „kis grotta” tűnik fel, amelynek csatornájához vagy kifolyójához Schornstetter átluggatott bádoglemezt készített („ein durchlochenteß blech für die rinnen in das klein crotta”). A jegyzékben

148 PL EKLH, Capsa 68, Fasc. 11, N. 3, 1558–1578 (Az esztergomi káptalan tagjai által készített összeírás a pozsonyi primási nyaralókastélyban és kertjében, valamint a majorságban található ingóságokról Lippay György esztergomi érsek halála után, Szily András, Gubasóczy János és Luzsénszky Joachim kanonok aláírásával és pecsétjével; Pozsony, 1666. január 14.): 1568; ld. Ecce 2020, különösen 191–192; 211–216 (F. 3): 213.

149 PLASAR, Cl. X, N. 196, 18. cs., 308–309 (Bonannus Lippayhoz, Bécsből Pozsonyba, 1651. július 30.): 308; ld. F. 7.

150 PLASAR, Cl. X, N. 196, 18. cs., 352–354 (Bonannus Lippayhoz, Bécsből Pozsonyba, 1651. augusztus 22.): 352–353; ld. F. 8.

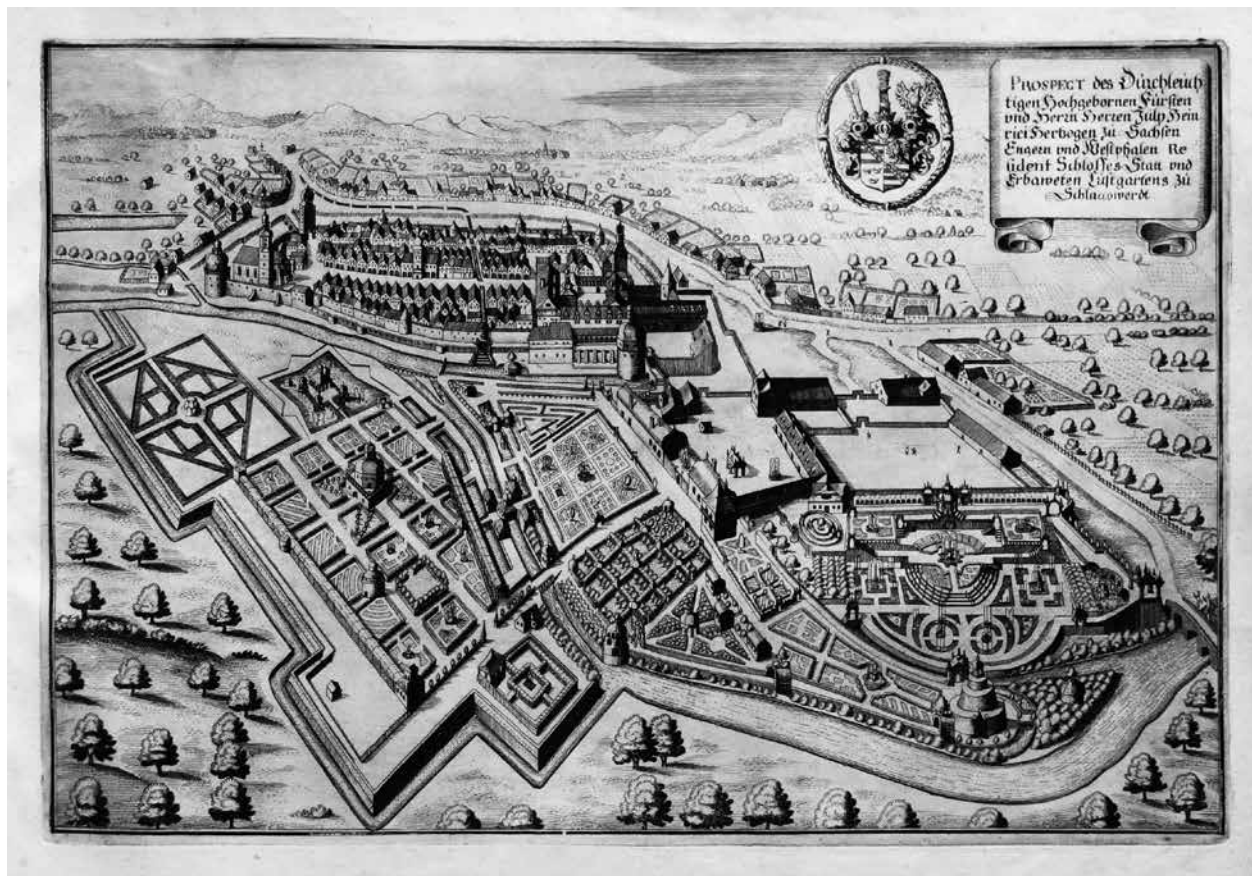
151 PLASAR, Cl. X, N. 196, 61. cs., 117–120 (Bonannus Lippayhoz, Bécsből Nagyszombatba, 1651. december 25.): 118: „[...] P. S. Requisita ad organum hic parari facio, ut ineunte vere Suæ Cels[itudi]ni Ill[ustrissim]æ ex integro satisfaciam. [...]”

152 BEMS, MS. I.172, f. 47–48 (24. levél: Lippay Bonannushoz, Nagyszombat, 1658. november 16.): f. 48r: „Arcularium ictum non possum mittere organarius juste interim posset iuuare.”

153 BEMS, MS. I.172, f. 7–8 (4. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsonyból Bécsbe, 1650. október 8.): f. 7r; ld. F. 5; *uo.*, f. 9–10 (5. levél: uő, Garamszentkereszt, 1651. február 12.): f. 9r; ld. a 139. jegyzetben.

154 BEMS, MS. I.172, f. 108 (56. levél: Georgius Crisanius Bonannushoz, Rómából Bécsbe, 1651. december 29.) A levélszöveg alapján konzultációjuk tárgya nem világos. A „Lippay-körrel” való kapcsolatának további bizonyítéka, hogy Crisanius ifjabb Lippay János bárónak ajánlotta *Asserta musicalia nova prorsus omnia et a nullo antehac prodita* című művét (Róma, Angelus Bernabò dal Verme, 1656). Crisaniusról legújabbban ld. TUKSAR 2015. 35–55; TUKSAR 2016. 379–388.

155 PLASAR, Cl. X, N. 196, 23. cs., 255–256: 255; ld. F. 9.

10. Julius Heinrich von Sachsen-Lauenburg schlackenwerthi kastélyegyüttesének madártávlati összképe Martin Zeiller és Matthäus Merian *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae*ának lapjaként; Frankfurt am Main, 1650

említett, leeresztő csővel („rinn”) felszerelt orgona a Parnasszus víziorgonája lehet. A két nagy méretű csővel ellátott dudásfigura („Sackhpfeiffer”) a „galleria inferior” egyik kis grottájában elhelyezett automatával vagy a víziorgonához tartozó szoborral azonosítható. A hat kijavított orgonasíp („orgl pfeiffel”) tulajdonképpen a víziorgonához (vagy a víziorgonák egyikéhez) és a kápolnában lévő hangszerhez egyaránt tartozhatott. Előbbit a jegyzék lentebb ismét említi, mivel két kisebb víztartály („wasserkastl”) is készült hozzá. Egy ciszternához (véltetően a grottához tartozó víztározóhoz) a mester csöveket fektetett. Az elszámolásban szó esik még nagy méretű részcsövek leszállításáról és elhelyezéséről, egy távcsőhöz készült fémdobozról, valamint

„az új narancsház” tetejét díszítő szélzászlókhoz való gombokról is („2 Knöpf im fandlein auff das neüe pomeranzenhauß”).

A kimutatás alapján úgy tűnik, az alsó galéria két kis grottája közül az egyik (a dudás és a szírének műbarlangocskája) feltehetően már elkészült 1654-re. A madárdal-grottáról azonban csak néhány évvel később esik szó: Lippay 1660. április 14-én jelzi Bonannusnak, hogy régebb óta várja pozsonyi látogatását, amire már csak azért is számít, mert igen óhajtja már „a madárhangok alkotta művet”, amelyet a doktor mindaddig elmulasztott elvinni hozzá.¹⁵⁶

Bonannus nem csak a prímásnak szállított madárdalt utánzó, hidraulikus gépezettel felszerelt konstrukciót.

¹⁵⁶ BEMS, MS. I.172, f. 63–64 (32. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsony, 1660. április 14.); f. 63r: „Requisiuiumus anteceder etiam D[ominatio]nem V[est]ram velit hoc ad nos venire, quod ipsum

etiam num desideramus, optantes ut etiam artificium illud ex vocibus Auium constans secum adferre ad negligat.”

Hasonló szerkezetet rendelt tőle Julius Heinrich von Sachsen-Lauenburg herceg (1586–1665), Brandenburgi Katalin sógora (II. Franz-Karl von Sachsen-Lauenburg bátyja), aki schlackenwerthi kastélyában, 1655. március 4-én kelt levelében közölte vele igényét: a doktor február 16-án kelt soraira reagálva jelzi, hogy szeretne vele személyesen tárgyalni Prágához közeli birtokán. Ami a madárdalt („Vogelgesang”) illeti, ezúttal csak fülemülehangot adó, vízzel hajtott gépezetet rendel Bonannustól („ein Nachtigal Stim, so von dem wasser getrieben”), ám mihelyt elkészíti a szerkezetet, rögvest kifizeti járandóságát.¹⁵⁷

Az automatakért és vízijátékokért rajongó herceg 1623-ban jutott Schlackenwerth birtokába, ahol hamarosan állandó rezidenciát alakított ki, körülötte a maga korában méltán híres díszkertjével. Az együttes 1650 körüli madártávlati összképe a *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae* lapjaként jelent meg (10. kép),¹⁵⁸ és a herceg 1642–1647 között (akárcsak később Lippay) rézmetszetsorozatban örököltette meg kertjének vízijátékait.¹⁵⁹ A rajzok és a huszonkét metszet elkészítése Zacharias Lesche feladata volt, aki – éppúgy, mint Bonannus, az érsek szolgálatában – az alkalmazott matematika különböző területein működött közre a herceg reprezentációs elképzeléseinek megvalósításában.

A Szent György-szökőkút medencéje és a labirintus

1657 őszén, a magyarországi bányavárosok főorvosává való kinevezése körüli időben Bonannus különösen sokat maradt távol Pozsonytól. Lippay ugyancsak hiányolta személyes instrukcióit, s többször érdeklődött jövetele felől, miközben a kertépítés egyszerre három területen zajlott: ekkor épült a remeteség,¹⁶⁰ és munkálataival párhuzamosan kivitelezték a kastély déli oldal-homlokzata előtt, az épület tömbje és az istállószárny közötti szegletben kialakított, balusztráddal körülvett labirintust is, amelynek pandanját, az ugyanúgy kőbáboz korláttal övezett (már meglévő) Szent György-szökőkútszobros medencét szintén átalakították (magnagyobbították), feltehetően a két kertrész szimmetriájára érdekében (3. kép).¹⁶¹

Lippay már szeptember 23-án kelt levelében felemlíti, hogy Bonannus nem hagyott hátra írást, ahogy korábban ígérte, pedig épp nagy szükség lett volna rá a kerthez.¹⁶² November 10-én ismét hívja: nem gondolta, hogy olyan sokáig elmarad; húsz napja Bécsben időzik, másnapra azonban várja Pozsonyba, hogy megtárgyalhassák a kert dolgait.¹⁶³

¹⁵⁷ PLASAR, Cl. X, N. 196, 36. cs., 164–165; 164; ld. F. 10.

¹⁵⁸ NB: A Lippay-féle metszetsorozat koncepcióját illetően az itáliai kertlátképszériák mellett általánosságban nyilvánvalónak tűnik az ifjabb Matthäus Merian, Caspar Merian és Wenzeslaus Hollar illusztrációival megjelenő Merian-topográfiasorozat hatása. A közvetlen inspirációt talán az ausztriai vedutákat felsorakoztató, 1656-ban napvilágot látott kötet melléklete, a Joachim Enzmilner jogtudós birtokait és rezidenciáit bemutató *Topographia Windhagiana* jelentette (*Topographia Windhagiana* 1963; ld. még WÜTHRICH 1996. 664–677.) Caspar Merian a mű kiadásának évében már talán a topográfia magyarországi sorozatát tervezte, amely projekt ügyében éppen a Pozsonyban tartózkodó Bonannusszal lépett kapcsolatba a magyar kancellária közvetítésével. 1656. július 12-én kelt soraiban a doktor előző levelére válaszol Frankfurtból: mint írja, Bonannus július 4-én reagált Merian hírlevelében közzétett szándékára, miszerint levelezés útján jelentős magyarországi helyszínek rajzait és leírásait gyűjtené, valamint a királyság területét ábrázoló térképeket várna („einige Delineationum et Descriptionum locorum praecipuorum Hungariae, et accuratae tabulae Regni Geographicae”). Bonannus jelezte, hogy kész új és részletes magyarországi városképeket, illetve térképeket küldeni számára Frankfurtba, a nála lévő régi és pontatlan rajzok helyett, miután azonban újabb (válasz)levele október 18-ig nem érkezett meg, Merian ismételt elküldi hozzá sorait, hozzátéve, hogy a legközelebbi válasszal már egy rajzot is várna tőle próbaképp; ld. PLASAR, Cl. X, N. 196, 36. cs., 183–186; ECSEDV 2021. 219:38. jegyzet. A tervvel kapcsolatos további eseményekről nem maradt ránk forrás, így nem tudjuk, hogy Bonannus végül küldött-e magyarországi térképeket és vedutákat Caspar Meriannak, avagy részt vett-e ilyenek készítésében közreműködésével. Nem tűnik

azonban valószínűtlennek, hogy a pozsonyi kert látképsorozatának gondolata eredetileg az együttműködés kapcsán merülhetett fel. Vö. Lippay 1662-ben Garamszentkereszt rajzának elkészítésére kérte Bonannust, 1663-ban pedig Magyarország térképét kívánta megrajzoltatni Zacharias Traberrrel; ld. BEMS, MS. I.172, f. 200–201 (108. levél: Szöllőssy János érseki provizor Bonannushoz, Garamszentkeresztől Selmecbányára, 1662. január 6.); 200r, ill. az 529. jegyzetben. Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy e megbízások kapcsolódtak-e a Merian-projekthez.

¹⁵⁹ Julius Heinrich von Sachsen-Lauenburg schlackenwerthi kertjének leírása Müller *Diarium*-ában: MÜLLER [1660] 1714. 307–309; MÜLLER–SCHEUTZ 2005. 137, az együttesről részletesen ld. ZEMAN 1995. 110–146; ZEMAN 2012. 77–91; valamint nagyrészt az előbbieket nyomán: KULHANKOVA 2012. 214–239; DOBALOVA 2013. 288–297.

¹⁶⁰ ECSEDV 2021, különösen 223–225, 227–228.

¹⁶¹ BEMS, MS. I.172, f. 27–28 (14. levél: Lippay Bonannushoz, Laszkárról Besztercebányára, 1657. szeptember 23.): f. 27v: „In ponendis tubis aquae ductui piscinae laboratur auxilium ut sibi uidetur aquam hortulanus, unius, imo et alterius calami noua inuenta in proximo.” (A kertész a medencéhez lefektetendő vízvezetékcsöveknél dolgozott, és megnagyobbította a medencét.) Ld. még ECSEDV 2020. 166: 256. jegyzet.

¹⁶² BEMS, MS. I.172, f. 27–28 (14. levél, ld. az előző jegyzetben): f. 27r, v: „Non reliquit scriptum prouti promiserat, quid adhuc necessarium sit pro horto. [...] dubius haereo Quando existimabit V[est]ra. D[ominatio]ne. se firmasse Nouisoly et in illis partibus ueniat ad nos obsecro posonium.”

¹⁶³ BEMS, MS. I.172, f. 29–30 (15. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsony, 1657. november 10.): f. 29r: „Non sperabam V[est]ram.”

Bonannus távolléte elsősorban a labirintus kiültetésében okozott fennakadást. Kralics Gergely, a pozsonyi kertbéli provizor december 2-án jelentette Lippaynak, hogy a labirintus „fáinak” (sövényeinek) ültetését még nem kezdték el, mivel ha az érsek rendelését követve folytatnák az ültetést, az utak túl keskenyek volnának, s a fák lombja végül elfoglalná a helyüket.¹⁶⁴ 1658. február 13-án Lippay jelezte kifogásait Bonannusnak: A labirintusra vonatkozó instrukciókat nem lehet betartani, hi-

szen az utak szélessége nem lehet csupán háromlábnyi; semmiképp nem lehetnek négy lábna! keskenyebbek. Az érsek maga is kipróbálta és megmérte, valóban nem kivitelezhetők másképp, a tervrajzot tehát eszerint kell módosítani.¹⁶⁵ A labirintus munkálatai még a következő év szeptemberében is zajlottak – nyilván miután Bonannus korrigálta tervrajzát. A Bársony János kanonok soraiban dicsért „invenciózus fundátor” tehát ezúttal is ő lehetett – akárcsak a remeteség esetében.¹⁶⁶

D[ominationem]. tam diu emansuram, præsideo ipsam crastino id est D[ominationi]ni 20 die Viennâ fastorum, quod si ita est, rogo properet descendere Posonium, ut me adhuc hic inueniat, ut possimus conferre de rebus huius horti in conspectu eiusdem.”

¹⁶⁴ PLAS AR, Cl. X, N. 196, 3o. cs., 433–435: 433; Id. F. 11.

¹⁶⁵ BEMS, MS. I.172, f. 35–36 (18. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsony, 1658. február 13.): f. 35r: „Labyrinthe descriptio non potest consistere in tribus pedibus latitudinis uiarum ullo modo, sed ad 4 debet

reduxi, probauimus mensurauimus sed reuera aliter fieri nequit, quocirca delineatio erit iuxta illud moderanda.”

¹⁶⁶ BEMS, MS. I.172, f. 45–46 (23. levél: Lippay Bonannushoz, Pozsony, 1658. augusztus 27.): f. 45r: „Repræsentatio Eremitarum procedit, tardi sunt operadores hic et in Labyrintho.” – Id. ECSEDY 2021. 224:61. jegyzet; Uo. f. 88–89 (44. levél: Bársony János Bonannushoz, Pozsony, 1658. szeptember 23.): f. 89r: „Turris sunt jam exstructæ, Labyrinthus sit. Eremitæ prodeunt, et redeunt. Laudatur Inventiosus fundator.”

Források

A tanulmányban idézett és az alábbiakban bemutatott kéziratok forrásokat egyaránt betűhív átírásban közlöm. A szövegek valamennyi, a ma érvényes írásmódtól eltérő eleme változatlan maradt, beleértve a kis- és nagybetűhasználat, az egybe- és különírás, a központosítás, valamint a hangjelölés különböző eseteit. A betűformák közül kivételt képez a hehezetjeles *e*, az *s* és a *z*, amelyek az átírásban a mai alakjukban, egységesítve szerepelnek, továbbá az ékezetes *v*, amely technikai okokból az átiratokban nem kapott ékezetet. Szögletes zárójelben olvashatók a rövidítéseket feloldó kiegészítések, a magyarázó betoldások, helyenként a könnyebb értelmezhetőség érdekében elhelyezett utólagos központosítási elemek, illetve az eredeti lap- és oldalszámok. A szögletes zárójelbe tett három pont az átírás során kihagyott szövegrészt jelez, egységesen, a hiányzó rész hosszától függetlenül. A bizonytalan vagy értelmezhetetlen olvasatra szögletes zárójelbe tett kérdőjel utal. Az iratok eredeti tagolását lehetőség szerint az átirat változatban is érzékeltettem, a sorváltásokat azonban csak néhány kivételes esetben jeleztem. A levelek külcímzéseit csak néhány esetben szerepelnek. A forrásokhoz kapcsolódó jegyzetanyag a főszöveg megfelelő pontjainál található, ezekre itt általában nem utaltam.

F. 1.

Lippay György esztergomi érsek jogbiztosító megállapodása Pozsony várossal kertjének vízellátása ügyében. Pozsony, 1648

PL AS AP, Prot. 6 (*Protocollum F. Lippay*; ld. GÁLFFY–HEGEDŰS–TÓTH 2001. 166), f. 37r–38r.

[37r] *Assecuratio Ciuitatis Posoniensis ratione inductionis fontanæ in hortum Archi episcopalem concessæ*. [Utólagos, egykorú javításban:] *Assecuratio Ciuitati Posoniensi data ratione inductionis fontanæ in hortum Archi episcopalem quod luribus Ci[vi]t[is] Sua Celsitudo nullatenus præjudicare velit*. Nos Georgius. L[ippay]. *Damus pro memoria quibus expedit uniuer[sis] Quod eum nos hortum nostrum Archiepiscopalem situm ad suburbia Ciuit[at]is Posonien[sis] pro commodit[at]e et recreatione [37v]n[ost]ra no[st]rumq[ue] successor[um] Archiep[iscop]or[um] in meliorem formam redigere ac decenter adornare constituissemus, desiderabatur in eo magnopere aquarum commoditas, quæ horti anima dici solet, cui ut confueremus beneuole requisiiimus Regiam ac Liberam*

Ciuit[at]em Posoniensem uellet de suis fontibus scaturientibus quibus a deo et natura locum hunc, et territor[ium] Ciuitatis circum quaq[ue] ornata conspicimus aliquem nobis concedere, quem in prædictum nostrum hortum introducere, eiusq[ue] usu frui possemus Quam quidem requisitionem no[st]ram, eadem Ciuitas tum ex peculiarj erga nos affectu, tum uero ob meritu[m], quam non minus disturbior[um] temporibus quam quauis alia occasione à nobis consecuta est, et consequi sperat etiam deinceps, haud quanto nobis concessit, fontem uidelicet Sanctj Thomæ ab antiquo dictum. Quem nos magno labore et expensis, per ruptis montium atq[ue] ocubus et ingentibus ac durissimis Saxis superatisq[ue] præter spem omnem difficultatibus, in hortum tandem no[st]rum Deo bene iuuanti introduximus eoq[ue] de facto non absq[ue] uoluptate fruimur. Ne uerò per hoc Juribus aut territorijs, huius Regiæ ac Liberæ Civit[at]is præiudicetur, eidem has n[ost]ras Recognitionales, dandas duximus et concedendas. Quarum uigore fatemur et recognoscimus prædictum Sanctj Thomæ fontem, in uerò et realj territor[um] et jurisdictione defacto remanere Neq[ue] nos intendere contra iura Ciuitatis ipsum locum et Territor[ium] fontis aut etiam uentus eiusdem et passus per quos aquam traduximus uel siphones ac tubos tollerauimus, siue illj montes sint, siue ualles aut quiduis aliud alienare, usurpare, aut in aliquo p[ræ]fatæ Ciuitatis iuribus præjudicare, quin ijs omnibus illesi custodiæ et seruatis, contentum solum esse et no[st]ros successores contentos futur[um] usu illius fontis, siue deductione aquæ eiusdem in hortum saluis manentibus et integris omnibus modernis, et prioribus Juribus territor[um] [38r] Jurisdictionibus, ac metis eiusdem Regiæ ac Liberæ Ciuitatis Posonien[sis] – In cuius fidem has n[ost]ras l[itte]ras sigillo et manus subscriptioni munitas eisdem dedimus. Actum Posonj dei Anno.

F. 2.

Lippay György esztergomi érsek levele Polycarpus Propicius Bonannushoz

Nagyszombatból Bécsbe, 1648. november 26.

BEMS, MS. I.172, f. 1–2 (1. levél)

[1: f. 1r] Erudite D[omi]ne

Vt Viennæ tantisper subsistat, donec opus cursum suum et directionem habeat, non sum contrarius. Miror Dominum Ebner, quem semper charum habui, ita de me sentire, cum a me nunquam irremuneratus abierit, quin potius operæ suæ cumulatam semper præmia receperit, memoriale promissum, siue præstet quidpiam in hoc

opere siue non, habebit. Et si domesticas mihi angustias, quibus laborat, facto Posonium aliquot horarum itinere aperuisset, eas lubens uictualibus ac sumptibus subleuassem, quod et deinceps tacere [in] animo habeo, Cæterum si D[omi]nus Ebner animum non habet, aut de me diffidit, Nondūm omnis progenies musicorum Viennā extincta est, Scio, quod si ipsummet D[omi]num Valentinum nomino n[ost]ro D[omi]na[t]io V[est]ra requisierit, libenter opus postulatum faciet, et gratiam fieri a me existimabit, quod in hoc, eius opera uti desiderem. Nihil minus in præsenti negotio, quam de D[omi]ni Ebner promptitudine dubitauī. Organarius non est quod tanti æstimet opus suum, cum non sit ipsi inuentor, sed potius executor fere mechanicus quod iustum est libenter dabo dummodo, non frustra expensæ fiant, sed res [2: f. 1v] succedat ac stabilis sit. Occasionem pecunias mittendi in præsens non habeo, sed accedat cum literis meis Dominum Cancellarium dabit quantum necesse est, In reliquo ualere eandem cupimus Tyrnauiae 26 Novembris 1648.

Si D[omi]nus Cancellarius non esset Viennæ aperiat in [...] [...]nus [... ..?], ac exequatur.

Beneuolus

Archiep[isco]pus Strigon[iensis]

[3: f. 2v: a külzeten viaszpecsét és bécsi címzés.]

F. 3.

Lippay György esztergomi érsek levele Polycarpus Propicius Bonannushoz

Pozsonyból Bécsbe, 1649. augusztus 12.

BEMS, MS. I.172, f. 3–4 (2. levél)

[1: f. 3r, balra, fent a címzett kézírásával:] P 15. August a[nn]o 649.

Nobilis ac erudite D[omi]ne

Herbarium et fistulas accepimus, probauimus, raræ non sunt, sed commodæ. Mitto lirippiarium, simplicem illum quidem sed ad exprimendum in organo magis idoneum, alij enim nescio quibus coloraturis, rem destruunt et obruunt, Non præambulum aliquod, sed breues et ordinarios facileq[ue] imitabiles saltus unum uel alterum oporteret exprimere, quales iste repræsentabit, etiam a me instructus, in quibus ipsis fere triplā maiorem habent gratiam, dummodo non sint, adeo

ueloces. Salmaistam non potui habere, alias in organo exprimitur bene Salmay, nisi quod sit aliquantum breuis melodia, et cito idem repetatur, dabo operam ut et hunc quantocius expediam, Reliqua committo dexteritati D[ominationis]. V[est]ræ. Squillam siue Me[e]rzwifel¹⁶⁷ habeo, sed non scio modum procedendi cum illa, iam a tribus annis non uult florere, manet tamen integra et incorrupta, hunc uellem potius modum scire, et probare in istis, folia quotannis edunt sed non flores, Alij flores grati mihi erunt hi transmittentur. In reliquo D[ominationem]. V[est]ram bene ualere cupimus

Posonij 12 Augusti 1649

D[ominationis]. V[est]ræ Beneuolus

Archiep[isco]pus Strigon[iensis]

[2: f. 4v: a külzeten címeres szárazpecsét és bécsi címzés.]

F. 4.

Lippay György esztergomi érsek levele Polycarpus Propicius Bonannushoz

Pozsonyból Bécsbe, 1650. május 5.

BEMS, MS. I.172, f. 5–6. (3. levél)

[1: f. 5r] Nobilis et erudite D[omi]ne Mitto proprium famulu[m], statim V[est]ra d[omi]na[t]io per aquam mittat celerrime organu[m] deorsum, ego enim nullo modo uolo Turcis illud dare, et si uoluerit ipsemet uenire, gratissimu[m] mihi erit, uolumus etiam simulare, organu[m] esse in uia destructu[m], et excusare apud Suam Ma[i]est[at]em Vel abscondere in domo mea, conscio D[omi]no Cancellario et dicere, quod iam sit missum deorsum, et poterit se excusare quod miserit mihi, non sit amplius in suis manibus. de qua se conferat cum D[omi]no Cancellario scripsi etiam ipsi. In reliquo eandem bene ualere cupio. Posonij die 5 May 1650

D[ominationis]. V[est]ræ

Amicus beneuolus

Archiep[isco]pus Strigon[iensis]

[2: f. 6v: a külzeten címeres szárazpecsét és bécsi címzés.]

¹⁶⁷ Tengeri hagyma, *Meerzwiebel* (*Scilla/Drimia maritima*, *Asparagaceæ*). (Lippaynál immár három éve nem akar virágozni, bár egészséges. Az

érsek meg akarná ismerni és kipróbálná a virágoztatáshoz megfelelő módszert, mivel a növény csak leveleket hoz minden évben.)

F. 5.

Lippay György esztergomi érsek levele Polycarpus Procopius Bonannushoz

Pozsonyból Bécsbe, 1650. október 8.

BEMS, MS. I.172, f. 7–8 (4. levél)

[1: f. 7r] Nobilis et Erudite D[omi]ne
Placent mihi omnia quā describit V[est]ra D[omi]na-
[ti]o, in illā noua machina, dummodo effectui tradan-
tur. Noua rolla non debet fieri, quare, si campanulæ
nouam rollam exigunt omittantur, P[ræ]dicat V[est]ra
D[omi]na[ti]o ipsi quoq[ue] organario. Ille uoluit etiam
addire nescio quid, Flet uel similia si possunt fieri in ea-
dem rolla, bene quidem, sed si noua iterum pro illis rolla
addi debet, excrescet opus in immensum nec poterit
intrare, locum destinatum.

Aqua nondum saltat uti deberet, P[ater]. Kircherus
nihil scripsit memorabile. Libenter uiderem si V[est]ræ
D[omi]na[ti]o occurrent aliquid quam in reliquo bene
ualere cupio.

Posony die 8 octobris 1650

D[ominationis]. V[est]ræ

Amicus beneuolus

Archiep[iscop]us Strigon[iensis]

[2: f. 8v: a küzeten viaszpecsét és bécsi címzés.]

F. 6.

Valentin Zeiss császári udvari orgonakészítő és asztalos
levele Lippay György esztergomi érsekhez

Bécsből Pozsonyba, 1651. június 17.

PLAS AR, Cl. X, N. 196, 18. cs., 238–239.

[1: 238] Hochfürstlicher Herr Herr p. [?]
Ihr hochfürst:[lichen] Gnaden kann ich ganz Vnterthei-
nigst ni[ch]t Vmbgehen Zu berichten, wie daß Ihr hoch-
fürst:[liche] G:[naden] mit mir in Ihrem Abriß Jüngst von
Wienn in Vngarn in die pergstette Verfueget, Abgeredt;
daß ich wölle den versprochen Altar. 1. tag vor Joanniß
baptista fest Zu Preßpurg An seinem ordt in der Kirche
Aufgerichten, verfertigt, Liefern; Aber ich Zeithero Alß
den Lezten vergangnen pfingstfeurtag deß wol Edlen
vndt gestr.[engen] H.[errn] haÿdlÿ [Hedly] an Kunfft er-
wartet; (Nach weser Abendt.) Ihme die gewiße Zeit der
Fuhr Zu er kündigen, weile dieß Aber ni[ch]t geschehen,
thue ich Ihr hochfürstl:[ichen] G:[naden] Vntertheinigst
Zu wißen, daß Ich den Altar mit gröster Mühe, vndt Ar-
beith, wie Auch mit Andern Verasten so weit, vndt Zum
endt gebra[c]ht, habe; mein Wordt die bestimbte Zeit Zu

halten: Also stehet eß nur An der Fuhr Auf dem Waßer
den Altar hinnunder Zu bringen, Au[c]h ich Also gewiß-
lich einer gedeckten Fuhr erwartthe; damit ni[ch]t der
Altar Inn Jenner bißigen Zeit mögte verhindert werden.
derenthalben ich denn Ihr hochfürst:[lichen] Gnaden
nochmahl[e]n Vntertheinigst berichte, vndt Also mit
ehisten der Fuhr erwartte: Mich Ihr hoch[fürs]t.[lichen]
G.[naden] gantz Vntertheinigst empfehlendt. Actum
Wien dem 17. Junÿ A[nn]o 1651.

Euer hochfürst:[lichen] Gnaden gantz gehorbsambst.

Valentin Zeiß

Rom:[ischer] Kay:[serlicher] May[estätlicher] Orgl
Macher

[2: 239: a küzeten pozsonyi címzés.]

F. 7.

Polycarpus Procopius Bonannus levele Lippay György
esztergomi érsekhez

Bécsből Pozsonyba, 1651. július 30.

PLAS AR, Cl. X, N. 196, 18. cs., 308–309.

[1: 308] Ill[ustrissi]me ac Reuer[endissi]me Princeps ac
D[omi]ne. D[omi]ne Gratioussissime.

Præmissis humillimis meis Seruitÿs.

Exhibitor præsertium organarius pluribus Suæ Cels[i-
tudi]nis Ill[ustrissi]mæ referet ac depinget ex quam in
negotio scito sunt iam perfecta omnia. Et certē, per
hos quatuordecim dies tantā alacritate ac celeritate,
non tam ipse per se; quam per suos, quotquot eorum
præsenti operi fructuosō adhibere potuit, satis amplā
tot minutorum partiu[m] machina[s] elaboravit, quōd
hoc citius præstare, vere fuerit possibile moraliter. Adeo-
q[ue]’, quemadmodum hoc ā me uere merito petÿt; ita
ergo hunc tenacem ueri ac recti virum recommendo Suæ
Cels[itudi]ni Ill[ustrissi]mæ quam ego Suæ Cels[itudi]nis
Ill[ustrissi]mæ seruus, possum, optimē officiosissimē-
que[.] Hinc et eis non dubitem eum, extrema[m] quaque
mecum[m] operi manu[m] adhibitorum, neque etia[m]
horologarius remota[m] ponat, post 14 quasi dies totum
negotiu[m] finitum iam non dubito. Cæterum perma-
nere in gratia desidero

Seruus humillimus

Viennæ 30 July: Anno 1651.

Suæ Cels[itudi]nis Ill[ustrissi]mæ

Polycarpus Bonannus M[anu] p[ropr]ia.

[2: 309: címzés a küzeten.]

F. 8.

Polycarpus Procopius Bonannus levele Lippay György esztergomi érsekhez
Bécsbőli Pozsonyba, 1651. augusztus 22.
PLAS AR, Cl. X, N. 196, 18. cs., 352–354.

[1: 352] III[ustrissi]me ac Reuer[endissi]me Princeps ac D[omi]ne. D[omi]ne Clementissime. Præmissis humillimis meis Seruitys. Cogitaueram quidem ad mandatum Suæ Cels[itudi]nis III[ustrissi]mæ mihi per D[omi]num Hedli intimatum, cum præfato D[omi]no Hedli Posoni[u]m descendere: quia aute[m], re cu[m] ipso deliberatâ, existimaui acceptius et ad humillima Suæ Cels[itudi]nis III[ustrissi]mæ Posonium exspectando. Neq[ue] enim operi extrema manus sic est imposita, ut in conspectum Suæ Cels[itudi]nis III[ustrissi]mæ prodire audeat. Interim perfectioni inuigilo, etsi opus, ut contingere solet, subinde per unu[m] uel alterum Diem remota[m] sustinuerit [2: 353] modô tamen, cum nihil sit, quod nos impedit, breui ultimâ, non pridem etsi incepto operi, nec adeo exiguo, opera[m] adhibebimus[.] Quod, post redditum (quem ex uotis desidero Secundissimæ, Suæ Cels[itudi]nis gratiosissimo oculo me exhibituru[m] confido. Quibus aute[m] in terminis modo subsistat per eundu[m] D[omi]num Hedly Sua Cels[itudo] III[ustrissi]ma oretenus percipere habebit.

Viennæ 22 Aug[us]ti A[nn]o 1651.

Suæ Cels[itudi]nis III[ustrissi]mæ

Seruiueram humillimus

Polycarpus Bonannus M[anu] p[ro]pria.

[3: 354: a külzeten pozsonyi címzés.]

F. 9.

Jobst Schornstetter bádógos és rézműves kimutatása a Polycarpus Procopius Bonannus megrendelésére, Lippay György esztergomi érsek számára készült tételekről Pozsony, 1654; Bonannus kézírásával, általa ellenjegyezve és szignálva október 29-én
PLAS AR, Cl. X, N. 196, 23. cs., 255–256: 255.

[1: 255] Laus Deo A[nn]o 1654 in Preßburg.

Soll mir Ihr fürst:[lichen] g:[naden] Herr Erzbischoff Zu Gran so ich für Herrn Bonanno von Clempffer arbeit wie volgt

[A pénznemek: forint, krajcár jelzése.]

Erstlich ein durchlochenteß blech
für die rinnen in d[as] klein crotta 20 [krajcár]
dito Ein rin zue d[er] orgl gemacht 15 [krajcár]
dito 2 messiege rörl gemacht
Zu den Sackhpfeiffer 40 [krajcár]
dito 6 orgl pfeiffel ausgebessert 60 [krajcár]
dito die pippen in d[ie] Cistern eingelegt 40 [krajcár]
dito die 2 wasserkastl zur obern
orgl ausgebessert 15 [krajcár]
dito die grosse kupfferne rören
Zuesam vndt eingele[g]t 4 [forint]
dito Ein Schachtel zum perspectiv gemacht 30 [krajcár]
dito 2 Knöpff im fandtlein auff das neüe
pomeranzenhauß 1 [forint] 25 [krajcár]
Summa fr 7. [forint] 55 [krajcár]
Jobst Schornstetter Klempferer

[Bonannus saját kezű tanúsítványa a lap alján:]

Omnia Supra Specificata facta esse pro Sua Cel[situdi]ne III[ustrissi]me attestor

Posonÿ 29 8bris A[nn]o 1654.

Polycarpo Bonanno M[anu] p[ro]pria]

[2: 256: címzés a külzeten:]

Außzigl Ihr fürst:[lichen] g:[naden] Herrn Herrn Erzbischoffen Zu Gran [...]

Jobst Schornstetter Klempferer

F. 10.

Julius Heinrich von Sachsen-Lauenburg herceg levele Polycarpus Procopius Bonannushoz
Schlackenwerthbőli (Pozsonyba?), 1655. március 4.
PLAS AR, Cl. X, N. 196, 36. cs., 164–165.

[1: 164] Von Gottes gnaden Julius Heinrich, Herzog Zu Sachsen Engern und Westphalen,

Unsern gnädigen gruß Zuvorn, Ehrnvester und Wohlgelähdter Besonders Lieber.

Wier haben Euer Schreiben auß Wien vom 16 February Zurecht erhalten undt deßen Inhalt vernommen, fügen Euch darauf Zur Antwort, d[a]s wier, dafern Ihr damit Zufrieden, Euer Persohn, umb Mundlich mit Euch Zu red[e]n, anhero verlangten, und könnet Ihr von Wien auß täglich Gelegenheit nacher Prag Haben, von dar auß wir auff erlangende Nachricht Euch schon ferners alhero Zukommen, Gelegenheit verordnen wollen.

Was die Vogelgesang betrifft, haben wier vor dißmahl nur ein Nachtigal Stim, so von dem waßer getrieben

werden solle, undt ein mehrers nicht bestellen laßen, vor welche, so Sie verfertiget, die bezahlung alsobalt folgen wirdt, verbleiben Euch benebens mit furstl:[i-chen] Gnaden wohl gewogen, Schlaekenwerth d[en] 5 Martz A[nn]o 1655.

[A más kéz által lejegyzett levélszöveg alatt a herceg kézjegye:]

L. Lj Juliuß Heinrich Herzog Zu Sachsen M[anu] p[ropria]

[2: 165: a külzeten címzés, valamint lapszéli megjegyzés Bonannus kézírásával:] P 16. Martÿ: Princeps Saxoniae

F. 11.

Kralics Gergely pozsonyi kertbéli provizor levele Lippay György esztergomi érsekhez

Pozsonyból (Nagyszombatba?), 1657. december 2.

PL AS AR, Cl. X, N. 196, 30. cs., 433–435.

[1: 433] Kegyelmes Vram

N[agys]agosVram, az mint annak eluteis N[agys]agod megh parancsolta uolt, mit czelekedgyem, én azon uoltam az én tehetségemmel, nem is mulattam el, Az Uy kert mind éppen készen uagion kyultetue, es meghis ganajoztattam. Az oltuaniokat is N[agys]agod Paran-

csolattya szerént mind el ultettunk, csak az Laborintus darabian, nem tudgiunk megh indulnj raita, az mint N[agys]agod megh hatta az kertésznek, az utak igen keskenyek, mert ha az fak fel neuelkednek, az vtokat igen el fogyak, mindazon altal N[agys]agod akarattya, En az Fakot megh hordatam Lugasnak uallot, csak nem tudom mikora hoszak legyének az oszlopok, N[agys]agod kuldgien mirteket, mikora hoszu legyének, en mindgyárt megh faragtatom. Az Zigray Vrammal ma harmad napia szoltam, csak azon kér, migh az vt megh iobulna, mindgiart el hozattja; Az Kollonicz Erdeyben megh vadnak vagua, azon leszek hogy el hozassam, [...] Az Öreg Lugassokat most kezdem ganafozni. N[agys]agod mikent jnnét el ment mindgyárt megh aradot az Duna, az Palirokis uoltanak malomnal, magokis lattak hogy nem uolt mod benne; [2: 434] most azért igen megh apadot, ugy anyra hogy nem foroghat csak egy kereke-is; Azon Leszek N[agys]agos Vram, hogy ha Vyónnan megh nem arad, az el juuó héten el kezdem az Arok Tisztitast, az Palirok is megh ayánlottak magokat hogy népet adnak. Ezel I[ste]n N[agys]agodat sok Esztendeigh eltem kedues jo egissekben. Datum Posony die. 2. Decembris Anno 1657.

N[agys]agodnak Alazatos szolgálja,
Kralics Gergely M[anu] p[ropria].

[3: 435: a külzeten töredékes címzés.]

A szövegben előforduló történeti helységnevek

Barskapronca/Kopernica, Szlovákia
 Bécs/Wien, Ausztria
 Besztercebánya (Neusohl)/Banská Bystrica, Szlovákia
 Eperjes/Prešov, Szlovákia
 Érsekújvár/Nové Zámky, Szlovákia
 Garamszentkereszt/Žiar nad Hronom, Szlovákia
 Kőrmöcbánya (Kremnitz)/Kremnica, Szlovákia
 Laszkár/Laskár, Szlovákia
 Lőcse/Levoča, Szlovákia
 Nagyszombat/Trnava, Szlovákia
 Ostra (Ungarisch Ostra)/Uherský Ostroh, Csehország
 Pozsony (Pressburg)/Bratislava, Szlovákia
 Prága/Praha, Csehország
 Schlackenwerth/Ostrov nad Ohří, Csehország
 Selmecebánya (Schemnitz)/Banská Štiavnica, Szlovákia
 Szentkereszt lásd Garamszentkereszt
 Trencsén/Trenčín, Szlovákia
 Újbánya (Königsberg)/Nová Baňa, Szlovákia
 Újvár lásd Érsekújvár

Intézményi rövidítések

AMB – Archív mesta Bratislavy
 AMB (Digital) – A pozsonyi városi magisztrátus kötetes levéltári anyagának (AMB, A. XXIV. 1. Magistrát mesta Bratislavy) digitális adatbázisa. <https://www.crarc.findbuch.net/php/main.php>
 APUG – L'Archivio Storico della Pontificia Università Gregoriana, Róma
 BEMS – Bibliotheca Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis / Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom
 BEMS, MS. I.172 – *Epistolae A[rchi]ep[iscop]i Lippay etc. ad Polycarp[um] Bonanno.* (Polycarpus Procopius Bonannushoz címzett levelek, egy kötetben, 1–114. levél, 1648–1663.)
 ELKH BTK – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest
 ELKH BTK MI – ELKH BTK Művészettörténeti Intézet
 ELTE BTK – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest
 ELTE EKK – Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest
 GMB – Galéria mesta Bratislavy
 HALV – Hausarchiv der Regierenden Fürsten von Liechtenstein, Vaduz
 KFK – Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár
 LA – *Litteræ Annuæ Provinciæ Austriæ Societatis Iesu*

Matricula SK Digital – Szlovákiai egyházi anyakönyvek digitális adatbázisa, 1592–1935. <https://familysearch.org/>
 MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
 MNL OL MKA – MNL OL Magyar kincstári levéltárak (E szekció), A Magyar Kamara archívuma
 MNL OL MKA AJ, II. Irreg. – MNL OL MKA, E 152 (Acta Jesuitica), II. Irregistrata acta
 MNM – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
 MNM TKCs – Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, Budapest
 MTA – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
 MTA BTK MI – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet
 MTA KK – MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
 OMVH – Országos Műemlékvédelmi Hivatal
 OSZK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
 OSZKK – OSZK Kézirattára
 OTKA/NKFIH – Országos Tudományos Kutatási Alprogramok / Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
 ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
 ÖNB HS – ÖNB Handschriftensammlung
 ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien
 ÖStA FHKA AHK HF / HFU – ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Hofffinanz / Hofffinanz Ungarn
 ÖStA FHKA AHK HFU ung. MBW – ÖStA FHKA AHK HFU Ungarisches Münz- und Bergwesen
 ÖStA FHKA AHK HFU VUG – ÖStA FHKA AHK HFU Vermischte ungarische Gegenstände
 ÖStA FHKA SUS – ÖStA FHKA, Sonderbestände, Sammlungen und Selekte
 PL – Prímási Levéltár, Esztergom
 PL AS – PL Archivum Saeculare
 PL AS AP – PL AS I. Acta Protocollaria
 PL AS AR – PL AS II. Acta Radicalia
 PL AS SZL – PL AS X. Számvevősegi Levéltár
 PL AS SZL PU – PL AS SZL 1. Gazdasági számadások: (8.) Pozsonyi uradalom
 PL EKHL – PL Az Esztergomi Káptalan Levéltára, Hiteleshelyi Levéltár
 PL EKML – PL Az Esztergomi Káptalan Levéltára, Főkáptalani Magánlevéltár
 PPKE BTK – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kara, Piliscsaba–Budapest
 UAW – Archiv der Universität Wien
 UAW CA VA – UAW Rektoratsarchive und Studierendenevidenz: Universitätskonsistorium, Verlassenschaftsabhandlungen

A rövidítve idézett irodalom és források jegyzéke

BALÁS 1888

BALÁS György: Újvár (Érsekújvár) várépítészeti rendszere és katonai szerepe. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. 1888. 199–223, 431–473.

BALLUS 1823

Paul von BALLUS: *Presburg und seine Umgebungen*. Presburg, In den Buchhandlungen des Andreas Schwaiger und I. Landes, 1823.

BEKE 2003

Esztergomi érsekek, 1001–2003. Szerk. BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2003.

BÉL 1723

[BÉL Mátyás:] *Hvngariae antiquae et novae prodromvs, cvm specimen, qvmodo in singvlis operis partibvs elaborandis, versari constitverit*. Avctor Matthias Belivs Pannonivs. Nürnberg, Peter Conrad Monath, 1723.

BÉL 1735

[BÉL Mátyás:] *Matthiae Belii Notitia Hungariae Novae Geographico Historica. Partis primae Cis-Danubianae, tomus primus*. Viennae, Typis Johannis Petri van Ghelen, Typographi Caesarei, 1735.

BÉL–TARNAI–DÉRI (1723) 1984

BÉL Mátyás: A régi és az új Magyarország leírásának előfutára. Nürnberg, 1723. Fordította: DÉRI Balázs. In: BÉL Mátyás: *Hungariából Magyarország felé*. Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: TARNAI Andor. (Magyar Ritkaságok.) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 141–165.

BENE 1991

BENE Sándor: Zrínyi és Priorato – előgium és eposz. *Somogy*, 19. 1991. 6. sz. 48–53.

BENE 1993

BENE Sándor: „Ő Császári Felségének kedve telik benne...” (Egy birodalmi história és társszerzői). *Filológiai Közöny*, 39. 1993. 1. sz. 49–56.

BORIÁN 1999

BORIÁN Előd: A történetíró jezsuita testvérek: Kazy Ferenc és Kazy János újraértékelése. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 9. 1999. 45–64.

BORIÁN 2000

BORIÁN Előd: Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája. A jezsuita történetíró, Kazy Ferenc alapján. *Századok*, 134. 2000. 4. sz. 913–931.

BORIÁN 2004

BORIÁN Előd: *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*. (Pannonhalmi Füzetek, 50.) Pannonhalmi, [Pannonhalmi Főapátság], 2004.

BORIÁN 2006

BORIÁN Előd: A történetíró Kazy testvérek háttérbe szorításának politikai okai. In: SZILÁGYI 2006. 300–311.

BOROS 1989

BOROS István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kézirat-katalógusa – 1850 előtti kéziratok*. (Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai, 7. Szerk. SZELESTEI N. László.) Budapest, OSZK, 1989.

BUBICH 1878

BUBICH Zsigmond: Forgácskák a magyar rézmetszés történetéhez. *Archaeologiai Értesítő*, (Ü. F.) 12. 1878. 10. sz. 387–388.

BUBICS 1880

BUBICS Zsigmond: *Magyarországi várak és városoknak a M. N. Muzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1880.

CENNERNÉ WILHELMB–RÓZSA 1959

CENNERNÉ WILHELMB Gizella–RÓZSA György: A Magyar Történelmi Képcsarnok rézlemezgyűjteménye. *Folia Archaeologica*, 11. 1959. 197–206.

CORETH 1950

Anna CORETH: *Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit (1620–1740)*. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 37.) Wien, Verlag Adolf Holzhausens Nfg., 1950.

CZIGÁNY et al. 2019

CZIGÁNY István–DOMOKOS György–NAGY Levente–B. SZABÓ János–TÓTH Ferenc: Raimondo Montecuccoli és műve. In: MONTECUCCOLI–DOMOKOS et al. 2019. 11–32.

CSOMA 2009

CSOMA Zsigmond: A késő reneszánsz magyar nyelvű keretészeti szakirodalma. (Ókori kontra kortárs hivatkozások.) *Orpheus Noster*, 1. 2009. 1. sz. 95–114.

Diarium Europæum IX (1664)

PHILEMERI IRENICI ELISII *Continuatio IX. Diarii Europæi. Insertis quibusdam, maxime vero Germano–Gallo–Hispano–Anglo–Polono–Sueco–Dano–Belgo–Turcicis Actis Pvblicis* Das ist: Täglicher Geschichts–Erzählung Zehnder Theil. [...] Darinnen Theils was in dem Heil. Röm. Reich, bey allerhand vorgefallenen Begegnissen [...] und Denn in andern benachbarten und weit entlegenen Königreichen und Landen [...] Wie nicht weniger Auch anderwärts in Friedens–Geschäften, bey allerhand vorgewesenen wichtigen Tractaten [...] vorgegangen und abgehandelt worden. Alles von Anfang deß 1663sten Jahrs biß zu Außgang desselbigem außführlich beschrieben und richtig zu finden ist. [...] Gedruckt zu Franckfurt am Mayn In Verlegung Wilhelm Serlins, Buchh. [1664].

DOBALOVÁ 2013

Sylva DOBALOVÁ: Zacharias Lesche, Salomon de Caus z Ostrova nad Ohří? In: *Libellus Amicorum. Beket Bukovinská*. Ed. Lubomír KONEČNÝ–Lubomír SLAVÍČEK. Praha, Artefactum: Ústav dějin umění Akademie věd České republiky, 2013. 288–297.

ECSEDY 2013

ECSEDY Anna: *Plenus sapientia*: Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének látványosságai. *Művészettörténeti Értesítő*, 62. 2013. 2. sz. 171–232.

ECSEDY 2014

ECSEDY Anna: Adatok Johann Jacob Khün „érseki udvari festő” működéséhez, Lippay György pozsonyi nyaralókastélyának újonnan előkerült keleti látképe (1663) kapcsán. *Művészettörténeti Értesítő*, 63. 2014. 1. sz. 129–142.

ECSEDY 2020

ECSEDY Anna: Lippay György „pozsonyi kertjének” inventáriuma 1666-ból. A primási nyaralókastély építéstörténete és 17. századi berendezése. *Ars Hungarica*, 46. 2020. 2. sz. 119–249.

ECSEDY 2021

ECSEDY Anna: „Dass der Herr Doctor und Ich bei Ihrer Fürstlichen Gnaden bestehen.” Daniel Neuberger császári udvari szobrász és viaszmintázó Lippay György esztergomi érsek szolgálatában (1657–1663). In: *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. GULVÁS Borbála–MIKÓ Árpád–UGRY Bálint. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészet-történeti Intézet, 2021. II. 213–238.

ERNYEY 1909

ERNYEY József: Balsamum Hungaricum és Oleum Carpaticum. I–VIII. *Gyógyszerészi Közlöny*, 25. 1909. N. 38. 601–602; N. 39. 615–617; N. 40. 630–633; N. 41. 647–649; N. 42. 663–666; N. 43. 679–681; N. 44. 694–695; N. 45. 712–713.

ERNYEY 1912

ERNYEY József: Természettudományi mozgalmaink a 17–18. században. *Természettudományi Közlöny*, 44. 1912. 3–4. pót-füzet. 113–129.

EVANS 1979

Robert J[ohn] W[eston] EVANS: *The Making of the Habsburg Monarchy*. Oxford, Oxford University Press, 1979.

FALVY 1998

FALVY Zoltán: A tárogató. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1997–1998*. Szerk. GURCSÓ Ágnes. Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1998. 55–65.

FAZEKAS 2019

FAZEKAS István: Veszprémi püspökök a 17. században. In: *Erő-gyűjtés és újrakezdés. A veszprémi egyházmegye története a 17. században. A veszprémi Szaléziánumban 2018. szeptember 6-án rendezett konferencia előadásai*. Szerk. KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 33.) Veszprém, Főegyházmegyei Levéltár, 2019. 29–46.

FEDERMAYER 2012

Frederik FEDERMAYER: Lippayovci zo Zomboru. Genealogický pohľad na vznik novej prohabsburskej aristokracie. In: *Magnátske rody v našich dejinách 1526–1948*. Ed. UŐ et al. (Almanach Slovenskej genealogicko-heraldickej spoločnosti, 2012.) Martin, 2012.

GALAVICS 1973

GALAVICS Géza: Későreneszánsz és korabarokk (Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez). In: *Művészet-történet – tudománytörténet*. Szerk. TÍMÁR Árpád. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 41–90.

GALAVICS 2000

GALAVICS Géza: Magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. rész: 17. század. In: *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem*. Szerk. UŐ. (Források és tanulmányok a magyarországi kertművészet történetéhez, 2.) Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Mágus Kiadó, 2000. 167–198.

GÁLFFY–HEGEDŰS–TÓTH 2001

Útmutató a Prímási Levéltárhoz III. Archivum Saeculare I. Acta Radicalia et Protocollaria. Összeállította GÁLFFY Zsuzsanna–HEGEDŰS András–TÓTH Krisztina. Esztergom, PL, 2001.

G. ETÉNYI 1995

G. ETÉNYI Nóra: A 17. századi közvélemény-formálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében. *Aetas*, 1995. 1–2. sz. 96–139.

G. ETÉNYI 2003

G. ETÉNYI Nóra: Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

G. ETÉNYI 2005

G. ETÉNYI Nóra: A magyar királyi udvar egy kortárs német hetilapban. Tudósítások az 1655-ös országgyűlésről. In:

G. ETÉNYI–HORN 2005. 172–191.

G. ETÉNYI 2017

G. ETÉNYI Nóra: Ratio status vagy ratio belli? Az 1664-es magyarországi események a német sajtóban. In: TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2017. 243–274.

G. ETÉNYI–HORN 2005

Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.

G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó. Budapest, Balassi Kiadó, 2005.

GOMBOCZ 1936

GOMBOCZ Endre: *A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói.* Budapest, MTA, 1936. Reprint: Sopron, Soproni Berzsenyi Dániel Evangélikus (Líceum) Gimnázium, Kollégium és Szakképző Iskola, 2007.

GULYÁS 1944

GULYÁS Pál: Könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században (1527–1783). *Magyar Könyvszemle*, 68. év, 3. folyam. 1944. 1. sz. 100–133.

HAICZL 1932

Dr. HAICZL Kálmán: *Érsekújvár multjából.* Érsekújvár, Winter Zsigmond Fia, 1932.

HARTEN 2006

Uwe HARTEN: „Zeiß, Valentin”. In: *Oesterreichisches Musiklexikon online*. Begr. Rudolf FLOTZINGER, hrsg. Barbara BOISITS. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften; módosítva: 2006. május 5., hozzáférés: 2023. január 6. https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_Z/Zeiß_Valentin.xml.

HAUPT 1979

Herbert HAUPT: Archivalien zur Kulturgeschichte des Wiener Hofes. I. Teil: Kaiser Ferdinand III: Die Jahre 1646–1656. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, 75. NF 39. 1979. I–CXX.

HAUPT 2007

Herbert HAUPT: *Das Hof- und hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770. Ein Handbuch.* (Forschungen und Beiträge zur wiener Stadtgeschichte, 46.) Innsbruck–Wien–Bozen, Studien Verlag, 2007.

HOLLSTEIN (GERMAN)

Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts, ca. 1400–1700. Ed. Friedrich Wilhelm Heinrich HOLLSTEIN–Tilman FALK. Amsterdam, 1954– (72 kötet, folyamatban). *The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400–1700.* Ed. Friedrich Wilhelm Heinrich HOLLSTEIN–Ger LUIJTEN–Robert ZIJLMA. Rotterdam, 1996– (5 kötet, folyamatban).

KÁDÁR 2016

KÁDÁR Zsófia Klára: *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon (Pozsony, Győr, Sopron).* PhD-disszertáció (kézirat), ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Kora újkori magyar történelem doktori program, 2016.

KÁDÁR 2018

KÁDÁR Zsófia: A pozsonyi jezsuita kollégium mint összetett intézmény a 17. században. *Történelmi Szemle*, 60. 2018. 2. sz. 237–282.

KÁDÁR 2020

KÁDÁR Zsófia: *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok.* (Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Sorozatszerk. Fodor Pál–Molnár Antal.) Budapest, BTK, Történettudományi Intézet, 2020.

KALMÁR 2017

KALMÁR János: Raimondo Montecuccoli Magyarországgal kapcsolatos politikai nézetei. In: *Várostromok és Közép-Európa Zrínyi Miklós (1620–1664) korában.* Szerk. BUJDOSNÉ PAP Györgyi–FEJÉR Ingrid–H. SZILASI Ágota. (Studia Agriensia, 34.) Eger, Dobó István Vármúzeum, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 2017. 163–179.

KATONA XIV (1804)

[KATONA István:] *Historia critica regvm Hvgariae stirpis Avstriacae, ex fide domesticorum et externorum vscriptorum concinnata a Stephano Katona, Abbate S. Petri B. Monastor, Metropolitanae Colocensis Ecclesiae Canonico et Bibliothecae Praefecto. Tomvlvs XIV. Ordine XIII. Ab anno Christi MDCLVII. Ad annum usque MDCLXXI. Bvdae [Buda], Typis et svmptibvs Regiae Vniversitatis Pestanae Anno 1804.*

KAZY 1738

[KAZY Ferenc:] *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu. Authore Francisco Kazy Societatis JESU Sacerdote. [...] Anno M.DCC.XXXVIII Mense Septembri Die 4. Tyrnaviae [Nagyszombat], Typis Academicis, per Leopoldum Berger [1738].*

KAZY II (1741)

[KAZY Ferenc:] *Historia Regni Hungariae, ab anno seculi decimi septimi trigesimo septimo, ad annum ejusdem seculi sexagesimum tertium. Authore Francisco Kazy Societatis JESU Sacerdote. Tomus secundus. Tyrnaviae [Nagyszombat], Typis Academicis Societatis JESU Anno 1741.*

KELLER–SCHEUTZ–TERSCH 2005a

Einmal Weimar – Wien und retour: Johann Sebastian Müller und sein Wienbericht aus dem Jahr 1660. Hrsg. Katrin KELLER–Martin SCHEUTZ–Harald TERSCH. (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 42.) Wien–München, R. Oldenbourg Verlag, 2005.

KELLER–SCHEUTZ–TERSCH 2005b

Katrin KELLER–Martin SCHEUTZ–Harald TERSCH: Johann Sebastian Müller (1634–1708) und die Entstheung seines Diariums. In: KELLER–SCHEUTZ–TERSCH 2005a. 9–13.

KEMÉNY AMB

KEMÉNY Lajos hagyatéka a pozsonyi Városi Levéltárban: AMB, M. II. Osobné fondy.

KEMÉNY 1941

KEMÉNY Lajos: *Az érsekprímások alkotásai Pozsonyban.* (Bibliotheca Istropolitana.) Pozsony, Toldy-Kör–Veritas Kiadó-vállalat, 1941.

KIRÁLY 2001a

KIRÁLY Péter: Wolfgang Ebner levelei Batthyány Ádámnak (1643–1650). *Magyar Zene*, 39. 2001. 1. sz. 85–99.

KIRÁLY 2001b

KIRÁLY Péter: Wolfgang Ebner és Wendelin Hueber levele Esterházy Lászlónak. Adalékok az Esterházy-zenetörténet

egy kevésbé ismert időszakához. *Magyar Zene*, 39. 2001. 4. sz. 375–381.

KIRÁLY 2005

KIRÁLY Péter: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete. Vázlatos áttekintés néhány főúri család forrásai alapján. In: G. ETÉNYI–HORN 2005. 60–113.

KIRÁLY 2010

KIRÁLY Péter: Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje. *Századok*, 144. 2010. 4. sz. 969–994.

KIRÁLY 2013

KIRÁLY Péter: Rezidenciális zene három XVII. századi főúr, Batthyány I. Ádám, Nádasdy III. Ferenc és Esterházy Pál udvarában. In: *Batthyány I. Ádám és köre* 6. Szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Piliscsaba, PPKE BTK, 2013. 7–25.

KIRÁLY 2015

Péter KIRÁLY: Musik und Musiker an der Residenz des Ferenc Nádasdy III. In: *Die Familie Nádasdy vom 16. bis ins 20. Jahrhundert.* Hrsg. Rudolf KROPF. (Tagungsband der 29. und 30. Schlaininger Gespräche 2009/2010. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Band 154.) Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abteilung 7 – Landesmuseum, 2015. 175–197.

KIRCHER 1653

Athanasius KIRCHER: *Œdipus Aegyptiacus*, [...]. II/2. Roma, Vitalis Mascardi, 1653.

Kiss 2005

Kiss Farkas Gábor: „Difficiles Nugae”: Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109. 2005. 4–6. sz. 436–468.

Kiss 2014

Farkas Gábor Kiss: Alchemy and the Jesuits: communication patterns between Hungary and Rome in the international intellectual community of the 17th century. In: *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks, and Representations, 1541–1699. I. Study Tours and Intellectual-Religious Relationships.* Ed. Gábor ALMÁSI. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014. 157–182.

Kiss 2022

Kiss Farkas Gábor: Jezsuiták és rózsakeresztesek között: Polycarpus Procopius Bonannus, Lippay érsek orvosának olvasmányai (1644–1660). In: *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760).* Szerk. DRASKÓCZY Eszter–ETLINGER

Mihály. (Reciti konferenciakötetek 16. Sorozatszerk. Török Zsuzsa.) Budapest, Reciti, ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet, 2022. 465–496.

KLATT 1950

KLATT Kornél: *Pozsony város régi vízellátása*. Pozsony, 1950. Kézirat, Duna Múzeum (Esztergom).

KLATT 1997

Dr. KLATT Kornél: Pozsony város régi vízellátása. Bevezető: DEÁK Antal András. *Limes*, 10. 1997. 1. sz. 61–70.

KOLLÁNYI 1900

KOLLÁNYI Ferencz: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. A Magyar Kath. Egyház kilencszázados évfordulója alkalmából kiadja az Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan. Esztergom, 1900.

KOPPÁNY 2002

KOPPÁNY Tibor: Művészek és mesterek a Batthyány család 16–17. századi építkezéseiben. In: *Magyar műemlékvédelem*. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve, XI. 1991–2001. Szerk. BARDOLY István–HORVÁTH Csaba. Budapest, OMVH, 2002. 173–224.

KORNELI 1722

[KORNELI János:] *Quinque lustra Georgii Lippai de Zombor, Archi-Episcopi Strigoniensis. Laureatis honoribus [...] neo-magistorum. Cum per R. P. Joannem Korneli E Soc[ietatis]. Jesu, AA. LL. & Phil. Doctorem, ejusdemq[ue]; Professorem Emeritum In Alma Archi-Episc. S. J. Universit. Tyrnav. Suprema AA. LL. & Phil. Laurea ornarentur. A Philosophis Condiscipulis oblata. Anno M.DCCXXII. die 23. Julii. Tyrnaviæ [Nagyszombat], Typis Academicis per Fridericum Gall [1722]*.

KORNELI 1738

[KORNELI János:] *Fragmenta ungaricæ historiæ ad annum Christi Millesimum Sexcent[esimum]. Sexages[imum]. tertium. Laureatis honoribus Illustrissimi Domini Domini Antonii liberi baronis Mednyanszki de Medgyes. Dum in Alma Episcopali Societatis JESU Universitate Cassoviensi [...] Philosophiæ Laureâ insigniretur. Promotore R. P. Paulo Hicsoldt è Societate JESU [...]. A Condiscipulis Baccalaureis dicata. Anno M.DCCXXXVIII. Mense Junio [...] Cassoviæ [Kassa], Typis Academicis Soc[ietatis]. JESU [1738]*.

KORNHUBER 1856

Dr. G. Andr[eas]. KORNHUBER: Die geologischen Verhältnisse der nächsten Umgehung von Presburg. *A Pozsonyi Természettudományi és Orvosi Egylet közleményei / Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg*, 1. 1856. 1–5.

KORNHUBER 1865

Dr. G[eorg] A[ndreas] KORNHUBER: Beiträge zur physikalischen Geographie der Presburger Gespanschaft. In: KORNHUBER–RAKOVSKY–SZEKCSŐ–KANKA–RÓMER 1865, III–XCV.

KORNHUBER–RAKOVSKY–SZEKCSŐ–KANKA–RÓMER 1865

Dr. G[eorg] A[ndreas] KORNHUBER et al.: *Presburg und seine Umgebung. Mit einer geologischen Karte und mehreren Abbildungen*. Pozsony, C. F. Wigand, 1865.

KULHANKOVA 2012

Zora KULHANKOVA: The garden in Ostrov nad Ohří as an example of European garden design development. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes: An International Quarterly*, 32. 2012. No. 3. 214–239.

LIPPAI 1753

LIPPAI János: *Kerti veteményekről írt könyv, melyben, mint kelyhen a' magokkal, és veteményekkel bänni, elé adatik*. Kolosvart, az Akadémiai bötűkkel, Weichenberg Simon által, 1733; teljes újrányomás (illusztrációk nélkül): *Posoni kert*. Mellyben minden Kerti Munkák, Rendelések, Virágokkal, Veteményekkel, Fákkal, Gyümölcsökkel, és Kerti Csemetékkal való bajmólódások [...] Magyar nyelven nagy haszonnal le-irattatnak, [...] Irta Jesuiták rendin-valo LIPPAI János. [...] Győrött, Streibig Gergely János, Királyi, Püspöki és Városi privil. Könyv-nyomtató, 1753. esztendőben.

LIPPAY 1662

[LIPPAY János:] *Calendarium æconomicum perpetuum*, Az az esztergomi Érsek Urunk Ő Nagysága Posoní Gondviselőjének Majorságról írt Laistroma, minden Esztendőre, kívül minden Major Gazda hórúl hóra egész esztendő által mit munkálottasson az Majorság körül, meg tudhattya. Most újjonnan Magyar nyelven ki bocsáttatott. Nagy-Szombatba [Nagyszombat] az Akadémiai bötűkkel Schneckenhau Menyhárt Venceszló által. 1662. (RMK I. 995.)

LIPPAY (1664, 1667) 1964

LIPPAY János: *Posoni kert*. I. Virágos-kert. (RMK I. 1016.) Nagyszombat, akadémiai nyomda, 1664; II. Veteményes kert. (RMK I. 1009.) Bécs, Matthäus Cosmerovius, 1664; III. Gyümölcsös kert. (RMK I. 1054.) Bécs, Matthäus Cosmerovius, 1667. Hasonmás kiadás (I–III.): Somos András [és ORMOS Imre] utószavával. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

LUKÁCS Cat. Prov. Austr. II (1982), III (1990)

Catalogi Personarum et officiorum Provinciæ Austriæ S. I. II. (1601–1640). III. (1641–1665). Collegit et edidit Ladislaus LUKÁCS S. I. (Monumenta Historica Societatis Iesu a

Patribus eiusdem Societatis edita, Volumen 125.) Romæ, Institutum Historicum S. I., 1982, 1990.

LUKÁCS Cat. Gen. Prov. Austr. I. (1987), II. (1988), III. (1988)
Ladislav LUKÁCS: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. I–III. Romæ, Institutum Historicum S. I., 1987–1988.

MEER, VAN DER 1967

John Henry VAN DER MEER: *Die Orgelklaviere von Valentin Zeiss, Linz. Kunstjahrbuch der Stadt Linz 1967 (Kunst in Linz um 1600)*. Wien–München, Stadtmuseum Linz–Verlag Anton Schroll & Co., 1967. 154–163.

MEYER 1665

[Martin MEYER et al.:] *Ortelius Continuatus. Das ist Der Ungarischen Kriegs-Empörungen, Fernere Historische Beschreibung Oder Zweyter Theil: Darinnen Neben demjenigen, was sich dem, zwischen dem Großmächtigsten Röm. Keyser, Rudolpho, dem Zweyten [...] wie auch nach dem mit dem Türckischen Sultan Achmet, dem Ersten, auffgerichteten Friedens-Geschäften, [...] In Ober- und Nieder-Ungarn Deßgleichen auch Siebenbürgen, Von dem 1607. biß in das 1619. Jahr zugetragen, [...] Von dem 1619. biß in das 1648. Jahr, [...] Von dem 1658. biß an das 1665. Jahr [...] Denck- und Leßwürdig vorgelauffen, Ordentlich und außführlich zu finden ist. Beschrieben und zusammen getragen Durch Martin Meyern, Historiophilum [...]. In: Ortelius Redivivus et Continuatus. Oder Der Ungarischen Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung [...] Durch Paul Fürsten, [...] Nürnberg. Gedruckt Zu Franckfurt am Mayn bey Daniel Fievet. Im Jahr 1665. [Önálló oldalszámozással.]*

MIKÓ–VERŐ 2008. I–II.

Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28. – 2008. július 27. I. Katalógus. II. Tanulmányok. Szerk. MIKÓ Árpád–VERŐ Mária. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3, 2008/4. Sorozatszerk. JÁVOR Anna.) Budapest, 2008.

MINSICHT 1664

Christian MINSICHT: *Neue, und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn: dessen fürnehmsten Städten und Vestungen, Wobey hinter Belägerungen, und dergleichen Denkwürdigkeiten; absonderlich, was in dem jetzigem Türken-Krieg, von dn. 1663 bis an den Hornung dieses 1664 Jahres, bey diesem oder jenem Ort fůrgelauffen, gemeldet; auch zum Anhang, die vormahlige Belägerung der Stadt Wien außführlich erzehlet wird.* Nürnberg, Johann Hofmann, 1664.

MONTECUCCOLI–DOMOKOS et al. 2019

Raimondo MONTECUCCOLI: *A magyarországi török háborúkról.* Fordította, a magyarázó jegyzeteket és a szómagyarázatokat készítette DOMOKOS György. A fordítást az autográf kiadás alapján ellenőrizte NAGY Levente. Közreműk. CZIGÁNY István et al. Szerk. HAUSNER Gábor. (Pro militum artibus. Szerk. PADÁNYI József.) Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2019.

MONTECUCCOLI–FOSCOLO–GRASSI 1852

Opere di Raimondo Montecuccoli, annotate da Ugo Foscolo e corrette, accresciute ed illustrate di Giuseppe Grassi. I–II. (Biblioteca de Comuni Italiani, Serie IX. Biblioteca Militare.) Torino, Tipografia Economica, 1852.

MÜLLER [1660] 1714

Entdecktes Staats-Cabinet darinnen so wohl das Ius Publicum, Feudale und Ecclesiasticum, als auch die Kirchen- und Politische Historie. Zweyte Eröffnung. Hrsg. Johann Joachim MÜLLER. [Az 1660-ban lejegyzett útinapló kiadása.] Jena, Christian Pohl, 1714.

MÜLLER–SCHEUTZ 2005

Reiße-Diarium von Johann Sebastian Müller. Bearbeitet von Martin SCHEUTZ. In: KELLER–SCHEUTZ–TERSCH 2005a. 17–162.

NÁDASI 1657

NÁDASI János: *Horti, flores, et coronæ cælestes, quibvs piæ mentes ad æternitatis Paradisum alliciuntur, almæ congregationi beatissimæ Virginis Elisabetham visitantis.* Tyrnaviæ in Coll: Soc. Jesu erectæ, oblati. Wien, Matthæus Cosmerovius, 1657.

NAGY 2013

NAGY Anna: Bevezetés. In: *Loyolai Szent Ignác: Lelkigyakorlatok. (Magyar fordítás 1663-ból.)* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Uő. Szerk. BOGÁR Judit. (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti források. Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport sorozata. Sorozatszerk. SZELESTEI N. László.) Piliscsaba, PPKE BTK, 2013. 7–15.

NAGY 2017

NAGY Levente: Montecuccoli, a magyarok és Szentgotthárd. In: TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2017. 107–122.

NAGY–HAUSNER 2011

NAGY Levente–HAUSNER Gábor: Raimondo Montecuccoli és a magyarok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. 2011. 3. sz. 679–740.

[NÉMETHY] 1903

[NÉMETHY Lajos:] *Az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár „ex-libris” könyvjegyeinek lajstroma / Index signorum „ex-libris” dictorum Bibliothecae Ecclesiae Metropolitanæ Strigoniensis*. Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1903.

ORTVAY 1905 (1991)

ORTVAY Tivadar: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben*. Pozsony, 1905. Reprint (fakszimile). (Pozsonyi Könyvtár, 6.) Budapest, Püski Kiadó–Regio Kiadó, 1991.

PAAS 2007

Roger PAAS: *The German political Broadsheet 1600–1700*. IX. 1662–1670. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2007.

PÁLFFY 2017

PÁLFFY Géza: A Szent Korona alig ismert kalandja. Hol volt a magyar korona az 1663–1664. évi nagy török háború idején? In: TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2017. 305–318.

PATAKY 1951

PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Budapest, Központi Oktatási Kiadó, 1951.

PERJÉS 1961–62

PERJÉS Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli-vita. *Századok*, 95. 1961. 4–5. sz. 507–533; 96. 1962. 1–2. sz. 25–44.

P. ERMÉNYI 1985

P. ERMÉNYI Magdolna: Lippai János. In: *Agrártörténeti életrajzok*. Szerk. FÜR Lajos–PINTÉR János. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1985. 333–337.

PESTI 2013

PESTI Brigitta: *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*. (Kulturális Örökség. Az egri Eszterházy Károly Főiskola Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata. Szerk. MONOK István.) Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–Esterházy Károly Főiskola, 2013.

PIGLER 1925

PIGLER Andor: A pozsonyi primási kert. *Napkelet*, 6. 1925. 6–10. sz. 29–34.

PRIORATO 1670

[Galeazzo Gualdo PRIORATO:] *Historia di Leopoldo Cesare, continente le cose più memorabili successe in Europa, dal 1656. fino al 1670. Descritta dal co: Galeazzo Gualdo Priorato. [...] Postoui li Rittratti de Principi, de Generali, e de Ministri principali. Gli Assedj*

di Piazze e Battaglie seguite. Con le Scritture, Lettere, Trattati, Accordi e Capitulationi [...]. Parte seconda. Bécs, Gio[vanni]. Battista Hacque, Stampator Academico, 1670.

PROKOPP MTA

PROKOPP Gyula cédulasorozatai az esztergomi Prímási Levéltár udvarmesteri számadásaiból és számadáskönyveiből (PL AS SZL: CG, PU, USZ), 1975–1980. (MTA) ELKH BTK MI, Levéltári Regesztagyűjtemény, A–VIII–3–5. A világhálón: <http://regesta.mi.btk.mta.hu>

RAPAICS 1932

Dr. RAPAICS Raymund: *A magyarság virágai. A virágkultusz története*. [...] Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1932.

RAPAICS 1938

RAPAICS Raymund: A pozsonyi kert. *Természettudományi Közlemény*, 70. 1938. 1089. sz. 664–675.

RAPAICS [1940]

RAPAICS Raymund: *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. H. n. [Budapest], Magyar Könyvbarátok, é. n. [1940].

RMK I., II.

SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. I. 1531–1711. *Megjelent magyar nyomtatványok*. II. 1473–1711. *Megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok*. Budapest, MTA, 1879, 1885; SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások*. Budapest, MTA, 1912.

RMK III.

SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár*. III. *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. 1. (1480–1670). 2. (1671–1711). Budapest, MTA, 1896, 1898; *Régi Magyar Könyvtár*, III. kötet. *Pótlások, kiegészítések, javítások*. [Mutató – Függelék.] 1–5. (Kézirat.) Készült az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor–SZÁLKA Irma. Budapest, 1990–1996.

RMNy IV (2012)

HELTAI János et al.: *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. IV. 1656–1670. Budapest, Akadémiai Kiadó–OSZK, 2012.

RÓKA 1779

[RÓKA János:] *Vitæ Vesprimiensium Præsulum, scriptore Joanne Róka, Cathedralis Ecclesiae Bosnensis canonico*. Pozsony, Franz August Patzko, 1779.

- R. VÁRKONYI 2017
R. VÁRKONYI Ágnes: A vasvári béke jelentősége a magyar történelemben. In: TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2017. 339–368.
- SCHMITTH 1768
[Nicolaus SCHMITTH:] *Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati, Opera, et Studio R. P. Nicolai Schmitth e Societate Jesu, SS. Theologiae Doctoris. Tomulus tertius. Tyrnaviae* [Nagyszombat], Typis Collegii Academici Societatis JESU, Anno M. DCC. LXVIII [1768].
- SOMOS [ORMOS] 1964
SOMOS András [ORMOS Imre]: Utószó [LIPPAY 1664, 1667 hasonmás kiadásához]. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- Soós 1996
Soós Ferenc: Lippay György és a pozsonyi pénzverde. *Numizmatikai Közlöny*, 94–95. 1995–1996. 39–47.
- STIRLING 1996
STIRLING János: *Magyar reneszánsz kertek a XVI–XVII. században. Művelődéstörténeti tanulmányok*. (A függelékben: Lippay János: *Posoni kert – I. Virágos kert*. A betűhív kiadást sajtó alá rendezte F. ALMÁSI Éva.) Budapest, Enciklopédia Kiadó, 1996.
- STIRLING 2008
STIRLING János: *Magyar reneszánsz kertek a XVI–XVII. században*. Budapest, Szent István Társulat, 2008.
- SZALAI–SZÁNTAI 2006
SZALAI Béla–SZÁNTAI Lajos: *Magyar várak, városok, falvak metzeteken 1515–1800. II. A történelmi Magyarország*. Budapest, Múzeum Antikvárium, 2006.
- SZELESTEI N. 1979
SZELESTEI N. László: 18. századi tudós-világ II. Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1979 (Budapest, 1981). 519–562.
- SZELESTEI N. 1982
SZELESTEI N. László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, új sorozat 4.) [Kandidátusi értekezés.] Budapest, OSZK, 1982.
- SZELESTEI N. 1984
SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*. Budapest, MTA, 1984.
- SZELESTEI N. 1989
SZELESTEI N. László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, Új Sorozat 4. Szerk. Kovács Ilona.) Budapest, OSZK, 1989.
- SZELESTEI N. 1993
SZELESTEI N. László: *Bél Mátyás levelezése*. (Commercii litteraria eruditorum Hungariae. Magyarországi tudósok levelezése, III. Szerk. TARNAI Andor.) Budapest, Balassi Kiadó, 1993.
- SZELESTEI N. 2001a
SZELESTEI N. László: Láncszem Bél Mátyás bécsi kapcsolataiban. In: *Recepcia hodnôt v literatúre a jazyku. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie. / Értékközvetítés irodalomban és nyelvben. Nemzetközi tudományos konferencia anyaga*. 4. október 2000. Red. František ALABÁN. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici Filologická fakulta Katedra ugrofinských jazykov, 2001. 19–25.
- SZELESTEI N. 2001b
László SZELESTEI N.: Gerhard Cornelius Driesch in Ungarn. In: „*swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich*”. *Festschrift für András Vízkelety zum 70. Geburtstag*. Szerk. Márta NAGY–László JÓNÁCSIK–Edit MADAS–Gábor SARBAK. Piliscsaba–Budapest, Katholische Péter-Pázmány-Universität, Philosophische Fakultät, 2001. 343–349.
- SZELESTEI N. 2006
SZELESTEI N. László: Gerhard Cornelius Driesch, Bél Mátyás és Esterházy Imre primás. In: *Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*. Szerk. Uő. Budapest, SZENAL, 2006. 85–107.
- SZELESTEI N. 2010
SZELESTEI N. László: *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*. (Historia Litteraria, 26.) Budapest, Universitas Kiadó, 2010.
- SZELESTEI N. 2013
SZELESTEI N. László: *Weszprémi István levelezése*. (Commercii litteraria eruditorum Hungariae. Magyarországi tudósok levelezése, VI. Szerk. SZELESTEI N. László.) Budapest, Balassi Kiadó, 2013.
- SZENTIVÁNYI 1699
[SZENTIVÁNYI Márton:] *Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae. Ex parte prima decadis tertiae, Curiosiorum & selectiorum, Variarum Scientiarum Miscellaneorum. R. P. Martini Szentivany Societatis Jesu Sacerdotis. [...] Tyrnaviae*

[Nagyszombat], Typis Academ. per Joan. Andream Hörmann, An. M.DC.XCIX [1699].

SZILÁGYI 2000

SZILÁGYI István: A pozsonyi Kálvária topográfiája. *Néprajzi Látóhatár*, 9. 2000. 3–4. sz. 275–283.

SZINNYEI

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, 1891–1914.

TESTA III (2000)

Le opere di Raimondo Montecuccoli. Edizione critica. Vol. III. *Opere minori d'argomento militare e politico. Diari di viaggio e memorie*. A cura di Andrea TESTA. Roma, Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito, 2000.

THALLÓCZY 1877

THALLÓCZY Lajos: Ötvös-remek a nagy-szombati városi [levéltárban]. *Archaeologiai Értesítő* (Új Folyam), 11. 1877. 8. sz. 264–265.

TIETZE 1918

Hans TIETZE: Ein Besuch in Wien beim Regierungsantritt Kaiser Leopold I. Nach einem Reisediarium aus dem Jahr 1660. *Berichte und Mitteilungen des Alterthums-Vereines zu Wien*, 50. 1918. 23–57.

Topographia Windhagiana 1656 (1963)

Topographia Windhagiana, Das ist: Ayygentliche Delineation, oder Contrafaitur, Perspectiv, Auffzug, Grund und Abriß auff unterschiedliche Prospecten und Formen, mit beygesetzter kurtzer historischer Beschreibung bey der Herrschafften, Windhaag und Reichenau. Frankfurt am Main, Caspar Merian, 1656. Facsimile, Lucas Heinrich WÜTHRICH kiadásában és utószavával. Basel–Kassel, Verlag Bärenreiter, 1963.

TÓTH 2006

TÓTH Gergely: *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában*. (Katalógus.) – *Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. (Nemzeti Téka. Sorozatszerk. DIPPOLD Péter–KÉGLI Ferenc.) Budapest, OSZK–Gondolat Kiadó, 2006.

TÓTH 2007

TÓTH Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése*. I–II. kötet. PhD-disszertáció (kézirat). ELTE BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Kora újkori magyar történelem doktori program, 2007.

TÓTH 2010

TÓTH Gergely: Felekezeti és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban. *Történelmi Szemle*, 52. 2010. 1. sz. 13–36.

TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2017

A szentgotthárdi csata és a vaskúri béke: Oszmán terjeszkedés – európai összefogás. Szerk. TÓTH Ferenc–ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs. Budapest, MTA BTK, 2017.

TRINKELLIUS 1656

[Zacharias Ignatius TRINKELLIUS:] *Maiores Dei gloria, finis ultimus, imo unicus veri socii Iesu, per Exercitia spiritualia S. P. Ignatii de Loyola, Societatis Iesu fundatoris, proposita et explicata in Asceterio PP. Tertiae Probationis Soc: Jesu, Judenburgi, Anno 1656*. Wien, Matthæus Cosmerovius, 1656. (RMK III. 1954a.)

TRINKELLIUS 1660

[Zacharias Ignatius TRINKELLIUS:] *Maiores Dei Gloria. Viris Apostolicis per Exercitia Spiritualia. S. P. Ignatii de Loyola, Fundatoris Societatis Jesu proposita: Et per R. P. Zachariam Ignatium Trinkellium, eiusdem Societatis Religiosum altera editione auctiori declarata [...]* Georgio Lippay de Zombor, archiepiscopo ecclesiae metropolitanæ Strigoniensis [...] dedicata. Wien, Johann Jacob Kürner, 1660. (RMK III. 2107.)

TRINKELLIUS 1663

[Zacharias Ignatius TRINKELLIUS:] *Divinatorium viae et vitae aeternae seu Methodus spiritualis, Qua homini suam aeternae beatitudinis thesseram certiori stilo elaborare sitienti, piæ & virtuosè meditandi, proficiendi[ue] non ingrata patent semita, quorum beneficio, absolutis tandem his terrenis contemplationum vestigiis, ad eum quem creatus est felicem pertingat finem nimirum: Majorem Dei Gloriam, Proposita per Exercitia Spiritualia S[ancti]. Patris Ignatii de Loyola, Fundatoris Soc[ietatis]: Jesu, [...] devoto [...] labore oblatus, Per R. P. Zachariam Ignatium Trinkellium, [...] Editione auctiori declaratus*. Wien, Johann Jacob Kürner, 1663. (RMK I. 2201.)

TUKSAR 2015

Stanislav TUKSAR: Juraj Križanić, His Treatise De Musica (1663–1666) and His Remarks on Performing Practices. *Musiques nomades: objets, réseaux, itinéraires*, 26. 2015. 35–55.

TUKSAR 2016

Stanislav TUKSAR: The Case of Juraj Križanić (1619–1683?) – His Texts on Music. From Artefacts to Cultural Study (Croatian Writers on Music and The Transfer of Ideas in Their New Environments). In: *Musicians' Mobilities and Music Migrations in Early Modern Europe: Biographical Patterns and Cultural*

Exchanges. Ed. Gesa ZUR NIEDEN–Berthold OVER. Bielefeld, transcript Verlag, 2016. 379–388.

TUSOR 2003

TUSOR Péter: Lippay IV. György. In: BEKE 2003. 296–303.

TUSOR 2005

TUSOR Péter: *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században*. (Bibliotheca Historicae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae, Series I. Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I., Vol. 3.) Budapest–Róma, a PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoportja, 2005.

TUSOR 2007

TUSOR Péter: Lippay György. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, VII. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, Balassi Kiadó, 2007. 29–32.

TUSOR 2014

Péter TUSOR: „Zrinus ipse desperat”. Die Korrespondenz von Erzbischof Lippay und Graf Porzia (1662–1663). In: *Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien*, István Fazekas. Hrsg. Zsuzsanna CZIRÁKI–Anna FUNDÁRKOVÁ–Orsolya MANHERCZ–Zsuzsanna PERES–Márta VAJNÁGI. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. X.) Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien–Balassi Institut–Collegium Hungaricum Wien–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2014. 165–179.

TUSOR 2015a

TUSOR Péter: Lippay primás, a vasvári béke és a német birodalmi rendek (1664. október). In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Szerk. KLESTENITZ Tibor–ZOMBORI István. Budapest, MTA BTK, 2015. 79–87.

TUSOR 2015b

TUSOR Péter: A primás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664). *Történelmi Szemle*, 57. 2015. 2. sz. 219–249.

TUSOR 2015c

„Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...” Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). Feltárta, szerkesztette és közreadja: TUSOR Péter. (Bibliotheca Historicae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae, Series II. Collectanea Studiorum Textuum,

Classis I., Vol. I.) Budapest, MTA–PPKE BTK–Gondolat Kiadó, 2015.

TUSOR 2016

TUSOR Péter: Trinkell Zakariás primási gyóntató küldetése a bécsi udvarba (1664. augusztus). In: NYERGES–VERÓK–ZVARA 2016. 706–714.

TUSOR 2017

TUSOR Péter: Lippay primás követutasítása Zrínyi érdekében (1664. augusztus 16.). In: *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. Szerk. PADÁNYI József–BENE Sándor–FODOR Pál–HAUSNER Gábor. Budapest, MTA BTK, 2017. 123–137.

TUSOR 2020

TUSOR Péter: Magyar–római egyházi kapcsolatok, 1637–1685 (Lósy, Lippay, Szelepcshény). In: *Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben*. Szerk. BAJÁKI Rita–BÁTHORY Orsolya. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020. 179–198.

TUSOR 2021

TUSOR Péter: „Pour les intérêts d’ un si grand Roi?” Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés”. *Egyháztörténeti Szemle*, 22. 2021. 7–42.

TUSOR 2022

TUSOR Péter: *Lósy, Lippay, Szelepcshény: Három mikrobiográfia a kora újkorból (Vatikáni kivizsgálási jegyzőkönyvek közlésével, 1625–1666)*. (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae Series I. Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I., Vol. 19.) Budapest–Róma, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport (ELKH)–Gondolat Kiadó, 2022.

VISKOLCZ 2008

VISKOLCZ Noémi: Báróczi Sándor és Káosz báró. In: *„Mielz vált mesure que ne fait estultie.” A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*. Szerk. BARTÓK István–HEGEDÜS Béla–SZEGEDY-MASZÁK Mihály–SELÁF Levente–SZENTPÉTERI Márton–VERES András. Budapest, Krónika Nova Kiadó, 2008. 397–401.

VISKOLCZ 2013

VISKOLCZ Noémi: *A mecénatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára*. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, VIII.) Budapest–Szeged, Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013.

VISKOLCZ 2015

VISKOLCZ Noémi: *Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái.* (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 7.) Budapest, Argumentum Kiadó, 2015.

WAGNER 1719

[Franz WAGNER:] *Historia Leopodi Magni Cæsaris Augusti. Authore Francisco Wagner, Societatis IESU Sacerdote. Pars I. Ad A. MDCLXXXVI. [...] Augustae Vindelicorum [Augsburg], sumptibus Georgii Schlüter & Martini Happach, typis Petri Detleffsenii, Anno MDCCXIX [1719].*

WELLMANN 1979

WELLMANN Imre: BÉL Mátyás (1684–1749). *Történelmi Szemle*, 22. 1979. 2. sz. 381–391.

WELLMANN–BÉL 1984

BÉL Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta WELLMANN Imre. (Történetírók Tára. Sorozatszerk. GLATZ Ferenc.) Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.

WESZPRÉMI–KÖVÁRI 1774/1960

WESZPRÉMI István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima.* Lipcse, Officina Sommeria, 1774. [Kétnyelvű kiadása, KÖVÁRI Aladár magyar fordításával:] *Magyarország és Erdély orvosainak életrajza. Első száz. [I.]* Budapest, Medicina Könyvkiadó, 1960.

WESZPRÉMI–KÖVÁRI 1781/1968

WESZPRÉMI István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera, Pars posterior.* Wien, Thomas Trattner, 1781. [Kétnyelvű kiadása, KÖVÁRI Aladár magyar fordításával:] *Magyarország és Erdély orvosainak életrajza. Második száz. [II/2.]* Budapest, Medicina Könyvkiadó, 1968.

WINKELBAUER 1999

Thomas WINKELBAUER: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters.* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband, 34.) Wien–München, Böhlau Verlag, 1999.

WÜTHRICH 1996

Lucas Heinrich WÜTHRICH: *Das druckgraphische Werk von Matthaeus Merian d. Ae. Bd. 4: Die großen Buchpublikationen II. Die Topographien; Vorläufer: Topographie von Deutschland, Frankreich, Rom, Italien, Windhaag; Nachträge zu den Handzeichnungen und zum Druckgraphischen Werk, Bände 1 bis 3.* Hamburg, Hoffmann und Campe, 1996.

ZÁVADOVÁ 1974

Katarína ZÁVADOVÁ: *Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov. Ako ich znázornili rytci a ilustrátori v XVI. XVII. a XVIII. storočí.* Bratislava, Tatran, 1974.

ZÁVADOVÁ–JANČOVÁ 1972–1974

Katarína ZÁVADOVÁ–JANČOVÁ: *Výtvarný profil Mauritza Langga. Ars, 6–8. 1972–1974. 1–6. sz. 37–57.*

ZEMAN 1995

Lubomír ZEMAN: *Zámecký park v Ostrově. Historický sborník Karlovarska, III. Karlovy Vary, Státní okresní archiv, 1995. 110–146.*

ZEMAN 2012

Lubomír ZEMAN: *Bludiště a labyrinty v ostrovské zámecké zahradě.* In: *Ingrederet hospes. Sborník Národního památkového ústavu územní odborné pracoviště v Kroměříži.* Ed. Dagmar ŠNAJDAROVÁ. *Národní památkový ústav odborné pracoviště v Kroměříži, 5. Kroměříž, 2012. 77–91.*

"De aquæ ductibus et adiunctis"

The hydraulic engineering facilities in the "garden" of György Lippay in Pozsony (Bratislava) as seen through the sources

This study is connected to earlier publications by the present author dealing with the history of the origins of the summer residence and garden in Pozsony (Bratislava) of György Lippay (1600–1666), Archbishop of Esztergom (from 1642). The aim is to present a detailed analysis of the hitherto unpublished, seventeenth-century archival sources related to the supply of water in the garden and its hydraulic engineering facilities.

The mentions of the complex found in the historical literature of the first third of the eighteenth century shed light on the historiographical context of documents that are particularly relevant to this topic. The entry in Lippay's still extant protocol, in which the archbishop asked Pozsony City Council in 1648 to grant him permanent use of the source supplying water to the garden, was considered by the Hungarian Jesuit historians János Korneli and István Kaprinai to be proof of the terminus ante quem of when the primatial garden was constructed, verifying, as it were, that (contrary to the aulic narration of the historical events, that is the accusations contained in the works of Raimondo Montecuccoli, Galeazzo Gualdo Priorato and Franz Wagner) Lippay did not carry out the expensive construction of the garden during the turbulent period that led to his loss of Érsekújvár (Nové Zámky). At the same time, in the first volume of his *Notitia Hungariae Novae*, published in 1735, Mátyás Bél authentically presented the historical significance of the complex in its proper context, connecting the residential constructions of Lippay and of Prince Primate Imre Esterházy to their needs for representation, and also publishing the final document recording the constructions in the garden: a series of engravings by Mauritius Lang after drawings by Johann Jacob Khün, whose title page bears the date 1663, the year when Érsekújvár was relinquished.

With the help of the 1648 protocol entry and a few other contemporary sources, city maps, and a hitherto unknown site map made in 1737 during the archbishopric of Imre Esterházy, the water features used by the primate and by the city in the vicinity of the summer residence around the middle of the eighteenth century can be periodised, and we can also clarify the situation with the seventeenth-century aqueduct supplying water to the complex in the primatial garden; the aqueduct definitely ran along what later became the road to Lamacs (Lamač), and construction work began during the archbishopric of Ferenc Forgách. The development completed by Lippay

in 1648, namely to store the water from St. Thomas's Spring in a reservoir and to construct a water channel to bridge the height difference of some thirty fathoms, would have been a bold and challenging hydraulic engineering venture, regardless of the existing equipment, with the sole purpose of supplying a column of water eight and a half fathoms in height to the main attraction in the garden, the grotto.

The presumed collaborator in devising the engineering system to operate the grotto's *machina hydraulica* was perhaps the most significant figure in the primate's court as far as our subject is concerned, Lippay's Viennese physician, Polycarpus Procopius Bonannus, who, as a confidant of the archbishop with expertise in both scientific and artistic matters, contributed, according to the sources, mainly to the design of hydraulic and mechanical structures, in line with the primate's ideas.

A manuscript that was part of Bonannus's bequest in Vienna, known by the conventional name of "De aquæ ductibus et adiunctis" but now lost, may have included, at least in part, descriptions and drawings of water pipes and hydraulic constructions; the absence of this manuscript is a substantial loss to historical research on the primatial garden complex in Pozsony. The correspondence left behind in Pozsony, now held in the Primatial and Cathedral Chapter Archives and the Municipal Library in Esztergom, provides us with important fragments of information about his knowledge of hydraulic engineering, which he put to good use in his service to Lippay. His engineering skills and the intensity of his design activities in this field can also be inferred from documents pertaining to his commissions for Gundaker von Liechtenstein (among other things, his role in the design and construction of the large-scale "Wasserkunst" created at the duke's residence in Ostra [Uherský Ostroh]) and to the technical designs and expert opinions he provided in his capacity as doctor in the mining town.

Among other things, the letters, published in their entirety as an appendix to the study, reveal that Bonannus played a key role right from the beginning in creating the musical devices and sound-imitating structures in the archbishop's garden in Pozsony. From 1648, he corresponded with Lippay about the Parnassus organ and the design details of other musical structures. He may have designed the grotto of the inferior galleria, equipped with a structure imitating birdsong, which

was similar to the one installed in the famous ornamental gardens in Schlackenwerth (Ostrov) in 1655 for Julius Heinrich von Sachsen-Lauenburg, brother-in-law of Catherine of Brandenburg. In 1658, the maze in the southern privy garden of the residence was laid out according to Bonannus's design, and he also contributed to the creation of the noted constructions of the hermitage (presented in detail in the present author's previous paper).

The letters also offer information regarding the issue of the “use of court masters”. It was relatively common practice in Hungary at the time to seek out the prestige that could be gained by providing occasional commissions to masters and artists belonging to the Viennese court; here this can be seen in action in the employment of Wolfgang Ebner, imperial court organist and instrument maker, and Valentin Zeiss, imperial court organ maker and carpenter.

TÁRGYSZAVAK

Lippay György esztergomi érsek, Pozsony, Polycarpus Procopius Bonannus, Wolfgang Ebner császári udvari organista, Valentin Zeiss császári udvari orgonakészítő és asztalos, kert, orgona, *claviorganum*, automata, zenészerkezet, jezsuiták, grotta, szökőkút, *machina hydraulica* / *Wasserkunst*, vízvezeték, Zacharias Traber, Trinkell Zakariás Ignác, Georgius Crisanius (Juraj Križanić), Athanasius Kircher, Christian Augustini ab Hortis, Raimondo Montecuccoli, Galeazzo Gualdo Priorato, Franz Wagner, Korneli János, Kazy Ferenc, Kaprinai István, Bél Mátyás, Esterházy Imre hercegprímás, Forgách Ferenc esztergomi érsek, Gundaker von Liechtenstein, Julius Heinrich von Sachsen-Lauenburg, Schlackenwerth, Nádasdy Ferenc országbíró, III. Ferdinánd, Bécs, Selmezbánya, Újbánya

KEYWORDS

György Lippay, Archbishop of Esztergom, Pozsony (Bratislava), Polycarpus Procopius Bonannus, Wolfgang Ebner, imperial court organist, Valentin Zeiss, imperial court organ maker and carpenter, garden, organ, *claviorganum*, mechanical device, musical device, Jesuits, grotto, fountain, *machina hydraulica* / *Wasserkunst*, plumbing, Zacharias Traber, Zakariás Ignác Trinkell, Georgius Crisanius (Juraj Križanić), Athanasius Kircher, Christian Augustini ab Hortis, Raimondo Montecuccoli, Galeazzo Gualdo Priorato, Franz Wagner, János Korneli, Ferenc Kazy, István Kaprinai, Mátyás Bél, Prince Primate Imre Esterházy, Ferenc Forgách, Archbishop of Esztergom, Gundaker von Liechtenstein, Julius Heinrich von Sachsen-Lauenburg, Schlackenwerth (Ostrov), Ferenc Nádasdy, judge royal, Ferdinand III, Vienna, Selmezbánya (Banská Štiavnica), Újbánya (Nová Baňa)

Deliciae Benedictinae

A bencés rend római kegyképének közép-európai kultusza

Néhány évvel ezelőtt a győri bencés rendház folyosóján egy ovális formájú, nagy méretű, egyszerű keretbe foglalt Szent Benedek-képre lettem figyelmes, amelyen a nyugati szerzetesség atyja felhők között, háromnegyed alakban fordul a néző felé, miközben kitért jobb karja fölött, egy sugárkoszorú mögül lekerekített sarkú, négyszögletes képmezőbe helyezett, latin szöveggel keretezett Szűz Mária-kép tűnik fel (1. kép). Egyrészt ez a Szent Benedek-ikonográfiában ritkán látható motívum, vagyis a Szűz Mária-ábrázolás szerepeltetése, másrészt a festmény első ránézésre szembeötlő esztétikai „fogyatékoságai” érintettek meg, ugyanis ezek a festészeti szempontból érzékelhető hiányok, mint például az esetlen kontrapoztos beállítás, a rajzos megformálás vagy a térmélység csekély érzékeltetése, az egész kompozíciónak archaikus, már-már ikonszerű megjelenést kölcsönöz. Nehezen dönthető el, hogy ezek a jellemzők egy feltételezhető metszetelőkép szoros – szinte szolgálai – követésének, vagy egyszerűen csak a festő szerény képességeinek köszönhetőek. (Valószínűleg mind a kettőnek.) A festmény archaikus vonásai és a benne megjelenő Mária-ábrázolás valóban ikonikus, valamilyen korai hagyományt sejtető formája ösztönzött arra, hogy megpróbáljam kideríteni, miért is ábrázolják Szent Benedeket egy Szűz Mária-képpel együtt, és miért éppen ezzel a típussal. A kutatás kiindulópontját a győri bencés templom és gimnázium 19. századi történetével foglalkozó, 2017-ben szervezett konferencián tartott előadásom jelentette. Jelen tanulmányban az ezt követően hosszabb-rövidebb megskatálásokkal is folytatott kutatás eredményeit összegzem.

A győri Szent Benedek-kép eredete

Köztudott, hogy a mai győri bencés templom és gimnázium eredetileg a jezsuiták számára épült még a 17. században, 1637 és 1641 között.¹ A jezsuita rendet 1773-ban feloszlatták, másfél évtized múlva a bencések is hasonló sorsra jutottak, de utóbbiaknak 1802-ben az azal a feltétellel engedélyezte I. Ferenc magyar király (1792–1835) az újbóli működést, ha eredeti rendi „profiljukat”, vagyis monasztikus életformájukat a tanítással is bővítik. Ezt a feltételt teljesítendő, a bencések több, korábban jezsuiták által fenntartott középiskola – köztük a győri – működtetését is elvállalták. A győri iskolát és templomot 1802-ben Novák Krizosztom (1744–1828) pannonthalmi főapát képviselői vették át hivatalosan. A jezsuiták feloszlata után szerencsére a templom szakrális funkciója megmaradt, ami kedvezően befolyásolta az épület és berendezése fennmaradási esélyeit is. Ha az 1773-as abolíció során felvett leltárt összevetjük az 1802-es átadásra készített ingóságjegyzékkel, az összehasonlításból kitűnik, hogy a templom berendezése alapvetően megmaradt, a fő- és mellékoltárokhoz tartozó felszerelések közül is csupán az egykori társulatok – amelyekből öt működött a templomban – tulajdonában lévő különlegesebb műtárgyak nyomát nem találjuk már harminc évvel később.² Ezek nemesfém anyaguknak köszönhetően feltételezhetően árverésen végezték, vagy beolvasztották őket.

Az új tulajdonosokhoz köthető a bevezetőben említett, olajjal vászonra festett Szent Benedek-kép idekerü-

¹ A templom és rendház jezsuita kori történetével újabban részletesen foglalkoztak: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI 2017. A templomról különösen Galavics Géza és Serfőző Szabolcs tanulmánya: GALAVICS 2017; SERFŐZŐ 2017. A templom és rendház 17. és 18. századi falképeit részletesen feldolgozta több szerző: JERNYEI KISS 2022. 86–141.

² Az 1773 januárjában felvett német nyelvű leltár, amely a társulatok birtokában lévő tárgyak részletes listáját is közli: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), E 152 Magyar Kamara, Coll. Jaur. Fasc 36. fol. 331r–346v. 1802. szeptember 4-én Nimeth Imre kerületi prefektus átadóként, Genszki Rafael atya, Novák Krizosztom pannonthalmi főapát plenipotentiarius a pedig mint átvető

1. Franz Otto Hieronymi (?): *Szent Benedek*, 19. század első fele
Olaj, vászon
Győr, Szent Mór Bencés Perjelség
Fotó © Halász Csongor

lése is. A festményen a rendalapító fekete habitust visel, nyakában keresztet hord, az előtérben további, apáti tisztségére utaló attribútumok szerepelnek (infula és pásztorbot), a jobbán feltűnő Mária-képet a következő latin vers keretezi: *Hac puer, hac coluit BENEDICTUS imagine MATREM; / Hanc puer, hanc cole vir, sic Benedictus eris*. Azaz: „Már fiúként az Anyát Benedek tisztelte e képpel, / Tiszteld, férfi, s áldott lész magad is.” (Csóka Gáspár OSB fordítása.) A Szűz Mária-kép a bizánci ikonográfiából jól ismert Odigitria (Útmutató) típus nyugatiasított változata: az anya jobb karjában tartja gyermekét, aki kezében a megszokott tekercs vagy

könyv helyett a későbbi szenvedésére egyértelműen utalva – a bizánci ikonográfiában ismeretlen módon – egy kis keresztet emel maga elé. A Szent Benedek-képpel egy időben készülhetett a vele egyező formájú és méretű Gonzaga Szent Alajos-festmény is (2. kép). Míg előbbi a bencések rendi patrónusa, utóbbi a tanuló ifjúság figyelmébe ajánlott példakép, s talán tisztelgés a bencések részéről az iskolát korábban működtető jezsuiták előtt, akik közé Gonzaga is tartozott. Minden bizonnyal Szent Benedek esetében is tudatosan választották a kép megrendelői a máriás ikonográfiai témát, hiszen – amint látni fogjuk – Benedek életének korai szakaszában, ifjúkori megtérésében fontos szerep jutott a festményen látható Mária-képnek, legalábbis a 18. századtól elterjedt életrajzok szerint. Így ebben a kontextusban ő is az ifjúságnak szánt példaképként jelenhet meg.

A két olajkép eredetéről egyelőre nem tudunk semmit. A győri háznak a kezdeti bencés évtizedekhez kapcsolódó levéltári anyaga eléggé hiányos, a két festmény keletkezési körülményeire, megrendelőire, alkotójára utaló adatot eddig nem találtunk. Az 1802-es leltárban természetesen még nem szerepelnek,³ tehát mindenképp a bencés tulajdonba vétel után keletkeztek, vagy legalábbis az után kerültek ide. A templom 1841-es leltárában már mind a két festményt említik.⁴ Feltehetően a templomhajó márványozott pilaszterein függtek.

A bencés jelenléthez kapcsolódik a jezsuita kori barokk ebédlő részleges átalakítása, amely során a mennyezetet díszítő stukkók központi, négykaréjos mezőjébe egy *Patrona Hungariae*-t, míg a hosszanti oldalon újonnan nyitott ajtó fölé Szent Benedeket ábrázoló festményt rendeltek az atyák. Mind a két olajképet Franz Otto Hieronymi (1766/68–1829), német területről származó, Győrben letelepedett festő alkothatta 1803-ban: szignója és az évszám a Szűz Mária-képen olvasható.⁵ Hieronymi az előző évben már jelentős megrendeléseket kapott a visszaállított bencés rendtől: 1802-ben a pannonhalmi főapátsági templom új oltárai számára rendeltek tőle oltárképeket.⁶ Minden bizonnyal más

írta alá a templom és rendház leltárát. Pannonhalma, Főapátsági Levéltár, Acta Recentiora 9. Az átvételről lásd még: Sörös 1916. 79–80.

3 Ekkor a 11. pontban a különböző kisebb-nagyobb szobrok és az ünnepekhez kapcsolódó szobrok mellett tizenhárom, közelebből meg nem nevezett szent képét említik a sekrestyében. Pannonhalma, Főapátsági Levéltár, Acta Recentiora 9.

4 A leltár 46. pontjában: „Imago S. Aloysii 1. Joannis Nepomuceni 1. S. Benedicti 1. Imagines variae 14. – 17.” Pannonhalma, Főapátsági

Levéltár, Acta Recentiora 66. p. A Nepomuki Szent János-kép talán még a jezsuita időből származott, ahogyan az a közelebből meg nem határozott szenteket ábrázoló tizennégy kép is, amelyek közül tizenhármát már 1802-ben a sekrestyében említene. Minden bizonnyal 1841-ben is ott voltak még.

5 „Franz Otto Hieronymi anno 1803”, NÉMETH 2021. 203, 205, 207, 286. A festő életútját feldolgozták (SZÉKELY 1999), de ebben a refektórium falképeit nem említik.

6 Pannonhalmi munkáiról: SAJÓ 1996. Sajó azt is felveti, hogy az új

rendi megbízatásai nyomán jutott számára megrendelés Győrben is, amely során ez a két ovális festmény is készülhetett, még a bencés élet győri kezdetéhez közeli években.

Celldömölk

A Magyar Bencés Kongregáció egyetlen saját alapítású Mária-kegyhellyel dicsekedhetett az újkorban: Celldömölkkel. Az alapításban kiemelkedő szerep jutott Koptik Odó (1692–1755) bencésnek, aki Ausztriából, ahol korábban a mariazelli kegyhely gyóntatója, majd a salzburgi egyetem tanára volt, érkezett Magyarországra. 1736-ban azzal a szándékkal jött hazánkba, hogy az egyeteme számára gyűjtsön adományokat, de végül Szent Márton hegyén maradt. Kezdetben még nagyra értékelték tettekeszségét, így 1738-ban Sajghó Benedek pannonthalmi főapáttól (1722–1768) megkapta a dömölki apáti címet. A Csehországban született bencés hamarosan meg is jelent az elpusztult, romos monostorban, egy év múlva már az új kolostor terveivel is előállt. Az építkezéshez azonban megfelelő jövedelmek híján nem tudott hozzáfogni.⁷ Helyette a magával hozott mariazelli kegyszobormásolat számára kezdett kápolnát építeni a győri püspök, Zichy Ferenc (1701–1783) támogatásával, ami fokozatosan egy új kegyhely születését eredményezte. Az új zárándoktemplom építéséhez 1747-ben fogtak hozzá, a kegyszobor translációja egy évvel később, óriási ünnepség keretében történt meg, bár a templom még befejezetlen volt. Az építkezés a következő évtizedekben is folytatódott, amelynek pontos részleteit nem ismerjük (az ünnepélyes felszentelés 1780-ban volt).⁸ Koptik már nem lehetett tanúja a megkezdett munka beérésének, mert Sajghó főapáttal kibontakozó konf-

2. Franz Otto Hieronymi (?): *Gonzaga Szent Alajos*, 19. század első fele
Olaj, vászon
Győr, Szent Mór Bencés Perjelség
Fotó © Halász Csongor

liktusa nyomán vissza kellett térnie Ausztriába: 1751-ben Mária Terézia parancsára a göttweigi apátságba költözött, ahol négy év múlva el is hunyt.⁹

A hazai bencés templomok közül a celldömölki zárándoktemplom Szent Benedek-mellékoltárának oromzatán találjuk meg a rendalapítóhoz kapcsolódó kegykép négyszögletes, faragott és teljesen aranyozott domborműváltozatát, a keretező latin nyelvű szöveggel

Szent István-oltár képe is az ő munkája lehet (Sajó 1996. 198), amely a pannonthalmi Szent István-kápolna historizáló átalakítása után, az 1870-es években a győri bencés templomnak a bejáratától számított bal oldali első kápolnájába került, ahol jelenleg is áll. Ezt az attribúciót elfogadja, Hieronymi további oltárképeit részletesebben ismerteti: SZÉKELY 1999. 285–287, 320: 1–2. kép.

7 Az építkezés története a korábbi irodalommal: KELÉNYI 2004. 252–253.

8 A kegyhely Koptik szándéka szerinti kiépítéséről egy Thomas Bohacz (1710–1764) bécsi mester által készített metszet tanúskodik, amelyet részletesen ismertet: Tüskés 1993. 144–145; KELÉNYI 2004. 255–258. A mester és felesége neve többször szerepel a kolostor számadáskönyveiben is: 1753-ban jelentős összegeket fizettek nekik szentképekért: „26. Aprilis

pro imaginibus dnae Bohaczin – 13 fl“, „7. Juny Dno Bohacz pro imaginibus – 128 fl 6 dr“, „18. July. dnae Bohaczin – 28 fl“. Pannonthalma, Főapátsági Levéltár, Dömölki Apátság Levéltára, gazdasági Levéltár, *Registerium / Variarum Expensarum Abbatiae Dömölkiensis de novo, a 1ma January Ao 1753: Sub Administratione Patris Sigismundi ab D. E.* Egy évvel később Tóbiás testvér Bohacznének fizetett: (1754) „21. May. Solvit fr. Tobias Bohaczianae interim pro acceptis imaginibus – 50 fl“, Uo. Anno 1754 / *Registerium / Variarum Expensarum Abbatiae Dömölkiensis de novo, a 1ma January Ao 1754: Sub Administratione Patris Sigismundi. I. M. S. M. B. Bohacz két celldömölki szentképét közzétette, 1750 körülre datálva: SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987. 64–65.*

9 Koptik Odó személyéről, a magyar bencésekkel kialakult viszonyáról lásd: Tüskés–KNAPP 1995.

3. Ismeretlen szobrász: *Deliciae Benedictinae*, 18. század közepe
Fa, dombormű
Celldömölk, a kegytemplom Szent Benedek-oltára
Fotó © Szele Zsolt

együtt (3. kép).¹⁰ Szűz Mária jobbján tartja isteni Gyermejét, aki anyja felé fordul, baljában kereszt tűnik fel, jobbájjal áld, vagy inkább mutat (ma már néhány ujjá le van törve). A rendtörténetben csupán az oltár állításának idejére, donátorára, későbbi átalakítására találunk adatokat, leírása, részletesebb ikonográfiai elemzése nem született meg. A celldömölki oltár ismertetése során egyedül Nemes Vazul helyi bencés utal a kegytemplomhoz 1948-ban írt vezetőjében az oltár oromzatán lévő Mária-képre, amelyet a „Bencések Gyönyörűsége” jelzővel illet.¹¹

A Szent Benedek-oltár a templom főhajójának jobb oldalán, a bejáratától számított harmadik mellékkápolnában áll. Pacher Donát a kolostor történetében csupán annyit közöl róla, hogy Noszlopi Sándor adományából állították, hogy pontosan mikor, azt nem írja. A másik szorosabban vett bencés kötődésű oltárt Szent Skolasztika tiszteletére emelték, amelyet Mocz Tóbiás rendtag atyai örökségéből, 1759-ben készítettek el.¹² A dömlői rendháznak a pannonthalmi levéltárban őrzött irataiban található elszórt adatok alapján úgy tűnik, hogy a Szent Benedek-oltár 1751 elején már állhatott, mert ekkor a rá való gyertyatartókért fizettek.¹³ 1773 áprilisában, a templom belső felújítása során az oltárokat elmozdították, majd újra felállították.¹⁴ A Szent Benedek-oltárt jelentősen átalakították 1860-ban,¹⁵ ekkor új oltárképet is kapott, a zárándokhelyet ismertető későbbi művekben úgy tudják, hogy a patrónust ábrázoló festmény egy győri festő műve.¹⁶ Feltehetően az oltár retabulumát is átalakították, bár a szobrászati díszek és a faragványok

10 Köszönöm Sárai Szabó Kelemen OSB-nek, hogy erre az emlékre felhívta a figyelmemet. A domborműről készített fényképekért Szele Zsoltnak tartozom hálával.

11 „A legszebb mellékoltárok egyike Szent Benedeknek, a nagy rendalapítónak emlékét örökíti meg a templomban. [...] A Bencések Gyönyörűségének tiszteletére latin disztichonos vers figyelmeztet. Az oltár a templom kiváltságos oltára. Szent Mór és Szent Placid szobrai díszítik.” NEMES 1948. 46.

12 PACHER 1912. 296. Erre a következő levéltári adatokat találtuk: „1758. Ex Patrimonio Charissimi Fratrís nostri Tobiae Sacristae, erecta est in Eccle[s]ia Dömlökiens[i]. Ara Sanctae Virginis Scolasticae, impensis in eam fl[ore]nis circiter 150.” és „Die 10ma Febr. Frater Tobias Moc z suo Patrimonio erexit Aram S. Scholasticae.” Pannonthalma, Főapátsági Levéltár, Dömlöki Apátság Levéltára, Fasc. 3. nr. 9. *Protocolum Ecclesiae Dömlökiensis* 1745–1868. Noszlopi Sándor Vas megyei családból származott, a familia egy része Nemesdömlökon élt. Sándor idősebb fiát Benedeknek hívták. Vö. NAGY 1861. 165, 167–168.

13 1751. február 19-én és május 3-án a Szent Benedek-oltár gyertyatartóiért fizettek összesen 14 forintot („Pro Candelabris ad Ara: S: Pened: ad interim solvi – 6 fl” és „Candelabra ad S: Penedictum exsolvi – 8 fl”). Pannonthalma, Főapátsági Levéltár, Dömlöki Apátság Levéltára, Gazdasági Levéltár, *Dömlök Abbatiae Perceptio et Expensae simul ex Stipendiis Sacrorum a 30ma gbris, Anni 1750. usque ad ultimam*

Xbris 1752 (oldalszámozás nélkül). Az oltárhoz kapcsolódó, festőkre vonatkozó adatokat részben közöltem: TERDIK 2020. 226: 51. j.

14 A belső munkálatok pontos részletei nem derülnek ki: „Április 28. Az templomhoz való ablakrámkáért – 18 fl / Az Ácsoknak az öreg, és kisebb oltárok el bontásáért, föll állatásáért – 12 fl 15 ½ kr / Az főveny hányóknak nap száma – 4 fl 12 kr / Az Tislernek adtam előre munka fejében – 5 fl”. Pannonthalma, Főapátsági Levéltár, Dömlöki Apátság Levéltára, Gazdasági Levéltár, *Consignatus per D. Abbatem de diversis perceptionem et erogationem continens ab Anno 1771 usque ad annum 1780.* 309.

15 „1860 márcz. 20-ikán megint két oltár áll megújultan, Szent Benedeké és Szent hugáé, Szent Skolasztikáé, még pedig megint a főapát és a rendtársak összeadott pénzéből.” PACHER 1912. 390.

16 „Szent Benedek oltárának képét Globucznig festette (1861.), ez a templomban látható legjobb képe a festőnek, tárgya Szent Benedek halála. Kétoldalt Szent Mór és Szent Placid szobrai állnak.” KÜHÁR 1918. 41. „A jó halál védőszentjét ábrázoló oltárkép Globucznig Ferenc győri festőnek legsikerültebb alkotási közé tartozik.” NEMES 1948. 46. A Szent Benedek és Skolasztika oltárképekről még a festő győri műhelyében Mayrhofer József győri kanonok is készített felvételeket. Vö. PERGER 2017. 239: 14. kép, 244: 39–40. kép. Franz Globočnik (1821–1891) festőt is megörökítette munka közben: Uo. 201: 114. kép. A festőművész hazai munkásságáról: Uo. 261.

egy része 18. századnak tűnik (4. kép). Az oromzaton lévő Szűz Mária-dombormű kora alaposabb restaurátori vizsgálat nélkül nem állapítható meg, de formai jegyei alapján azt sem zárhatjuk ki, hogy még az oltár első felépítményéhez tartozik, talán a 18. század közepéről származik. Ez a mellékoltár azért is érdekes, mert alapítására még Koptik ittléte idején kerülhetett sor, így feltételezhető, hogy az oltár ikonográfiai programjának kialakításában, az oromzati Mária-dombormű mintájának kiválasztásában még ő is szerepet vállalt. Érthető, hogy a bencés kezelésben lévő kegyhely templomában a rendalapító személyes Mária-tiszteletére utaló kegykép is helyet kapott valamilyen formában. Mivel a többi hazai bencés kolostorban nem találkozunk ennek a kegyképnek a másolataival – a fél évszázaddal későbbi győri festményt kivéve –, ezért próbáltunk olyan írott és képi forrásokat találni, amelyek ezt a képtípust Celldömölkre közvetíthették. A nyomtatott források feltárásában jó kiindulási alapot jelent a celldömölki kolostor 1787-es feloszlata során felvett könyvtári könyvek jegyzéke.¹⁷ A kiadott könyvlista áttekintésekor a címük alapján az egyértelműen Mária-kegyhelyekkel és Mária-tisztelettel kapcsolatos, valamint a rendi szentek kultuszával foglalkozó műveket próbáltuk meg kiszűrni, de ezek áttekintése sem vezetett eredményre: nem találtunk olyan munkát, amelyben Szent Benedek és a keresett kép kapcsolatáról írnának.¹⁸ Az egyetlen olyan, egykor a dömölki ház könyvtárában is meglévő mű, amelyben Szent Benedek Mária-kultuszával is foglalkoztak, Aegidius Ranbeck 1675-ben, Augsburgban kiadott kötete. Ebben az év minden napjára egy olyan szent életrajzát közli, aki a bencés rendhez kötődött. Március 21-én természetesen Szent Benedek élete olvasható, amelyben nagyon szűkszavúan írnak az alapító Mária-tiszteletéről: az ifjú szerzetesi hivatásának kezdetén nem említik Szűz Mária szerepét, csupán a *vita* vége felé jegyzi meg, hogy „Mária, az Áldott Anya tiszteletét Szent Benedek atya mind maga, mind pedig szerzetesei az egész földkerekségen terjesztették”.¹⁹ A Szent Benedekhez kapcsolódó Mária-kép tiszteletét az osztrák területről behozott szentképek, metszetek is erősíthették, amelyeket Kop-

4. Szent Benedek-mellékoltár
Celldömölk, kegytemplom
Fotó © Szele Zsolt

tik még biztosan jól ismert, de az ilyen apróságoknak a leltárakban ritkán marad nyoma.

1797-ben Pausz Armand adott ki egy zárandok imádságos könyvet a celldömölki kegyhely számára. Sajnos az oltárokat nem írja le, a Szent Benedek tiszteletéről szóló tanítást a csütörtöki napra szánt imádságok közé szövi, amelyek egyik fő szándéka a jó halál kegyelmének elnyerése.²⁰ A rendalapító kultuszának ez irányú fejlődését az alapozta meg, hogy Nagy Szent Gertrúd az egyik

17 A jegyzéket elemezte és közölte: HORVÁTH 2012. 904–940.

18 A könyvjegyzékből (HORVÁTH 2012. 913–939) a címük alapján a Mária-kultusszal foglalkozónak tűnő műveket igyekeztünk felkutatni. Horváth jegyzékében ezek a következő sorszámot viselik: 131., 166., 189., 195., 216., 225., 234., 249., 264., 277., 334., 373., 374., 394., 464., 465., 528.

19 „[...] Marianum cultum Matris Benedictae P. BENEDICTVM, qua a se, qua per suos in orbem terrarum propagasse.” RANBECK 1675. 674. A Horváth által kiadott könyvjegyzék 189. tétele. HORVÁTH 2012. 921.

20 „Isteni Szent Felségének, súlyos Keresztfáját hordozó Krisztus

Urunknak, és Gábor Arkangyaltól köszöntetett Bóldogságos Szűz Máriának, Sz. Benedek, és Sz. Bernárd Apáturoknak, és minden többi Sz. Pátrónusaimnak, úgymint (N. N.) méltó, és illendő tiszteletekre, minden Szenteknek, kiváltképpen azoknak, kiknek e' máj napon a' Romai Katolika Anyaszentegyház különös emlékezetét ünnepli. Ezek után pedig köteles hála-adásom végett az Oltári Szentségnek rendeléséért, és hogy abban többször is életemben a' Nagy Úr Isten részesíteni méltóztatott. Kiváltképpen pedig e' következendő szükséges kegyelmeknek (N. N.) meg-nyeréséért, a' haldokló Keresztényi Híveknek bóldog ki-múlásokért, és azokért-is,

5. A római San Benedetto in Piscinula-templom főhomlokzata
Fotó © Terdik Szilveszter

látomásában azt kérte Benedektől: rendjének tagjai halála pillanatában legyen a segítségükre, amit a szent atya meg is ígért.²¹ Minden bizonnyal ez a kiváltság, Benedek mint a jó halál kegyelmének egyik patrónusa, hívhatta életre például a bécsi skót bencésekénél már a 18. század elején a rendalapítóról elnevezett társulatot is, amely támogatta az elhunyt tagok temetkezését, illetve imádkozott oltáruknál a lelki üdvükért.²²

Noha a celldömölki oltároromzatba helyezett Szűz Mária-dombormű megrendelési körülményeit, előképét

továbbra sem sikerült megnyugtatóan tisztáznunk, illetve beazonosítanunk, annyit azonban megkockáztathatunk, hogy a győri Szent Benedek-festmény ikonográfájának kiválasztása mögött a dömölki dombormű tudatos vagy akár látens előkép-mivoltát sejtjük.

Az őskép: a római

San Benedetto in Piscinula-templom freskója

A Szűz Mária kultuszával, a mariológia összes kérdésével foglalkozó *Marienlexikon*ban külön szócikket szenteltek a bencés rend Mária-tiszteletének is. A szerzők kiemelik, hogy Szent Benedek a *Regulájában* nem említi Szűz Máriát, és Nagy Szent Gergely pápa sem utal a rendalapítóról írt életrajzában annak Mária-tiszteletére. Létezik azonban egy másik hagyomány, amely úgy tudja, hogy a fiatal Benedek római tartózkodása alatt gyakran imádkozott egy Mária-kép előtt.²³ Most megpróbáljuk ennek a késői, római eredetű hagyománynak a keletkezési körülményeit feltárni, és elterjedésének lehetséges módját fölvezetni.

Ez a „másik hagyomány” egy konkrét római helyszínhez, a Trasteverén, vagyis a Tiberisen túl található városrészben álló San Benedetto in Piscinula-templom kis kápolnájához és annak Szűz Máriát ábrázoló fal(oltár)képéhez kapcsolódik. A kis háromhajós bazilikát az 1844-ben épült, egyszerű klasszicista homlokzata annyira elrejtí, hogy ha nem tűnne föl a háttérben magasodó, kecses formájú, román kori harangtornya, alig lehetne észrevenni (5. kép).²⁴ A előcsarnok bal oldalán nyílik egy enyhén trapéz formájú tér, amelyet négy, szépen faragott fejezettel ellátott oszlopon nyugvó keresztboltozat fed. A bejárattal szemben áll az az újkori, szürke márványból készült aediculás oltár, melynek faragott, aranyozott, ovális kivágatú fakerete egy 14. századinak tűnő freskót övez (6. kép). A falképet már korábban leválasztották, és vászonra

kik e' szent Helyen leg-méltóbban vették magokhoz az Oltári Szentséget; ennek utána azokért a' purgatóriumbéli Lelkekért-is, kik nem sokára szabadulandók." PAUSZ 1797. 98–99.

21 A 19. és a 20. században nem a csütörtököt, hanem a keddet tartották Szent Benedek napjának. A látomásra utal, és a jó halál kegyelmét kérő imádságokat közlik: *Szent Benedek élete* 1880. 28; SZUNYOGH 1919. 57–58; *Kis égi lant* 1924. 136. Szent Gertrúd látomásaiból (S. Gertrudis: *Legatus Divinae Pietatis*. Libr. IV. Cap. XI.) a vonatkozó szakasz magyar fordítása: NAGY SZENT GERTRÚD 1939. 337–339.

22 Az alapítás ötlete már az 1680-as években felmerült, de csak 1722-ban érkeztek meg a jóváhagyó pápai bullák: HÜBL 1918. 17–18.

23 SCHMITZ–RENNER 1988.

24 A harangtoronyban két harang lakik: az egyiket 1069-ben öntötték, s úgy tartják, hogy Róma legkisebb és legrégebb harangja, de az egyáltalán nem biztos, hogy eredetileg is ide készült. A másik, nagyobb harangot 1465-ben öntötték. Vö. korábbi irodalommal: CECHELLI 1932. 96; AMADEI 1967. 283. A román kori harangtoronyról: GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. 51–54; PRIESTER 1993. 204, 205; Fig. 5.

6. Szűz Mária-oltár, 17. század
Róma, San Benedetto in Piscinula
Fotó © Terdik Szilveszter

helyezték át.²⁵ Tisztelete a 18. században olyannyira megnövekedett, hogy 1793-ban a Szent Péter-káptalan kanonokjai ünnepélyesen megkoronázták a Szűzet és a Gyermeket is (7. kép).²⁶ A kápolna 1846-os felújítása során megtalálták egy korábbi, szintén Szűz Máriát ábrázoló falkép töredékét, amelyet leválasztottak, és az ekkor már a subiacói bencések gondozásában álló Sant'Ambrogio della Massima templom bal oldali második mellékoltárán helyezték el a kiegészített töredéket oltárképként (8. kép).²⁷ A San Benedetto in Piscinula

7. Szűz Mária a Gyermekkel, 14. század
Freskó
Róma, San Benedetto in Piscinula
Fotó © Terdik Szilveszter

kis kápolnájának nyugati falán, az egyik mellékhajó irányában, annak falával párhuzamosan egy kicsiny cella is nyílik, amelyet a későbbi hagyomány gyakran Szent Benedek szobájaként azonosított. Elképzelhető, hogy a bejárat melletti kis oratórium korábbi a bazilikánál, amelynek építése a 11–12. századra datálható, s a korábbi épületből tudatosan kívánták megőrizni ezeket a térrészeket. A templomot először 1192-ben említik, nevének „in Piscinula” tagja minden bizonnyal annak emlékét őrzi, hogy a közelben egy római magánfürdő romjai voltak láthatók még az alapítás idejében is.²⁸

25 A falkép előtt álló oltárt először 1604-ben, majd 1728-ban szentelték fel. Az 1728-as szentelés emlékét megörökítő márványba vésett felirat alján említik az 1604-es szentelést is. A márványtábla pontos feliratát közli: MASSIMO 1864. 37, majd utal rá: Uo. 82. A kápolna részletes leírása, az oltárkép története: GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. 83–89.

26 MASSIMO 1864. 85–87; SCARFONE 1977. 14; GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. 85.

27 A freskótöredék története: GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. 83–89. Az Istenszülfő fejének felső része és a gyermek Jézus

dicsfényének egy kis része eredeti, a többi részlete a festménynek már kiegészítés, amelyet leginkább a 14. századi freskó-kegykép formái ihlettek.

28 CECHELLI 1932. 97–102; GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. 10–11. A templom történetéről máig alapvető: GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. A korábbi irodalom részletes áttekintése: CLAUSSEN 2002. 170–176. Az épület 2001-ben az Evangélium Hírnökei (Evangelií Praecones) nevű, brazil alapítású, pápai jogú társaság használatába került, amely hamarosan elkezdte az épület restaurálását. Ennek során a főhajó északi falán és a szentély apszisának félkupolájában újabb freskókat tártak fel. A templom korábban feltárt középkori

8. Szűz Mária a Gyermekkel, 13. és 19. század
Freskó
Róma, Sant' Ambrogio della Massima
Fotó © Terdik Szilveszter

A San Benedetto in Piscinula-templom újkori történetében fontos fejezetet jelent, amikor Costantino Gaetani (Caietani) (1568–1650), a Szentszék szolgálatában álló szicíliai származású tudós bencés szerzetes kezdeményezésére XV. Gergely pápa (1621–1623) 1621-ben megalapította a templomcska mellett a Collegium Gregorianumot azzal a céllal, hogy az Örök Városban tanuló bencés növendékek otthona, illetve az ideérke-

ző bencés szerzetesek állandó szálláshelye legyen.²⁹ Gaetani a Collegium Gregorianum építését végül csak 1639-ben indíthatta meg, ekkor az alapozás közben egy másik kis bazilika maradványait is megtalálták, amely az egykori bejáratának architrávja felett olvasható szöveg szerint Szent Cyrus és János ingyenesorvosoknak volt dedikálva.³⁰ A Collegium további sorsa nehezen alakult: Gaetani apát nem tudott megfelelő anyagi háttérrel biztosítani a fenntartáshoz, így jobb híján 1641-ben át kellett adnia a Propaganda Fide kongregációnak az intézetet. 1658-ban az angol bencés kongregáció kezelésére bízták, amely tanulmányi és vendégházként használta 1908-ig. Gaetani 1650-ben bekövetkezett halála után a még életében itt elhelyezett roppant gazdag könyvtár is hamar elkerült innen.³¹

Minden jel szerint Gaetaninak köszönhető, hogy a 17. század közepétől a bencés rendi történetírásban is egyre népszerűbb lett az a hagyomány, mely szerint Szent Benedek szülei nemzetségének háza a San Benedetto in Piscinula közelében/helyén állt, és a jelenlegi templom egyik kápolnájában tisztelt Mária-kép előtt imádkozott a fiatal Benedek, mivel a kápolnához csatlakozó piciny helyiség az ő szobája lett volna a római atyai házban, az Anicia család egykori palotájában.³²

Még Gaetani életében adta ki Nagy Szent Gergely pápa *Dialógusai* Szent Benedek életéről szóló részének kommentált változatát Benedictus van Haeften (1588–1648) tudós belga szerzetes. A Nagy Szent Gergely pápa-féle életrajz „Relicta domo rebusque patris” – „s elhagyta atyja házat, földi javait” – félmondatához³³ fűzött kommentárjában szó szerint idézi Gaetaninak a Collegium Gregorianumról szóló levelét, amelyben részletesen kifejti, hogy a szóban forgó templom hogyan kapcsolódik a szent atya római éveéhez, s megemlíti a hívek által nagyon tisztelt Szűz Mária-képet is, amely előtt a későbbi rendalapító szerzetesi hivatása formálódott volna.³⁴ Érdekes adalék, hogy Haeften művénél egy évvel korábban, 1643-ban jelent meg Ippolito Mar-

freskóiról és az újabb eredményekről lásd: GUIGLIA 1974. 160–164; GIGLI 2006. 233–236; GIGLI 2008. 331–343; MAZZOCCHI 2016. 143–154. A cosmata padlóról újabban: POMPOZZI–RUSSO 1992. 103–104.

29 Gaetani életéről, munkásságáról: CERESA 1998. A Collegium Gregorianumot XV. Gergely pápa 1621. május 18-án kibocsátott bullájával alapította meg. CHERUBINI 1692. 385–388. A Collegium további sorsáról: DELL'OMO 2011. 370.

30 GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. 44–46.

31 SCARFONE 1977. 9; GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. 41–44.

32 Hogy Benedek az Anicia nemzetségből származott volna, csak későn rögzült hagyomány: GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. 17–18.

33 SULPICIOUS SEVERUS–NAGY SZENT GERGELY 2010. 59.

34 Gaetani levelének (*Epistola de Collegio Gregoriano*) vonatkozó része így szól: „In alma hac, inquit, urbe, orbis regina fulgentissima, sanctissimi ipsius viri Patricia et Augusta Aniciana Cunabula etiamnum venerabili paene confecta senio se conspicienda praebent in eiusdem nomine insignita S. BENEDICTI in Piscinula trans-Tiberim Ecclesia. Sed eo in vetustis monumentis Archivii Cassinensis Monasterii, cuius iuris haec eadem Ecclesia iam tunc erat, dicitur S. BENEDICTUS SUB MONTE LYCAONIS; quandoquidem monticulo cuidam iuncta, brevissimo spatio distat ab ea Insula, quae in mediis Tiberinis fluctibus assurgens, Insula Iovis Lycaonia etiam appellatur. In hac trans-Tiberina regione, eo loco, Piscina dicto, olim superbissima et marmorea assurgebant Palatia Anicianae

raccinak (1604–1675), a római Santa Maria in Campitelli egyik tudós papjának a Mária-tisztelet nagy művelőiről szóló munkája, amelyben a Szent Benedekkel foglalkozó részben ő is hivatkozik Gaetani levelére.³⁵ A Gaetani kortársai által idézett levelének kiadása még várat magára. Annyi az idézetekből is látszik azonban, hogy leginkább a montecassinói monostor levéltárában fellelhető dokumentumokra hivatkozva végezte el a templom és Szent Benedek lakhelyének egyértelműnek tűnő azonosítását. Camillo Massimo 1864-ben hosszasan idézi Gaetani egyik kéziratát is, amelyben még azt is feltételezte, hogy a templom eredetileg Szűz Máriának lett volna szentelve.³⁶ A modern kutatások már nem tekintik elég meggyőzőnek Gaetani történeti fejtegetéseit.³⁷

A 17. században minden rend igyekezett bemutatni, hogy a protestánsok által támadott hittételek – mint például az Eucharisztia, a szentek, a képek, az ereklyék, a Szűz Mária-tisztelet – a saját közösségükben megalapozott, lehetőleg a rendalapítóra visszanyúló hagyományokra támaszkodnak. Minden bizonnyal ez a szempont vezérelte Gabriel Bucelin (1599–1681) svájci születésű, de a svábföldi Weingarten kolostorában élő bencés szerzetest is, aki már 1651-ben, Velencében kiadott nagy történeti munkájában részletesebben ír Szent Benedek ifjúkori Mária-tiszteletéről, melynek kapcsán a San Benedetto in Piscinula képét is ismerteti.³⁸

Sőt a festményről címlapelőzékként metszetet is közöl a könyvben. Nagyon valószínű, hogy ez a rézmetszet lehetett az első sokszorosított kisgrafikai ábrázolás a római freskóról. A metszet alatt felirat is olvasható, amely Benedek Mária tiszteletének az egész világra kiterjedő hatását is ecseteli Alanus de Rupe (1428. k.–1475) domonkos szerzetes megállapítását idézve.³⁹ A grafika kompozicionális szempontból híven követi az eredeti freskót. Bár a Jézus glóriájában látható kereszt, valamint a Mária bal vállán lévő csillag helyett feltűnő kis görög-kereszt eltérést mutat a prototípustól, némely 18. századi festett másolaton majd ezek is elő fognak fordulni.

Bucelin két évtized múlva a bencés rend 1200. évének Mária-tiszteletét foglalta össze egy nagy ívű tanulmányban, amely könyv alakban is megjelent. A kronológiai rendet követő műben a 487. évnél, amikor Szent Benedek még csak hétéves volt, emlékezik meg a szerző a római házban tisztelt Mária-képről. Külön hivatkozik Gaetanira is, aki ezt a hagyományt ápolni kívánta a rendi tanulók között.⁴⁰

A 17. században Jean Mabillon (1632–1707) tudós francia bencés római utazása során felkereste a San Benedetto in Piscinula-templomot is, ahol leírja a rendalapítónak a Mária-képhez fűződő kapcsolatáról szóló hagyományt. Naplójuk szerint egészen pontosan 1686. február 10-én járt itt egy másik francia bencéssel, Michel

familiae, quorum magnificentiam effossa hoc saeculo rudera passim demonstrant, quod confirmatur ex eo, quod contigua iis sit Domus S. Caeciliae ex eadem familia oriundae, quae triduanas a Domino poposcit inducias, ut Domum hanc suam Ecclesiam consecraret. Has maiorum suorum aedes S. BENEDICTUS origine Romanus, Romanisque parentibus Nursiae Dominis natus, litterarum studiis incumbens, incolebat. Unde postea quaedam earumdem aedium pars, ac ea forte (non praeter rationem dixerim) quae familiariter sancto Dei viro quotidie usui erat, primis illis temporibus a piis ipsius Alumnis in Ecclesiam conversa, gloriosissimo eius nomini consecrata fuit. Et quae hodie B. Virginis imago eleganter depicta a Fidelibus in Oratorio ipsi Ecclesiae contiguo religiose colitur, ea esse circumfertur, quam adhuc puer idem S. BENEDICTUS venerari consueverat: unde ipsum Oratorium hodieque S. BENEDICTI Oratorium denominatur.” HAEFTEN 1644. 61. Haeften három évvel később egy másik, szintén a rendalapítónak szentelt művében ugyancsak idézi Gaetani levelének ezt a szakaszát: HAEFTEN 1647. 10–11.

- 35 „Gloriosius Monachorum Pater Benedictus, vir egregius, et post Apostolos singularis, e cuius Religione, velut ex perenni virtutum fonte, innumeri sancti ac sacri Pontifices emanarunt, velut lucidissimae Ecclesiae faces; toto vitae suae tempore, a primo inditae pueritiae flore, Deiparea Virginis, Angelorum Reginae, addictissimus fuit. Extat Romae in oratorio Ecclesiae, quae nunc D. Benedicti in Piscinula dicitur, ubi paterna fuit ipsius Benedicti domus, egregii artificis manu eleganter exarata, et a fidelibus religiose admodum culta Virginis Beatissimae Matris Mariae imago, quae ipsamet esse circumfertur, quam adhuc puer idem Benedictus affiduis venerari precibus in dies consueverat. Unde in hodiernum usque diem,

ipsum etiam oratorium, S. Benedicti oratorium denominatur: ibi spiritum Religionis hausit, et inde duobus Angelis comitantibus ad Offidanum oppidum se recepit: quod oppidum non solum illustravit Capisterii sanatione stans ante B. Virginis imaginem, verum etiam exercitu miraculorum, ut Graeci in Meneis cantant.” MARRACIUS 1643. 43. Tőle veszi át, némi egyszerűsítő módosítással: TORNAMIRA 1676. 275. Marracci életéről munkásságáról: SARACCO 2008.

- 36 MASSIMO 1864. 80–81.

- 37 GUIDALIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979. 16–20. A San Benedetto in Piscinulához kapcsolódó Benedek-kultusz történetét újabban összefoglalta: MCCURRACH 2005. 37–89.

- 38 BUCELINUS 1651. 22–23. Megköszönöm Bubryák Orsolyának, hogy erre a műre felhívta a figyelmemet.

- 39 A metszethez tartozó feliratot a kladnoi rezidencia festménye kapcsán közöljük, lásd előrébb. A kép ismertető leírása után arra is utalnak, hogy Bucelin a szintén általa kiadott *Annales Benedictini*-ben foglalkozott már ezzel a képpel Szent Benedek élete kapcsán. A metsző kilétét nem sikerült megállapítani.

- 40 „Benedictus puer Romae ad studia literarum, septuennis mittitur, et illic ad a vita maiorum Palatia divertens firmissima sanctitatis fundamenta, eximio Deiparae cultu jaciens imaginem quandam magnae Virginis, sibi perquam familiarem facit, quam affiduis in dies precibus augustissimus puer religiosissime veneratur, usque hodie Romae asservatam, in Oratorio primis illis temporibus, ex ipsa aedium parte, ut vult Cajetanus noster, a piis tanti Patris alumnis, gloriosissimo illius nomini consecrato. Et hoc primum est tanti Patris et Patriarchae, puerili etiamnum aetate; ante et super alia omnia, monumentum.” BUCELINUS 1671. 2.

Germainnel (1645–1694) együtt.⁴¹ A San Benedetto in Piscinula történetével foglalkozó későbbi feldolgozások rendre csak Mabillon művét szokták idézni, amelyben már írott formában is lehet találkozni a területet Szent Benedek házaként azonosító, és a Szűz Mária-képet hozzá kapcsoló hagyománnyal.⁴² Amint láttuk, nem Mabillon műve volt az első, amely a renden belül erről a hagyományról megemlékezett, bár feltételezhetően az ő munkája is szerepet játszott abban, hogy a 17. század végétől kezdve egyre ismertebbé vált.⁴³ Ezt mi sem mutatja jobban, mint a Philipp Jacob Steyrer (1715–1795), a schwarzwaldi Szent Péter-apátság apátja által közel száz év múlva, 1782-ben kiadott Nagy Szent Gergely-féle latin nyelvű Szent Benedek-életrajzhoz írt kommentár. Ebben a *Dialógusok* bevezetőjének (*Prologus*) az ifjú Benedek megtéréséről szóló részéhez kapcsolódva („relicta domo”) ismerteti a római San Benedetto in Piscinula hagyományát, hivatkozik a képre is, melyet részletesen leír, forrásként pedig Costantino Gaetaninak a Collegium Gregorianumról szóló levelét és Mabillon művét idézi.⁴⁴

A német területeken alkotó bencések műveiben gyakran fölűnik a római Mária-kép hagyománya. A prédikációs irodalomban is megtaláljuk ezt az epizódot a Szent Benedekről vagy éppen valamelyik Mária-ünnepre szóló beszédek példatárában.

Ignaz Traunernek (1638–1694), a regensburgi Szent Emmerám bencés monostor szónokának a 17. század végén tartott, posztumusz megjelent prédikációiban olvashatunk a Szent Benedek által tisztelt Mária-képről. Ő már hozza azt a latin kétsorost is, amely a győri festményen lévő Mária-ábrázolás körül olvasható, sőt, közli ennek német fordítását is.⁴⁵ A prédikáció a kötetben a 74. számú beszéd, Szűz Mária templomba vezetésének ünnepére (november 21.) szól. A példák között említ egy 1683-as, az esztergomi érsek által ismertetett Mária-csodát is,⁴⁶ ami alapján a beszéd keletkezését 1683 és 1694 közé tehetjük.

Néhány évtized múlva, szintén posztumusz jelent meg Felix Egger petershauseni bencés traktátusa a bencések Eucharisziához, a szeplőtelenül fogantatott Szűzhöz és a megholtak lelkéhez kapcsolódó kultuszáról. A szerző a Mária-tiszteletet taglaló fejtegetésében megemlékezik a római kép hagyományáról, amelyet Szent Benedek apja helyezettett el az oratóriumban a tanuló ifjú jobbítására.⁴⁷ Érdekes, hogy egy „műleírást” is közöl a képről.⁴⁸ Ezek után latin és német ritmikus versekben elmélkedik Szűz Mária ábrázolhatóságáról, végül pedig közli a fentebb már említett latin kétsorost, amelyről az is kiderül, hogy rézlemezre vésve a kép közelében helyezték el.⁴⁹ A latin versikéhez egy forrásmeg-

41 „Ex eodem praedictae Ecclesiae latere prope vestibulum aedícula est beatae Mariae, tota musivo quondam ornata, in cuius pariete ad aram depicta est imago sanctissimae Virginis, brachio dextro filium tenentis crucem praefertentem. Illic orasse, et prope habitasse ferunt Benedictum puerum, cuius palatii rudera et macerías in proximo ostendunt.” MABILLON–GERMAIN 1687: 147.

42 MASSIMO 1864: 82.

43 Benedictus Haeften 1644-es *Dialógusok*-kommentárjában már ismertette ezt a tradíciót. Haeften művére a kegyképpel kapcsolatban utalnak a cseh szakirodalomban: VÁCHA 2016: 49–50.

44 Vita S. Benedicti 1782: 10–11. Steyrer apát Mabillon szó szerint idézett leírásához (Musaeo Ital. tom. I. part I. pag. 147.) még egy mondatot fűz: „His solum addendum: memoratam B. Virginis iconem in sinistro humero crucem stellae instar depictam habere.” Vagyis a Szűz Mária-ikonon a bal vállán a köntösére egy csillaggal díszített kereszt van festve. Ezek szerint az apát vagy az eredeti képet, vagy annak hiteles másolatait ismerte jól, s ezért szükségesnek tartotta Mabillon leírását pontosítani. Uo. 11.

45 „Sonder will nur in Kurtze Anregung thun von unseren H. Benedictiner-Orden / welcher gleich wie er seine Grund-Feste auff Mariam gelegt / also auch ihm mehrer nebst Gott niemahlen hat lassen angelegen seyn / als die Beförderung der Ehre MARIAE, dessen Wahre Zeugnuß ein schönes und Wunderthätiges Marien-Bild mit dem Jesus Kindlein auff den den Armen zu deme Benedictus alle Zeit grosse Andacht getragen mit dieser Unterschrift: Hac Puer hac coluit Benedictus imagine Matrem, Hanc Puer hanc cole vir, si Benedictus eris. / Von Jugend auff Sanct. Benedict / Mariam hat geehret; / Darduch er ihm sein Seeg'n und Glück / Gar mächtig auch vermehret / Wolt ihr gleich disem G'sgnet seyn / Und Benedict auch heissen / Uebt gleiche Andacht groß und klein / Thut gleichfals euch befeissen.” TRAUNER 1701–1702: 1257–1258.

46 A beszéd teljes terjedelme: TRAUNER 1701–1702: 1242–1264.

47 „Dicta porro amabilis memoriae Imago, Romae (ut supra attigi) etiamnum extat, quam à beatissimi Patris felicissimo ad meliorem vitam transitu industrii ejus Filii in extructo collocarunt Oratorio, seu, sacello, ut ibi deinceps suam cum parvo Apolline Palladem (cum Jesulo Mariam) benedictini Alumni venerarentur. / Nemo hic succensebit, si gratus pro Parente sanctissimo Filius literario depingam penicillo tam beneficam in Benedictum nostrum ipsius cum alma Matre divinissimae Proli (parvuli Jesu) scitissimam effigiem. Ex appositis lineamentis ita pu[er]i cherrimè componitur.” EGGER 1721: 52.

48 „Iconis Mariano-Benedictinae delineatio. / Frons ei lata, serenàque; oculi vivaces, rutilantes, acres et amoeni; supercilia clementer arrecta, mitèmq; animum Spirantia; nasus apprimè venustus; os majestate plenum; genae purpurâ et argento distinctae; capilli ex candido flavescentes, crispatis crinium levis et castigata, non vitiose prodiga; dextra cordi admota, et plusculum cum tribus erectis primoribus digitis in altum sublata; le va Crucem sustentans; vultus paululum, absque nota rotundior, ac gratiarum sedes, et quidquid venustatis ac leporis concipi potest, in divinam faciem congerens.” EGGER 1721: 53.

49 „Nunquid arridet speciosa parvuli Jesu adumbratio? Nunquid et Matris depingi prototypum concupiscis? Verum / Lucet ab alterno Genitrix et Filius ore; Quisquis amat MARIAM pingere, pingere DEUM. / Quam similes sunt haec Mater et iste Puer! / Der Sie erwöhlt hat / und gewöhlt / An Ihren Brusten saugen: / So schön Er ist / so schön Sie ist / Sie scheint Ihm aus den Augen. / Ingenioso proinde, piòque simul consilio usus è Nostris Nonnemo, depredicatum hactenus Iconem aereae jussit laminae insculpi, cum hac monitoria epigraphe: Hac puer, hac coluit BENEDICTUS imagine MATREM; / Hanc puer, hanc cole vir, sic Benedictus eris.” EGGER 1721: 53–54.

jelölő lábjegyzetet is illeszt: „Bernard Waibl. Einsidlens. in Vniversitate olim Salisburgensis Procancellarius”.⁵⁰ Ebből nem igazán egyértelmű, hogyan kapcsolódik a kétsoroshoz az itt megnevezett személy, de feltételezem, talán a szerzőjét tisztelhetjük benne.⁵¹

Bernhard Waibl (Waibel) (1617–1699) Konstanzban született, az einsiedelni bencés kolostor növendéke lett, ahol teológiai tanulmányait is megkezdte. 1641-ben Lyonba küldték teológiát tanulni, három évet töltött Franciaországban. A következő években különböző monostori beosztást kapott, lelkipásztori szolgálatot végzett, teológiát és filozófiát is tanított. Salzburgban, az egyetem bencések által vezetett teológiai karán mesterfokozatot szerzett, 1658-tól kezdve tanított is itt, 1665–1666-ban töltötte be a „Prokanzler” tisztségét. Mária-tiszteletét külön tanulmányban is méltatták már, nagy szerepe volt a Salzburghoz közeli Maria Plain zárándokhely kiépítésében.⁵² Waibl egyes források szerint Rómában is járt,⁵³ ami alapján arra is gondolhatunk, hogy személyes tapasztalatot is szerzett a San Benedetto in Piscinula-templomocská kegyképének kultuszáról, s talán ennek hatására írta a később nagy népszerűsége szert tevő kétsoros verset.

Egger a fent idézett művében Bucelin hivatkozása nyomán hosszabban idézi a 15. század második felében élt Alanus de Rupe beszédeit is, amelyekben a domonkos szerzetes azt állította, hogy a „Szűz Mária zsoltára”, vagyis a Szent Szűz tiszteletére elmondott százötven *Ave Maria* (rózsafüzér) szokása és elterjesztése Szent Benedekhez és utódaihoz köthető. Szent Domonkos hétszáz évvel később csupán felelevenítette, és a szent titkokkal egészítette ki ezt a már létező imaformát.⁵⁴ A 17. és 18. század bencés szerzői Bucelin és Egger Alanus de Rupére való hivatkozásai nyomán tovább népszerűsítették a rendalapító atya Mária-tiszteletének eme hagyományát, amely jól illeszkedett a katolikus

reformnak a hívek imaéletét is megújítani, elmélyíteni kívánó törekvéseihez.

Thomas Aquinas Erhard (1675–1743) német bencés szerzetes Szent Benedekről szóló életrajza 1719-ben jelent meg Augsburgban, amelyben a rendalapító Mária-tiszteletét külön ecsetelve a római kép kapcsán azt is megemlíti, hogy a gyermek Jézus keresztet tart a kezében.⁵⁵

Ignaz Clavenau (1653–1701)⁵⁶ admonti bencés szerzetes, novíciusmester még a 17. század végén írta meg Szent Benedekről szóló, aszketikus művét, amely azonban csak 1720-ban jelent meg nyomtatásban. A kötet első részében Szent Benedek életének morális értelmezését nyújtja. A szent római éveikhez kapcsolódva bontja ki korai Mária-tiszteletét, amelyet a bencés rend későbbi nagy Mária-tisztelőinek példájával erősít. Clavenau röviden leírja a római képet is, kiemelve, hogy Jézus a kezében keresztet tart. Arra is kitér, hogy a festményt jelenleg a római San Benedetto in Piscinula-templomban őrzik.⁵⁷ Hogy a kép iránti tiszteletet növelje, egy hosszú himnuszt is beilleszt a szövegébe, amelyet egy jámbor Mária-tisztelő írt („pius [...] Mariophilus [...] accinuit”), s az a célja, hogy a Szent Szűz és a Fia iránti tiszteletet elmélyítse.⁵⁸ A himnusz harmadik sora arra a versre emlékeztet, amely Szent Ágoston ritka, különös ikonográfiájú ábrázolásain szokott feltűnni egy mondatszalagon, s amely azt a dilemmáját tükrözi, hogy Krisztus vérét vagy Szűz Mária tejét válassza.⁵⁹

A 17. században sorra jelentek meg az egyes szentek Mária-tiszteletét kimutató, hangsúlyozó elmélkedő-imádságos könyvek, különösen a Mária-kongregációk tagságának lelki épülésére. Egy jezsuita szerző állította össze az *Annus Marianus* című művet, amelyben március 21-én, Szent Benedek ünnepéhez kapcsolódva megemlíti, hogy a rendalapító Rómában ifjúkorától tisztelt

50 EGGER 1721. 54.

51 Bár az is elképzelhető, hogy egyszerűen csak Waibel volt az, aki a római freskó mellett elhelyezett, más szerzőtől származó kétsoros szövegét elterjesztette. Ez ellen szól, hogy Egger a lábjegyzetben csak a nevét említi, és semmilyen művére sem hivatkozik.

52 SALZGEBER 1974. 225–227.

53 KOBOLTS 1795. 733.

54 Egger Mabilion erre vonatkozó kritikái megjegyzéseit is elemzi, de úgy véli, hogy a hagyomány lényegét, miszerint a 150 *Ave Maria* imádkozásának meghonosítása a bencés rendalapító érdeme volna, el lehet fogadni. Vö. EGGER 1721. 54–57.

55 „Parthenia in Divinam Matrem studia cum litteris imbibit, frequenter se coram Sacra ejus icone, quae Divinum Pusionem in brachio dextro sanctae Crucis signo conspicuum gerebat, procumbere, crebro aspectu ad ferendam cujusvis adversitatis Crucem Pueruli

Jesu exemplo se animare in perpetuo more habuit. Hanc imaginem etiamnum Roma religioso cultu veneratur” ERHARD 1719. 204.

56 Rövid életrajza: WEISS 1876.

57 „Habebat Romae, dum literis velificaret [sic!], Imaginem quandam Beatissimae Matris, quae Puerulum Jesum, crucem manu tenentem complectebatur: hanc ipse crebrius adire et devotissime salutare, hinc denique primos majoris sanctitatis igniculos concipere. [...] Haec imago hodie in Oratorio dicto S. Benedicti prope Ejus Ecclesiam in piscinula visitur”. CLAVENAU 1720. 34–35.

58 A himnusz: CLAVENAU 1720. 35–36.

59 „Positus in medio, quo me vertam nescio, in hoc tali dubio, dulcis est collatio.” CLAVENAU 1720. 35. A Szent Ágoston-ábrázolásokon lévő latin versről és az ikonográfiai hagyományról lásd a korábbi irodalommal: TERDIK 2012. 118–119. Az ennek alapjául szolgáló kettős közbenjárásról lásd még: KOVÁCS 1997. 150–154.

9. Franz Georg Hermann: Az ifjú Szent Benedek Rómában, 1720 körül
Olaj, vászon
Stams, ciszterci apátság
GADNER 2000. 17: Abb. 2.

egy Mária-képet, sőt még azt is tudni véli, hogy Mária-ereklyéket is hordott magával.⁶⁰

Szent Benedek Mária-tiszteletére Hevenesí Gábor (1656–1717) jezsuita először 1695-ben megjelent művében, a „Jó halál művészeté”-ben (*Ars Bonae Mortis*) is utal. Kiemeli, hogy Benedek a testi vágyaktól Mária közbenjárására szabadult meg, s hogy a bencések monostorait Szűz Mária tiszteletére kell szentelni (bár ez csupán a ciszterciekre érvényes). Nem ír külön a Mária-képről, de az elmélkedő számára a szöveghez kapcsolódó imát a szobájában lévő Mária-kép előtt javasolja elvégezni.⁶¹

A római kép kultuszának főbb emlékei német területen

A német nyelvterületeken – bencés környezetben – a művészeti emlékek a római Mária-kép 17. század végétől erősödő tiszteletéről tanúskodnak. A kegykép önálló másolataival, vagy a Szent Benedek életét feldolgozó sorozatok valamelyik jelenetébe komponált változatával leginkább a német barokk kolostorok emléanyagában találkozhatunk. Mechtild Pörnbacher egy évtizeddel ezelőtt említés szintjén összegyűjtötte a német–oszt–rák–svájci területeken álló egykori és ma is működő bencés kolostorokban, illetve templomokban található ábrázolásokat. Közöttük több olyan is van, amelyeken a rendalapító a Mária-tisztelet kiváló művelőjeként és élharcosaként jelenik meg.⁶²

A rendalapító életét bemutató sorozatokban több jelenetnél is szerepelhet a római Mária-kegykép.⁶³ Ere-

60 „XXI. Martii. S. Benedictus Abbas. Tot Dei ac Virginis servorum parens, ad tam praeclara opera non nisi per cultum ac fiduciam in Deipara collocatam assurrexit. Ex eius gestis constat, ipsum Dei parentis imaginem in veneratione habuisse, coram qua maiori ardore solebat precibus vacare. Magna quoque reverentia quasdam Virginis reliquias secum tulit; quas deinde dilecto sibi discipulo S. Mauro in Galliam transmisit multis miraculis postmodum celebratas.” Ezután kiemeli, hogy fiaiban is tovább nőtt a Mária-tisztelet. Rupert apát elrendelte, hogy minden monostor szentélyét az egek Királynéjának szenteljék, amelyben az első „stáció” a hozzá szóló könyörgés, amint az Úr napjain szokás. DE BARRY 1659. 260–261.

61 „XXI. Martii. S. Benedictus tot Monachorum Pater, quos per cultum et venerationem singularem Deip. peperit. Magna reverentia ejus Reliquias prosecutus, secum gestabat; sanxit, ut in quovis Ordinis Monasterio sacellum esset coelorum Reginae sacrum. Corporis puritatem, MARIAE tam acceptam, ut servaret, carnis stimulos, spinis, quibus corpus involvit, expunxit. Ex Chron. Ord. Non sunt mollia praelia castitatis. / O Sancte Sanctorum plurimorum Pater Benedicte, intercede pro me apud Ordinis tui Dominam, ut in omnibus actionibus et negotiis meis, potissimum verò in agone sim

ab illa benedictus, sícque DEUM aeternum unà tecum benedicam. / O Sanctissima DEI, et mea Mater pretiosissima! ego N. indignissimus etc. f. 2. / Ad quod impetrandum: nullum incolum cubiculum, in quo Deiparae iconem desiderari patiar, quā et oculos, et cor novis semper flammis incendam.” HEVENESI 1708. 106–107. Feltételezem, hogy Hevenesí ismerte De Barry művét is, a gondolatmenet elég hasonló.

62 Tizenhat helyszínt sorol fel, ahol ilyen típusú ábrázolás található. PÖRNBACHER 2015. 369. Tanulmányában néhány emléket részletesebben is leír, és fotót is közül róluik. Részletesen elemzi a Rott am Inn-i Szent Marinusnak és Anianusnak szentelt egykori bencés templom Szent Benedek-oltárának vászonképét, amelyet Heinrich Karth festett 1783-ban. A festményen a rendalapító egy olyan oltár előtt térdel, amelynek predelláján, a középső kánonábla mögött a római kegykép ábrázolása is feltűnik. Vö. Uo. 363–366: Abb. 1–2.

63 Gregor Martin Lechner utal több, a 18. század második felében keletkezett Szent Benedek élete képciklusra (LECHNER 2007. 378), amelyekben szerepelhet a római kegykép is, de ezeket a ciklusokat nem állt módomban minden esetben tanulmányozni.

detileg az etтали bencés apátság számára festette meg Franz Georg Hermann (1692–1768) kempteni festő és fia, Franz Joseph Hermann (1738–1806) az ötven, nagy méretű festményből álló, Szent Benedek életét feldolgozó ciklust 1720 és 1780 között, amely a szekularizáció után került át a tiroli Stams ciszterci monostorába. Az egyes jelenetek számozottak, amelyek a Nagy Szent Gergely pápa-féle *vita* fejezetszámaira utalnak. A figurális rész alatt német nyelvű, kétsoros magyarázó verseket találunk, eredetileg a latin szövegek is szerepeltek rajta, de ez utóbbiakat 1807-ben levágták.⁶⁴ A sorozat két jelenetén jól felismerhető a római kegykép: az egyikben a római szobájában a „szabad művészeteket” tanulmányozó ifjút látjuk, amint íróasztal előtt ül, amelyen monumentális feszület áll, a felette lévő fülke falán pedig a római kegykép ovális formájú változata függ (9. kép). Az ifjú Benedek öntudatosan a nézőre szegezi tekintetét, hátra sem fordulva jobbjával erősen elutasítja a szoba előtti folyosón tanulás helyett kártyázással idejüket töltő kortársait. Egy másik képen a remetészkedő ifjút látjuk, amint a pásztorokat is megismerteti a hit igazságaival, s barlangjában itt is megjelenik a római kép változata.⁶⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy a sorozat többi képén, ha fel is tűnik a háttérben Mária-kép, tarthat más típusba is (például a Fájdalmas anya kétszer is megjelenik).⁶⁶

Az ifjú Szent Benedek megtérését önálló, ciklustól független jelenetként a nideraltaichi Szent Móríc-apátság perjeli szobájának boltozatán festette meg Wolfgang Andreas Heindl osztrák művész 1721 telén (10. kép). Az apátság templomán dolgozó festő az év novemberében a Duna magas vízállása miatt nem tudott Felső-Ausztriába visszatérni, ott ragadva nyerte el ezt a megbízást. A fiókos dongaboltozat nagy részét kitölti az ovális stukkókeretbe helyezett kompozíció, amelyen a katonai ruhát viselő, szakálltalan ifjú felhőkoszorúban megjelenő, angyal által hordozott Mária-kép előtt térdel, amely a római freskó jegyeit mutatja, jobbjában gyűrűt tart, ajkáról a következő szavak indulnak a kép felé: *Benedictus Benedictae* (Áldott /Benedek/ az Áldottnak!). A Mária-kép fölött a felhők közül a Szentlélek galambja is föltűnik, akitől a következő szavak irányulnak Benedek felé: *Hoc numine tractus*.⁶⁷ Az egész jelenet Szent Benedek misztikus eljegyzéseként értelmezhető, amire más példát egyelőre nem ismerünk.

10. Wolfgang Andreas Heindl: *Szent Benedek elhívása*, 1721
Freskó
Nideraltaich, bencés apátság
DROST–HAUCK 2018. 57.

A rendalapító időskori Mária-tiszteletét két további barokk freskó mutatja be igen szemléletesen. Az egyik a fischbachau egykori bencés, ma Szent Márton-plébániatemplomban, az északi mellékhajó boltozatán, a Szent Benedek-oltár felett található: Szent Benedek egy barokk oltár menzáján elhelyezett Mária-kép előtt áll, amelyet baljával tart, jobbjával rámutat (11. kép). Az oltár jobb oldalán három bencés térdel, illetve áll, tekintetüket ők is az ikon felé fordítják. Az előtérben különböző nemű és korú emberek térdelnek, kilencen

64 A képeket 1803-ban vették meg. A festmények jelenlegi mérete: 230 × 170 cm. GADNER 2000. 13; PÖRNACHER 2015. 369.

65 A 2. és 8. számú festmények: GADNER 2000. 16–17, 22–23.

66 A 34. és 45. számú festményeken: GADNER 2000. 42–43, 52–53.

67 A boltozaton két jóval kisebb, stukkóval keretezett mezőben

11. Melchior Puchner: *Szent Benedek Mária-tisztelete*, 1737–1738
Freskó
Fischbachau, egykori bencés templom
MEULEN 2016. 155: Abb. 122.

12. Franz Joseph Spiegler: *Szent Benedek Mária-tisztelete*, 1751
Freskó
Zwiefalten, egykori bencés templom
MEULEN 2016. 152: Abb. 117.

közülük különböző, részben bencés Mária-kegyhely képét vagy szobrát tartják a kezükben.⁶⁸ Az uralkodói attribútumokkal felruházott figurák talán különböző országok allegóriájaként értelmezhetők.⁶⁹ A falképet Melchior Puchner (Buchner, Büchner; 1695–1758) festette 1737/1738-ban. A freskón ábrázolt, főoltárra helyezett Mária-ikon Odigitria típusú, de nehezen dönthető el, hogy a festő konkrétan melyik ikont használta előképként: ez az ábrázolás ugyanis több részletében eltér a római San Benedetto Mária-freskójától. Ennek ellenére a szakirodalomban úgy értelmezik ezt a freskórészletet, mint a római kegykép másolatát.⁷⁰ Valóban elképzelhető, hogy a festő szándéka is ez volt, csak nem állt rendelkezésére megfelelő előkép.

A másik freskón már egyértelműen a római kegykép jelenik meg monumentális formában. A bencések által alapított és fenntartott felsősvábföldi zwiefalteni zárandoktemplom egyik mennyezeti freskója szintén a bencés rend és alapítójának apoteózisát, valamint a Mária-tisztelet terjesztésében az egész földre kiterjedő hatásukat kívánja szemléletesen bemutatni (12. kép). A templom Mária-kegyhely, a középkori eredetű, álló, kezében a Gyermeket tartó Szűz Mária-kegyszobrot a barokk újjáépítés során a diadalívben, a szerzetesi kórus és a hajó határán felállított kegyoltáron helyezték el.⁷¹ A hajó monumentális méretű, ovális formájú, gazdag stukkókerettel övezett mennyezeti kompozícióját Franz Joseph Spiegler (1691–1757) alkotta 1751-ben. A falkép

emlékmák tűnnek fel. A freskó leírása: GULDAN 1970. 148; DROST–HAUCK 2018. 56–57.

68 Az egyes kegyképeket azonosította: MEULEN 2016. 154–155: 122. kép, és annak aláírása: Ettal, Altötting, Mariazell, „Pötsch” (Pócs, azaz Máriapócs, de itt rosszul azonosítva: Pécs szerepel), Czesztochowa,

Santa Maria Maggiore, Róma, Notre-Dame-du-Puy, Einsiedeln.

69 BAUER–RUPPRECHT–BÜTTNER 1981. 488: N6.

70 TOBLER 1990. 39.

71 A kegyszoborról és a barokk kori elhelyezéséről: MEULEN 2016. 171–177.

Conceptját, vagyis a megrendelő által a művész számára előterjesztett és kidolgozott tervezetét, ikonográfiai programját feltehetően a salzburgi egyetem teológiai fakultásának bencései dolgozták ki.⁷² A töredékesen fennmaradt munka a zárándoktemplom hosszházának mennyezeti képén látottakat így foglalja össze: „[...] *Supra navim Ecclesia Culty B[eatae]. V[irginis]. M[ariae]. per Sanctum Ord[inem]. [nost]rum in toto orbe propagatus [...]*.”⁷³ Az ovális formájú falkép egyik gyújtópontja így a Szentháromság előtt hódoló, vagy inkább őt fogadó Szűz Mária alakja, akinek szívéből egy fénysugár indul alá, amely az angyalok által tartott, textilre festettnek tűnő római Mária-kegyképre vetül, azon is a kis Jézus kezében tartott kereszt középpontjában törik meg, hogy aztán még lejjebb hatoljon, egészen a rendalapító, Szent Benedek atya szívéig, aki kitárt karral tekint a mennyei dicsőségben lebegő Mária-kép felé. Szent Benedek keblén a fénysugár kis lángnyelvekre bomlik, s elér a bencés rend nagy Mária-tisztelő szentjeinek karaihoz.⁷⁴

A monumentális emlékek mellett a sokszorosított kisgrafikai ábrázolásokon is többször találkozunk Benedek Mária-tiszteletének bemutatásával. A metszetek többsége az augsburgi Klauber testvérek kiadójában jelent meg. Ők állítottak össze egy tizenhét metszetet tartalmazó, kis formátumú *Szent Benedek élete* sorozatot.⁷⁵ Az egyes lapokon pompás rokokó keretben több jelenet is szerepel, felül van egy titulus, a különböző jeleneteket szentírási idézetek, magyarázatok kísérik. Ebben a sorozatban fontos szerepet kap a római Mária-kép, a legtöbb kompozícióban elhelyezték, ha nem is mindig kiemelkedő helyen, de legalább a háttérben, rendszerint a keretet biztosító építészeti elem részeként. Hangsúlyosan szerepel a címlapon (13. kép), amelyen az idős Benedek felé a Mária-képen keresztül sugárzik a Szentháromságból, a Szentlélek galambjától induló, az isteni kegyelmet szimbolizáló fénysugár, a zwiefalteni mennyezetfreskóhoz hasonlóan.⁷⁶ Az ifjú Benedek meg-

13. Johann Baptist és Joseph Sebastian Klauber: *Szent Benedek*, 1778
Papír, rézmetszet
<https://colonialart.org/essays/corpus-klauberianum/96-vida-san-benito/portada.png/view>

72 A forrást először 1964-ben Ernst Kreuzer közölte egy berlini disszertációban. A szöveg keletkezését újabban 1747-re datálják. A rá vonatkozó korábbi irodalommal: NEUBERT 2007. 186–187. A szövegét újraközölte: Uo. 599–601. [Q 66.5.]

73 A *Concept*-ből idézi NEUBERT 2007. 209.

74 A falkép részletes leírása: NEUBERT 2007. 208–216. Alapos ikonológiai elemzése: MEULEN 2016. 148–170.

75 Címe: *Spiritus et Vita S. P. Benedicti Patriarchae Monachorum O[mn]i-um Justorum Spiritu Pleni Tabulis aereis expressa a Ios. et Ioan. Klauber.* Egy teljes példányát őrizik Regensburgban: Staatliche Bibliothek, Signatur 999/14. 2622. A könyvtári katalógus szerint 1770 körül nyomtatták, Gregor Martin Lechner szerint 1778-ban adták ki. Vö. LECHNER 2007. 378. 1980-ban, Belgiumban készült egy reprintje is: KLAUBER 1980. Ebben a kiadásban régies flamand nyelvű magyarázó

szövegek kísérik az egyes metszeteket. A kiadvány hátoldalán nem közlik sem a metszetek forrását, sem a versek szerzőjét. Minden bizonnyal valamelyik belga trappista kolostor tulajdonában lehet, amelyet Szent Benedek születésének 1500. évfordulójára adtak ki újra. A reprint digitális másolatának beszerzéséhez nyújtott önzetlen segítségért Orosz Atanáz miskolci görögkatolikus püspöknek és Antoine Lambrechts OSB-nek, a chevetogne-i bencés monostor könyvtárosának tartozom hálával. Az alábbi adatbázisban öt metszetlap érhető el a regensburgi példányból: URL <https://colonialart.org/essays/corpus-klauberianum/96-vida-san-benito> (letöltve 2024. 02. 01.).

76 Vö. KLAUBER 1980 (borító). A metszet elérhető itt: URL <https://colonialart.org/essays/corpus-klauberianum/96-vida-san-benito/portada.png/view> (letöltve 2024. 02. 01.).

14. Johann Baptist és Joseph Sebastian Klauber: Az ifjú Szent Benedek Rómában, 1778
Papír, rézmetszet
<https://colonialart.org/essays/corpus-klauberianum/96-vida-san-benito/fortior-ex-vulnere-surgit.png/view>

15. Johann Baptist és Joseph Sebastian Klauber: Maurus megmenti a vízbe eső Placidust, 1778
Papír, rézmetszet
Pannonhalmi Bencés Főapátsági Múzeum, S Sz 17/7
Fotó © Tanai Péter

térését bemutató kompozícióban háromszor is feltűnik a Mária-kép. A Róma utcáján sétáló, a világtól elborzadó fiatalnak angyal mutat helyes irányt (egy remetebárány felé), míg az égen felhők között feltűnő, angyalok által tartott Mária-kép Krisztusától induló fénysugár érinti meg. A kompozíció hangsúlyosabb részén Benedek két enteriőrből is látható: először egy szobában, ahol

asztalnál ül és ír, minden bizonnal tanul, háta mögött a falon Mária-kép függ, míg a másik egy kápolna belseje, amelynek oltárán ugyancsak Mária-kép van elhelyezve, s a felette lebegő Szentlélek-galambtól sugár indul Krisztus felé, amely az oltár lépcsőjén térdelve imádkozó Benedekre vetül, hasonlóan a címlap kompozíciójához (14. kép).⁷⁷ A szerzetessé lett ifjú subiacói

⁷⁷ A lap címe: *Pietas et Studium*. A lebegő Mária-kép fölött: *Stabit Ordo per Istam*. (Ezen keresztül fog rendet alapítani). A metszet alján egy kartusban a következő magyarázat olvasható: „Cum Puer in Templo (Piscinula dicitur) Orat: / Illum, qui vivat, Matris Imago docet. / Cur Iuvenes tanto colitis fervore Sybillas: / Unica cum Doctos Virgo Piosq; creat.”

juvenes tanto colitis fervore Sybillas: / Unica cum Doctos Virgo Piosq; que creat?” KLAUBER 1980. [7]. A metszet elérhető itt: URL <https://colonialart.org/essays/corpus-klauberianum/96-vida-san-benito/pietas-et-studium.png/view> (letöltve 2024. 02. 01.).

barlangjának házi oltárán is feltűnik egy Mária-kép,⁷⁸ de nem hiányzik az idősebb szerzetes életének későbbi epizódjaiból sem.⁷⁹ Sőt, amikor a folyóban elsüllyedő gyermek Placidus megmentésére siető Maurust látjuk, ez utóbbi szerzetesi habitusának skapuláréján, épp csak alig észrevehető módon rajzolódnak ki a Szűz Mária-kép körvonalai, mintha rá lenne hímezve, vagy inkább beleszőve (15. kép).⁸⁰

Ugyancsak a Klauber kiadónál, 1784-ben jelent meg egy szentkép, amely a bencés rend fontosabb Mária-kegyképeit mutatja be: a kompozíció egy oltárt ábrázol, melynek középpontjában a felhőkön térdelő idős Szent Benedek és két repülő puttó tartja a római kegykép íves formájú keretbe helyezett másolatát, az oltár oromzatán a Szentlélek galambja lebeg, míg a retabulum oszlopai mellé két-két medalliont helyeztek, amelyekben a mariazelli, a wessobrunni, az einsiedelni és az ettali kegyképek kaptak helyet. Az oltár predellájának közepmezéjében a kegyképek és -szobrok latin elnevezése olvasható.⁸¹

Klauber műhelyéből került ki egy másik metszet is, amely Szent Benedek utolsó, halála előtti látomását ábrázolja. Vitus Felix Rigel rajza nyomán adták ki (címe: *Visus religiosus S. Benedicti*), egy színezett példányát a göttweigi bencés monostorban őrzik (16. kép).⁸² A Nagy Szent Gergely-féle életrajzában leírt epizód szerint nem sokkal szeretett húga, Skolasztika halála után Benedeknek volt egy éjszakai látomása, melynek során ragyogó fényességet látott, s ehhez kapcsolódva „az egész világ úgy tárult szeme elé, mintha a nap egyetlen sugarába lett volna belefoglalva”. Miközben a látomást szemlélte, azt is látta, hogy Germanus capuai püspök lelkét az angyalok tüzes gömbben a mennybe viszik.⁸³ A metszeten a *Dialogusok*ban olvasható elbeszéléssel ellentétben nem belső térben, a monostor egyik tornyának felső he-

lyisége ablakában állva részesül a látomásban, hanem a szabadban, mondhatni, vadregényes környezetben, egy dombforma erdei tisztáson fél térdre ereszkedve, kitért karral, jobbra fölött enyhén visszafordulva tekint az égre. A kompozíció bal felső sarkában megnyílik az ég, ahol a Szentháromság személyeit látjuk: az Atya és a Fiú is a glóbuszra helyezi a jobbát, előbbi jogarával rá is mutat. A Szentháromságtól kiinduló fényzőn Benedeket világítja meg, kettőjük között a fénysugarak között tűzgömbben emelkedik a capuai püspök lelke a mennyei dicsőség felé. A háttér éjszakai, részben felhős, a mennyei dicsőséggel átellenben a hold és a csillagok világítanak az éjszakai égbolton. Benedek mögött egy várost is megvilágít a fényzőn, minden bizonnyal Capuát. A kompozíció közép- és előterében sziklás, erdei táj elemei dominálnak, Benedek jobbán egy kolostor tűnik fel, balján vízesés fenýőkkel. A bencés atya fölött egy angyal rokkó, szabálytalan formájú kartusban tartja a kép címfeliratát, míg az előtér középtengelyében a szent atya attribútumait (a vicovarói szerzetesek mérgezésre utaló poharát kígyóval, valamint az apáti jelvényeket, vagyis pásztorbotot és infulát) helyezték el. Ettől jobbra gyermekek egy csoportja különböző dolgokkal foglalkozik: egyikük a kép szélén emelkedő megfeszített Krisztusra mutat, előtte egy másik festőállványon a római kegyképet festi, öntudatosan kitekintve a képből, egy harmadik a kereszt felé haladva a szépen rendezett Arma Christit, vagyis Krisztus szenvedésének eszközeit szállítja az Üdvözítő irányába, míg a negyedik gyermek egy szörny (talán oroszlán) fejét ábrázoló metszetet kitékerve rémiszti meg társát. A másik oldalon négy puttó metszetlapokat szemlél, melyeken egy *Memento mori*, egy *Utolsó ítélet*, valamint egy zárt kert (Paradicsom, Mennyei Jeruzsálem?) felett ragyogó üres trón ábrázolása vehető ki. Ötödik társuk a kép sarkából távcsövön kémleli az

78 A beöltözésekor: KLAUBER 1980. [9]; amikor a kísértés ellen tövisek közé veti magát: KLAUBER 1980. [11]. A metszet elérhető itt: URL <https://colonialart.org/essays/corpus-klauberianum/96-vida-san-benito/fortior-ex-vulnere-surgit.png/view> (letöltve 2024. 02. 01.). Amikor húsvétkor ebédet visz neki egy pap: KLAUBER 1980. [13]. Az utóbbi metszet előrajza lehet az a színes lap, amely az eichstätti Szent Valburga bencés női monostor gyűjteményében maradt fenn. Rövid ismertetése: URL <https://www.abtei-st-walburg.de/news/meldung/news/fest-des-hl-benedikt-21-maerz-2020/> (letöltve 2024. 02. 01.).

79 Vö. KLAUBER 1980. [15, 17, 23, 27, 29].

80 A sorozatnak ez a lapja a Pannonhalmi Főapátsági Múzeumban is megvan, Súlymos Szilveszter atya szentképgyűjteményében (jelzete: S Sz 17/7). Az erősen sérült metszetlap szélei hiányosak (mérete: 148 × 94 mm). 2016–2017-ben Varga Judit, akkori harmadéves restaurátorhallgató állította helyre Orosz Katalin felügyelete mellett. Megköszönöm Orosz Katalinnak, hogy a restaurálási dokumentációt rendelkezésemre bocsátotta. Tanai

Péter pannonhalmi muzeológusnak pedig a metszet fényképéért tartozom hálával. A Szent Benedek-életrajz erre vonatkozó részlete: SULPICIUS SEVERUS–NAGY SZENT GERGELY 2010. 69–70.

81 A metszet jelzése: *Klauber sc. et exc.* AO. 1784. Közli: TOBLER 1990. 38: Abb. 22.

82 Stift Göttweig, Graphische Sammlung, Fb_001. Jelzések a metszetlapon, a bal alsó sarokban: *Felix Rigel delin.*; a jobb alsó sarokban: *Klauber Cath. sc. et exc.* A. V. Inventorként tehát Vitus Felix Rigel (Rigl, Riegel) szerepel, aki a 18. század második felében alkotott, míg metszőként a Klauber testvérek jönnek szóba: Johann Baptist (1712–1787) és Joseph Sebastian (1710. k.–1768). Katolikus képkiaadó vállalkozásukat 1741-ben alapították. Munkásságukról bővebben: SPAMER 1930. 229–231. A metszet itt elérhető: URL <http://www.gssg.at/gssg/displayDocument.do?detailMode=default> (letöltve 2024. 02. 01.).

83 SULPICIUS SEVERUS–NAGY SZENT GERGELY 2010. 97–98. Az idézet Súlymos Szilveszter fordítása.

16. Vítus Felix Rigel rajza nyomán Johann Baptist és Joseph Sebastian Klauber: *Szent Benedek látomása*, 18. század második fele
Papír, rézmetszet, fedőfesték
Stift Göttweig, Graphische Sammlung, Fb 001

éjszakai égboltot, mellette iránytű és szögmérő eszköz nyugszik. A *Dialógusok* leírása szerint a nyugati szerzetesség atyja ezzel a látomással már életében egy olyan kiváltságban részesült, amely a szentek közül is keveseknek adatott meg. A kompozíció előterét benépesítő puttók által felmutatott szimbólumok és képek, szimbolikus cselekedeteik a szerzetesi életet meghatározó tevékenységekre utalhatnak: a megfeszített Üdvözítő, az ő szenvedése, Tisztaságos Anyja fokozott tiszteletére, a bűn és a gonosz elutasítására (szörnyfejes metszet), a bűnbánatra utaló metszettémák (a *Memento mori* és az *Utolsó ítélet*) a földi élet végességét és törekénységét tárják a szemlélő elé, míg a harmadik kép a bűnbánó életút jutalmát, az üdvözülő embert megillető mennyei trónust is felvillantja.

Emlékek Ausztriában

Az 1622-ben alapított salzburgi egyetem teológiai fakultásán bencések oktattak. Amint a német példák esetében láttuk, a fakultás hatása még a barokk falképek programjának kidolgozásában is érvényesült. A századfordulón, 1696 és 1707 között épített, az egyetemhez kötődő templomban (Kollegienkirche) a négy ovális alakú mellékkápolna oltárait az egyetemi fakultások védőszentjei tiszteletére állították az 1720-as években. Az északnyugati kápolnában áll a Szent Katalin-mellékoltár (Filozófiai fakultás), amelyen a szentségház helyén egy téglalap alakú, sugárkoszorúval övezett keretben a bencések római kegyképének feltehetően 18. századi másolata látható, melynek keretén van egy latin felirattal

ellátott kartus is. Elképzelhető, hogy a kép csupán a 20. század elején került erre a helyre.⁸⁴ Mindenesetre azt mutatja, hogy az egyetem környezetében a máriás szellemiség rendi gyökereit is igyekeztek nyilvánvalóvá tenni.

Több, a római kegyképhez kapcsolódó ábrázolás a bécsi skót bencések kolostorához köthető. A barokk idején szokás volt, hogy a kolostor templomában működő vallásos társulatok az új évre köszöntő szentképeket adtak ki.⁸⁵ A Szent Benedek Társulat 1751-ben Franz Leopold Schmitner (Schmittner) rézmetszetét nyomtatta ki, amelyen a gyermek Szent Benedek volt látható, amint egy Mária-kép előtt térdelt, s a felirata szerint: „welches der hyl. Vatter Benedictus zu Rom in seiner Jugend verehrt hat”.⁸⁶ Ehhez az egyelőre csak leírásban ismertetett metszethez lehet hasonló, vagy talán vele egyező az a latin (és nem német) feliratokkal ellátott metszetlap, amely a budapesti piarista rendház gyűjteményében maradt fenn (17. kép).⁸⁷ A kompozíción az ifjú, szakáll nélküli, római katonai páncélt viselő Benedeket látjuk, amint a homorú ívekből komponált keretbe helyezett, falra függesztett Mária-kép előtt térdel, jobbját a kép felé lendíti, akklamáló gesztusként. A Mária-kép körül felirat fut: *Sit vobis in Imagine descripta*. Alatta az idézet forrásmegjelölése is szerepel: *Ambrus L. 2. / de Virg.* Ez alapján egyértelmű, hogy Szent Ambrus egyházatyja *A szüzekről* című művéből származó, annak egy hosszabb mondatából utalás-szerűen kiválogatott szavakat olvashatunk.⁸⁸ A kép alatt terítővel letakart asztal, amelyen kereszt és nyitott, fekvő könyv látható, benne a *Be/ne//di/cta/ Tu* felirat, vagyis az *Ave Maria* egy részlete (Áldott vagy, Te) olvasható, ami az ifjú által mondott ima szavaira utal, és üdvözlő kéztartását is magyarázza. A Benedek mögötti nyitott ablakon centrális épület (az Angyalvár?) részlete tűnik fel a távolban. Az előtérben a földgolyó egyik oldalán egy előkelő nőalak látható, aki baljában ovális formájú címerpajzsot tart, felette *Nursinae Gloria Gentis* (A nursiai nemzetség dicsősége) feliratú szalaggal, ami Benedek származási

17. Franz Leopold Schmitner: Az ifjú Szent Benedek Szűz Mária képe előtt, 1751. Papír, rézmetszet. Budapest, Piarista Múzeum, ltsz. 2018.2011.P. Fotó © Borbás Péter

84 Az oltár rövid leírása és képe: URL http://www.sueddeutscher-barock.ch/In-Werke/s-z/Salzburg_Kollegienkirche_Altar.html (letöltve: 2018.05.01.) Sajnos a kartusban látható feliratot eddig még nem közölték. Tietze ezt a képet már ezen a helyen írja le: TIETZE–MARTIN 1912. 250. A többi mellékoltár predellaképét azóta részben átrendezték, legalábbis a fent idézett honlapon egyes képek már más helyen szerepelnek, mint Tietzénél. A római kegykép itteni másolatára utal: TOBLER 1990. 39–40.

85 Az újévi köszöntőkártyák szokásáról: SPAMER 1930. 43–49; SAUTER 1969. 32–39 (megköszönöm Prékopa Ágnesnek, hogy erre a munkára felhívta a figyelmemet); PRÉKOPA 1995. 24–25. A hazai társulatok kiadványainak egy része is ilyen jellegű: KNAPP–TÜSKÉS 2004. 167–168.

86 Albert Hübl 1920-ban a bécsi városi múzeum gyűjteményéből tizenkét, a Schottenkirche társulatai által újévre kibocsátott metszetet ismertet, köztük ezt a Szent Benedeket ábrázolót is, de sajnos

erről képet nem közöl. Cf. HÜBL 1920. 85. Franz Leopold Schmitner (1703–1761) bécsi rézmetsző volt. Uo.

87 A jobb alsó sarokban jelzett: F. L. Schmitner Sc. Viennae. Papír, rézmetszet (14 × 8,3 cm). Budapest, Piarista Múzeum, ltsz. 2018.2011.P. Elérhető: URL https://mandadb.hu/tetel/726781/Nursiai_Szent_Benedek_megterese (letöltve 2024. 02. 01.). A metszet adatait és fényképét Borbás Péternek köszönöm.

88 Szent Ambrus *De Virginibus* című műve 2. könyvének 2. fejezetéből lenne: „sit vobis tanquam in imagine descripta virginitas vitaque Mariae, de qua velut in speculo refulget species, castitas & forma [...]” [Kiemelés tőlem – T. Sz.] „Képzeliétek csak magatok elé Mária életét, mint valami képben megfestett szüzességet. Úgy ragyog ki belőle a tisztaság és erőny szépséges formája, mint valami tükörből. Innen vehettek példákat életetekre, ahol a tökéletességnek mintegy példányképben kialakult formái világosan mutatják, mit kell

18. *Deliciae Benedictinae*, 18. század közepe
Pergamen, fedőfesték
Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 84.410.1

19. Szent Benedek, 18. század közepe
Pergamen, fedőfesték
Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz. 84.410.2

helyére utal.⁸⁹ A nő minden bizonnyal a nemzetséget megszemélyesítő allegorikus alak, címerpajzsa négyosztatú: a felső két osztásban, a heraldikai jobb oldalon egy ágaskodó, jobbra lépő oroszlánt, míg a másik mezőben egy kéttornyú várost vagy várkaput lehet látni; az alsó két mező közül a heraldikai jobb oldalon lévő hétszer

vágott (ezüst és vörös színű jelzéssel), míg a szomszédos mezőben balra lépő, ágaskodó oroszlán áll.⁹⁰ A glóbusz másik oldalán további három figura tűnik fel, minden bizonnyal különböző bűnök megszemélyesítői, akik az imádkozó ifjúra tekintve fogják menekülőre. A három allegória talán a hármas szerzetesi fogadalom ellentét-

megjavítanotok, mit utánoznotok és megtartanotok." Szent Ambrosius: A szüzekről. In: Rajeczky 1944. 73. Rajeczky Benjamin fordítása.

89 Nagy Szent Gergely Benedek életrajzában csak annyit mond a származásáról, hogy: „Nemes származású volt, Nursia tartomány szülötte”. Sulpicius Severus–Nagy Szent Gergely 2010. 59. Szent Benedek szüleinek és dajkájának a neve csak a 12. századi forrásokban kezd megjelenni, hogy mi alapján konstruálták ezeket, elég nehéz megállapítani. Szintén késői hagyomány, hogy az Anicia nemzetségből származott volna, s a szüleinek Rómában is lett volna egy háza. Vö. Cecchelli 1932. 90–91.

90 Ez a címerkoncepció feltehetően Szent Benedek családi címere szeretne lenni. A balra lépő oroszlán Nursia, vagyis a mai Norcia városának címere. A helyi hagyomány úgy tartja, hogy a címerállat Szent Benedek apai nemzetségének (Anicius) öröksége. Ugyanez az oroszlán benne van Montecassino címerében is, de ott a címerpajzs heraldikai bal oldalát egy torony tölti ki (nem kéttornyos kapu, mint ezen). Ez a címer már feltűnik egy 17. századi, Szent Benedeket ábrázoló rézmetszeten is, a térdelő Szent mögött, a kompozíció jobb alsó sarkában megbújva. Ezt a metszetet jelzései alapján Tobias Porkh („Tobias Porkh F.”) invencióját követve Wolfgang Kilian

párját jelentő bűnre utal: a felcicomázott fiatal lány talán a *Superbia* (Büszkeség) képviselője, az engedelmisség ellentéte, a középső, kezében nyilat tartó szárnyas kis angyal Ámor a földi szerelem démonára utalhat, mely a tisztaság ellentétpárja, míg a harmadik, borzos (kígyó?) hajú, kezében maszkot tartó, felborult fémkancsó és kiömlött pénzeszacskó mellett heverő alak a kapzsiság megszemélyesítője lehet, akinek a szegénység az ellentéte. A képmező felett puttók tartanak egy szalagot, amelyen az „IN DIE DESPONSATIONIS / CANTIC. 3.” felirat, vagyis egy, az Énekek énekéből származó idézet szerepel,⁹¹ előrevetítve az ifjú szellemi természetű lakodalmát, vagyis a szerzetesi élet melletti elköteleződését. A képmező alatti kartusban a római kegyképet kísérő, megszokott latin vers olvasható.⁹²

A budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményében van két hasonló korú, pergamenre festett szentkép: az egyik a római bencés kegyképet ábrázolja, a másik Szent Benedeket (18–19. kép).⁹³ A lant alakú keretbe foglalt ábrázolások alatt egy kartusforma mező is helyet kapott magyarázó felirattal, amely a Szűz Mária-kép esetében szó szerint egyezik a fentebb említett társulati szentkép feliratával. A két szentképen igyekeztek a bencésekhez kapcsolódó összes kegyes hagyományt és ábrázolást összegyűjteni: A Mária-kép lant formájú keretén annak a latin versnek a variánsa fut, amely a római kép legtöbb barokk ábrázolását rendszerint keretfeliratként kíséri, a kép felett pedig két gyermekangyal által tartva sugárkoszorúban az ún. Zakariás-áldás keresztje ragyog.⁹⁴ A Szent Benedek-képen időskorában, félalakosan ábrázolják a nyugati szerzetesség atyját. Keretén egy kétsoros latin vers fut, míg a keret felső ívén két angyal között a Szent Benedek-kereszt bajelhárító áldásformulája jelenik meg.⁹⁵

A Szent Benedeket ábrázoló színes festmény metszétváltozata egy londoni gyűjteményben található, amelyet Franz Leopold Schmitner (1703–1761) bécsi rézmetsző jelzett (20. kép).⁹⁶ A metszet kompozíciója

20. Franz Leopold Schmitner: Szent Benedek, 18. század közepe
Papír, rézmetszet, arany színezés
London, Wellcome Collection, ltsz. 46380i

(1581–1662) augsburgi mester („Wolfgang Kilian sculp.”) véste. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung, Signatur: PORT_00127766_01. URL <https://digital.onb.ac.at/rep/access/preview/112A1589> (letöltve 2024. 01. 20.).

91 A 3. fejezet utolsó verse, amely Salamon menyegzőjéről szól: „egredimini et videte filiae Sion regem Salomonem in diademate quo coronavit eum mater sua in die dispensationis illius et in die laetitiae cordis eius”. Vagyis: „Sion leányai, gyertek, nézzétek: Salamon király, fején a korona, amellyel szülőanyja megkoronázta lakodalmának napján, szíve örömeinek napján!” Én 3,11.

92 „Hanc puer hac coluit Benedictus imagine Matrem / Hanc puer hanc coluit, sic Benedictus eris.”

93 Készítőjük azonos lehetne, minden bizonnyal osztrák vagy délnémet területen készültek. Mind a két kép mérete: 14 × 9 cm. Leltári

számuk: 84.410.1 és 84.410.2. 1927-ben Procopius Vilmosné (később Perlep Antalné, 1844–1927) hagyatékából kerültek a múzeum gyűjteményébe. A gyűjtőről: HORVÁTH 2000. 59–60.

94 „Hac puer hanc coluit Benedictus imagine Matrem / hanc puer hanc coluit sic Benedictus eris!” A kartusban: „MARIAE / Der Gebenedeyten Jungfrauen Bildnis / welche der H. Benedictus zu / Rom in seiner Jugend verehrt”. A Zakariás-keresztről: SÓLYMOS 2000. 20–23; SÓLYMOS 2002. 65–67.

95 A lant forma keretén: „En! cruce confringit Benedictus pocula mortis. / Vas nectis aeternae frangere posce cruce.” A kartusban: „S. BENEDICTUS. / Welcher durch des H. Creützes-zeichen / und seinen Seegen alle übel / des Leibs u: der Seele(n) vertreibt.” A Szent Benedek-keresztről: SÓLYMOS 2000. 9–19; SÓLYMOS 2002. 67–69.

96 Alul jobbra jelzett: F. L. Schmitner sc. Viennae. Papír, rézmetszet, arany

21. Komód formájú házi oltár, 18. század vége
Bécs, Schottenstift Museum
Fotó © Terdik Szilveszter

nagyon szoros rokonságot mutat a budapesti pergamenrel: sok részlet (például a feliratok szövege) teljesen egyezik, de az is megfigyelhető, hogy a színes pergamen több részlete gazdagabban kidolgozott. Elképzelhető, hogy a pergamen a metszet előkészítő rajzai közül való, de azt sem zárhatjuk ki, hogy az ismeretlen alkotó a Schmitner-metszet alapján festette meg művét.

A skót bencések múzeumának kiállításán látható (2021) egy házi oltár, amelyen Szent Benedek és a római Mária-kegykép is helyet kapott. Az oltár „stipes”-e egy hullámos oldalú, fiókos, geometrikus intarziákkal borított komód,

színezéssel (13,1 × 8 cm). Wellcome Collection, London, 46380i.

22. A bencések római kegyképe, a házi oltár részlete
Bécs, Schottenstift Museum
Fotó © Terdik Szilveszter

míg felső része, a „retabulum” egy nyitható szekrény. Ez utóbbin nyitott állapotban több olajfestmény válik láthatóvá: a hátlapon egy *Utolsó vacsora*, míg a bal oldali szárny belső oldalán felhők között az idősebb Szent Benedek félalakja, megszokott attribútumaival, a jobb szárny belső oldalán pedig a római kegykép jelenik meg (21–22. kép). A festmények alatt a három kánontáblát is elhelyezték. A vászonra, olajjal festett képek a bécsi művészeti akadémia 1800 körüli stílusát idézik, valamikor a 19. század legelején készülhettek, feltehetően néhány évtizeddel később, mint maga az oltár, amely még rokokó jegyeket mutat. A képek témája bencés megrendelést sejtet.

Hazai magángyűjteménybe jutott néhány évvel ezelőtt az a kis méretű, vörös rézlemezre festett Mária-kép, amely osztrák vagy délnémet területről származ-

Elérhető: URL <https://wellcomecollection.org/works/axdaqt4f>
(letöltve 2024. 02. 01.).

hat (23. kép).⁹⁷ A finoman megfestett munka a 18. század közepén, második felében készülhetett. A szentek dicsőfénye, és a Szűz köntösén lévő csillag aranyozott, finom lüszteres modellálással. Alján fehér sávban kétsoros latin vers olvasható, mely tartalmában hasonlít az eddig gyakran idézett, a római kegyképhez társított versikéhez, de szövegében teljesen eltér: „Cole, Anima mea, Iconis istius, à S. P. Benedicto / Romae olim cultae, Crucem, et Lucem, in Viae tuae Ducem.” („Tiszteld én lelkem, ennek az egykor Szent Benedek atya által Rómában tisztelt képnek Keresztjét és Fényét, utadon Vezetődöt.”) A festmény formátuma és mérete alapján kijelenthető, hogy ezt nem templomi környezetbe, hanem inkább magánáhitatra, egy szerzetesi cellába vagy egy buzgó világi hívő szobájába szánták.

A kép csehországi kultusza: *Deliciae Benedictinae*

Úgy tűnik, hogy a csehországi bencés monostorok szinte mindegyikében megtalálható a római freskó különböző formátumú és méretű másolata: lehet ez önálló oltárkép, de feltűnhet a főoltáron a szentségház felett, vagy éppen mellékoltárok predelláján vagy oromzatán is.⁹⁸ A Mária-kép másolatai a 18. század elején jelenhettek meg a cseh monostorokban, s rendszerint a festményeken vagy éppen a kultusz terjesztése érdekében készített kisgrafikai ábrázolásokon szereplő feliratokban is *Deliciae Benedictinae* jelzővel illetik. A Prága melletti břevnovi kolostor számára a frissen fogadalmat tevő Carolomannus Birckhart 1746-ban készített róla rézmetszetet (24. kép).⁹⁹ A téglalap alakú képi részhez kapcsolódó latin nyelvű dedikációs feliratból kiderül, hogy a metsző mint újfogadalmas testvér ajánlja Mária oltalmába a közösséget és magát.¹⁰⁰ A metszetet közlő Ján Royt az Antiochiai Szent Margit tiszteletére épített

23. Ismeretlen festő: *Deliciae Benedictinae*, 18. század második fele
Olaj, rézlemez
Magántulajdon
Fotó © Soltészné Haranghy Ágnes

kolostortemplom mellékoltárán lévő festményhez kapcsolja a metszetet, pedig ezt az oltárt – amint ő is írja – 1757-ben emelték,¹⁰¹ ráadásul az oltárkép ovális, és nem négyzetes formájú (25. kép).¹⁰² Royt nem említi, de Břevnovban a Mária-képnek még további másolatai is léteznek: a templom Szűz Mária-mellékoltárán kívül a Szent Benedek-mellékoltár predelláján is elhelyezték a kegykép kisebb léptékű, négyzetes másolatát (26. kép), amelyhez hasonló, de nagyobb méretű festmény függ a monostor kerengőjében, a káptalante-

97 Jelzés nélküli, a fémlemez mérete: 32 × 25 cm. A festményt közölték: Nagyházi 2022. 25: 568. tétel. A profilozott, színezés nélküli, csupán egy faragott és aranyozott belső szegőléccel ellátott kerete is 18. századi, bár a kép elé helyezett, íves kivágatú, leszűkítő lap a 19. vagy a 20. századból származhat. A festményt 2021-ben Imrik Zsófia, a keretet 2022-ben Szabóné Szilágyi Mária restaurálta.

98 Jan Royt ezeket említi: Břevnov (mellékoltár), Broumov (Braunau), Kladruhy (Kladrau), Kladno, rezidencia. ROYT 1993. 83–85; kat. V. 26; ROYT 2011. 319–320: obr. 145.

99 ROYT 1993. 84–85; kat. V. 26; ROYT 2011. 319–320: obr. 145.

100 „DELICIAE BENEDICTINAE / Quas à me Sculptas Venerabilis accipe Coetus / Susceptum gremiō perge fovere tuō / Neo-Professorus F:

Carolomannus Birckhart. 1746. 13. Febru.” – „Bencések gyönyörűsége, amelyet én metszettem, tiszteletre méltó konvent, fogadd oltalmadba újszülöttként, dédelgess. Az újfogadalmas testvér Carolomannus Birkhart.” A magángyűjteményben lévő metszet feliratának átíratát – értelmezés nélkül – közli: ROYT 1993. 84: kat. V. 26. A latin szöveget Dénesi Tamás levéltáros, történész fordította, amit ezúton is hálásan köszönök! A metsző talán rokona lehetett annak az Anton Birckhardt rézmetszőnek (1677–1748), aki 1711-ben költözött át Augsburgból Prágába, és ott dolgozott haláláig.

101 Vö. ROYT 1993. 84.

102 Köszönettel tartozom Naszlady Ágnes régésznek az oltárról készült fotók beszerzésében nyújtott önzetlen segítségéért.

24. Carolomannus Birckhart: *Deliciae Benedictinae*, 1746
Papír, rézmetszet
Magántulajdon
Róyt 2011. 319: Obr. 145.

rem bejárata felett is (27. kép).¹⁰³ Ez utóbbit Josef Hager (1726–1781) munkájának tartják, aki az 1760-as években festhette meg.¹⁰⁴ Ugyancsak a kegykép négyzetes formájú másolata látható a káptalanterem oltárának oromzatán felhők közé, sugárkoszorúba helyezve.¹⁰⁵ Ha ez az oltár a káptalanterem festése idején, vagyis az 1740-es években már készen állt, akkor elképzelhető, hogy éppen ez, vagy a templomban lévő Szent Benedek-

¹⁰³ A Szent Benedek-oltár 1717–1719 között készült illuzionisztikus festéssel, főképe Petr Brandl munkája. Az oltárról és mestereiről: MÁDL 2016a. 129, 163, 164. Obr. I/15, I/53. A predellaképet nem említik, de az I/53-as képen látszik.

¹⁰⁴ MÁDL 2016a. 211–214.

25. *Deliciae Benedictinae* a Szűz Mária-oltáron, 18. század közepe
Olaj, vászon
Břevnov, bencés apátsági templom
Fotó © Fodor Györgyi Szeréna

oltár predellaképe alapján dolgozott Birckhart, de azt sem zárhatjuk ki, hogy valamely hasonló grafikai lapot vett alapul a munkájához. Itáliából eddig egy nagyon közel álló formátumú és korú lapot közöltek – lehetséges prototípusként talán ez is szóba jöhet –, amelyet egy római mester, Carlo Grandi (1729 előtt – 1775) metszett 1742-ben Rómában. Az ábrázoláson a Boldogságos Szűz Máriát a „jó vigasztaló” titulussal illetik, alatta hosszú latin felirat meséli el a kép történetét és tiszteletét.¹⁰⁶

¹⁰⁵ A káptalanterem falképeit 1745-ben Franz Lichtenreiter (1700–1775) festette. MÁDL 2016a. 216. A terem belsejéről készült összkép, amelyen az oltár is látszik: Uo. 218: I/105.

¹⁰⁶ A felirat: „B. MARIA V. CONSOLATRIX BONA / Ab Hac S. BENEDICTVS, Monachorum in Occidente Patriarcha, dum adhuc puer

26. *Deliciae Benedictinae* a Szent Benedek-oltáron, 18. század közepe
Olaj, vászon
Břevnov, bencés apátsági templom
Fotó © Fodor Györgyi Szerénia

A břevnovi templomban és monostorban elhelyezett kis méretű, festett másolatok pontos eredetének földerítése még további kutatásokat igényel. Említésre méltó, hogy a római kép épp hogy csak felismerhető feldolgozása szerepel a kolostor folyosójának egyik boltozati freskóján is – Johann Karl Kovář munkája 1740-ből –, amelyen az ifjú Szent Benedeket ábrázoló központi képet négy, kisebb formátumú monokróm jelenet övezi, egyiken a későbbi rendalapító a Szűz Mária-kép előtt térdel.¹⁰⁷

Romae Liberalibus Litterarum Studiis vacaret, / coram imagine ista preces effundere solitus, Veram Scientiam, / et mirae Vocationis, ac totius S. Ordinis sui prima acce- / pit Consilia. Extat ea etiamnum, in muro depicta, Romae, / Transtiberim in Vetusto Oratorio, Seu Capella Parochia- / lis Ecclesiae, S. BENEDICTI in PISCINULA dictae, quae olim / erat Paterna Domus eiusdem S. BENEDICTI Patricii Romani, ex antiquissima Aniciorum prosapia." Alatta: „Car. Grandi del. et scul. Romae / 1742." A metszetet TOBLER 1991 nyomán újrakészítette: MEULEN 2016. 154: Fig. 120.

¹⁰⁷ MÁDL 2016a. 244–246. A jelenet részletes leírása: Uo. 245.

27. *Deliciae Benedictinae*, 18. század közepe
Olaj, vászon
Břevnov, bencés apátság
Fotó © Terdik Szilveszter

A břevnovi bencések által 1664-ben újjáalapított, középkori eredetű Sázava bencés kolostorának Szűz Mária és Szent Prokop tiszteletére szentelt barokk templomában is a Szent Benedek-mellékoltáron, üvegtrín alá helyezve látható a római kegykép másolata, amely stílusában eltér a prágai példától (28–29. kép). Az oltár a templom főhajójának déli fala előtt áll, 1756-ban készült, de a kegyképmásolat lehet korábbi is.¹⁰⁸

Kétségtelen, hogy a břevnovi kolostorban lévő *Deliciae Benedictinae*-változatok között a templomban álló mellékoltár festménye a legrepresentatívabb (30. kép). Az 1709 után épült pompás barokk épület berendezésének kései fáziséhoz tartozik már ez az oltár, amely az érett barokk jegyeit viseli magán. A kegykép alatti, üvegezett vitrinben a templom patrónájának, Antiochiai Szent Margitnak az ereklyéit helyezték el, a retabulum két oldalán Szent Bernát, akinek Szűz Máriához fűződő

¹⁰⁸ Vö. ROYT–SOMMER–STECKER 2013. 83. A sázavai monostort 1032-ben alapították, s egészen 1097-ig ez volt a szláv nyelvű liturgia csehországi központja. Itt élt Szent Prokop remete is a 11. században, akit 1204-ben avattak szentté. A szláv liturgiát végző szerzetesek kiűzése után a břevnovi bencésekkel szoros kapcsolatban működtek. 1421-ben a huszita támadások miatt elhagyták, majd a 17. században újjáalapították, s az 1785-ös abolícióig működött. A történetéről: ROYT–SOMMER–STECKER 2013. A Szent Benedek-oltárral szemben lévő mellékoltár predelláján egy Krisztus-arc látható a Mária-kegykép pandanjaként.

28. Szent Benedek-oltár, 1756
Sázava, egykori bencés apátsági templom
Fotó © Terdik Szilveszter

misztikus kapcsolata közismert, és Szent Günther egész alakos szobra áll. Az oltáron feltűnő hét angyalka és a nagyobb méretű ornamentális faragványok egyaránt Richard Georg Prachner (1705–1782) szobrász művei, aki 1757. december 31-re készült el munkájával.¹⁰⁹ Az ovális Mária-oltárképet a már többször idézett két soros latin vers kíséri, a festmény alkotóját nem említik. A kegykép körül repdeső angyalok kartusokat tartanak a kezükben, amelyeken a *Salve Regina* Mária-antifóna kezdő szavai olvashatók.

¹⁰⁹ A 993-ban alapított monostor barokk templomát a levéltári források alapján biztosan Christoph Dientzenhofer (1655–1722) tervezte. A templom építéséről: MACEK–BACHTÍK 2015. 265–258. Berendezéséről: MÁDL 2016a. Az oltárról: HORVNA 1993. 165–166; VII/21/. Prachner a szobrászati díszekért 2017 aranyat kapott. MÁDL 2016a. 109.

29. *Deliciae Benedictinae* a Szent Benedek-oltáron, 18. század közepe
Olaj, vászon
Sázava, egykori bencés apátsági templom
Fotó © Terdik Szilveszter

Az egykor a břevnovi kolostorhoz tartozó kladnói rezidenciában lévő Szent Lőrinc-kápolna oltárát 1739 és 1740 között emelték. A főkép a szent patrónust, míg az oromzatra helyezett ovális festmény a *Deliciae Benedictinae*-t ábrázolja, ahogyan az alatta lévő aranyozott kartuson olvasható.¹¹⁰ A kegyképmásolat alsó részén egy magyarázó felirat szerepel, amely valójában Gabriel Bucelin bencés 1651-ben kiadott művében a római kegyképet ábrázoló címlapelőzők-metszetet kísérő szöveggel egyezik, most ez utóbbit közöljük: „Vera Effigies B[eatissim]ae Matris Admirabilis Virginis Benedictae, quam S[anctus]. P[ater]. N[oster]. Benedictus, puerili aetate, Romae familiaris adamaverat; cultu Deiparae meritis: Vt tam Diuinae, ait B[eatus]. Alanus de Rupe, monasticae Institutionis Author fieret et Fundator etc.” Vagyis „A legboldogságosabb, csodálatra méltó, áldott Szűz Anya igaz képmása, amelyet Szent Benedek atyánk gyermekkorában bensőségesen megszeretett, az Istenanya tisztelete méltóvá tette arra – úgymond Boldog Alanus de Rupe –, hogy a szent szerzetesi intézmény szerzője és alapítója legyen.”¹¹¹

A kladnói képen olvasható felirat arra utalhat, hogy Bucelin művét és az abban szereplő metszetet ismer-

¹¹⁰ A festményeket Franz Lichtenreiter alkotta (MÁDL–HEISSLEROVÁ 2016. 439), aki öt évvel később az anyakolostor káptalantermét is kifestette.

¹¹¹ Aztán így folytatódik a metszet alatti felirat: „De qua imagine fusius Gabriel Bucelinis, in Vita S.P.N. et Annal Bened. / IP. j.”, ami szerint

ték a csehországi anyamonostorban. A felirat második felében Alanus de Rupe (1428. k.–1475) domonkos szerzetesre hivatkoznak. Alanus a rózsafüzér használatának nagy terjesztője és az első Rózsafüzér Társulat megalapítója volt Douai-ban. Prédikációi, művei életében még nem jelentek meg nyomtatásban, csupán halála után kezdték meg kiadásukat. Munkáiban Szent Benedeket is úgy tüntette fel, mint aki a Krisztus és Mária zsoldárának, vagyis a rózsafüzér imádkozásának egyik nagy terjesztője lett volna. Alanus egyik prédikációjában valóban a felíratra emlékeztető szavakkal emlékezik meg Szent Benedekről.¹¹²

Bucelinustól vehették át a subiacói monostor egyik Mária-kegyképmásolatán szereplő szöveget is. Egy 19. századi leírás szerint ugyanis a római kegyképnek azon a „Mater Monachorum Ora pro Nobis” invokációval ellátott másolatán, amelyet a monostornak a Szent Benedek barlangjával szomszédos kápolnájában helyeztek el, a magyarázó szöveg megegyezett a Bucelinus művében közölt metszetet kísérő felirat első felével.¹¹³

Hogy Szent Benedek Mária-képének kultusza melyik břevnovi szerzetes hatására vált ennyire népszerűvé, nem tudjuk. Érdemes megjegyezni, hogy épp a kladnói kegykép készítésének és az oltár állításának idején érkezett a monostorba Magnoaldus Ziegelbauer (1688–1750) bencés, aki mindössze néhány évig maradt itt.¹¹⁴ 1744-ben jelent meg a Mária-tiszteletről szóló második munkája, amelyben tizenkét, Szűz Máriával misztikus módon eljegyzett férfi szentet mutat be. Elsőként Róbert, a ciszterciek alapítója életét ismerteti. A rendi hagyomány Róbert Szűz Máriával való eljegyzettsége okán „családanyának” tekinti a Szent Szűzet, a „Paterfamilias” (családapa) szó mintájára képzett kifejezéssel „Materfamilias”-nak nevezi. Ziegelbauer ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy ugyanez elmondható Szent Benedeknek köszönhetően a bencésekről is, hiszen alapítójukat szintén Szűz Mária méltatta arra, hogy – s ekkor

a szerző ezzel bővebben foglalkozik az általa kiadott évkönyvben is, Szent Benedek életrajzában: BUCELINUS 1651. A festményen lévő szöveg átíratát közli: WIRTH 1907. 85–86. A képet eredetiben nem láttam, és olyan fotó sem áll rendelkezésünkre, amelyen az átírat helyességét ellenőrizhetnénk, ezért az abban szereplő egyértelmű szövegromlások miatt inkább a Bucelinus-kötetben megjelent eredetit közöltük.

- 112 „S. Benedictus porro, Sacri Ordinis amplissimi Patriarcha Dignissimus, ea cura et religione sanctum in Psalterio salutario cultum Dei familiarem sibi perpetuumque voluit et observavit sic, ut eo tam divinae monasticae Institutionis Fundator et autor fieri mereretur.” [Kiemelés tőlem – T. Sz.] Ez a beszéde 1470-ben Tournai-ban hangzott el. Kiadása: COPPENSTEIN 1624. 22. Máshol azt állítja, hogy a nyugati szerzetességben Szent Benedek honosította meg a „Psalterium Mariae”-t. Uo. 93. Mind a két esetben egy „Ioannes de

30. Szűz Mária-oltár, 1757

Břevnov, bencés apátsági templom

Fotó © Fodor Györgyi Szeréna

Prato” nevű szerzőre hivatkozik forrásként. Talán Giovanni da Prato 15. századi ferences szerzetesről van szó. Lásd: BACCHELLI 2001.

- 113 „Vera Effigies B[eatiss]mae Matris Admirabilis / Virginis Benedictae Quam S. P. N. Benedictus / Puerili aetate Romae Familiaris Adamaverat.” MASSIMO 1864. 81. Sajnos azt nem írja, hogy pontosan mikor készítették és helyezték el ezt a másolatot. Ez a másolat napjainkban nincs a barlangrendszer kápolnáiban.
- 114 1707-ben a zwiefalteni monostorban tett fogadalmat, 1713-ban szentelték pappá. 1730-ban belső konfliktus miatt az apát engedélyével más monostorba költözött. Tudományos munkát is végzett, így került Bécsbe, majd Prágába, de a poroszok bevonulása miatt 1744-ben visszatért Bécsbe. Életéről lásd: SVATOŠ 2017. 127–129.

31. Főoltár, 18. század eleje
Broumov, bencés apátsági templom
Fotó © Terdik Szilveszter

külön utal rá, hogy most Alanus szavait használja – az „isteni intézmény [ti. a szerzetesség] alapítója és szerzője” legyen. Ennek bizonyítására nyomban felsorolja a legfontosabb bencés Mária-kegyhelyeket is: Montserratot, Einsiedelnt, Altöttinget és Mariazellt.¹¹⁵ Ziegelbauer műve azt mutatja, hogy ebben az időszakban a bencések is ismerték Alanus munkáját – feltehetően éppen

32. Kegyszobor a broumovi bencés apátsági templom főoltárán
Fotó © Terdik Szilveszter

Bucelin 1651-es műve, vagy az őt idéző későbbi bencés szerzők munkái nyomán –, amelyben Szent Benedek a Mária-tisztelet meghatározó terjesztőjeként tűnik fel, és a szerzetesi hivatását, rendalapítását is Szűz Mária műveként értelmezik.

Břevnovval szoros kapcsolatban működött a sziléziai határhoz közel fekvő Broumov (Braunau) monostora. A 13. században alapított kolostor 1420 körül, amikor a huszita háborúk során a prágai bencések is itt találtak menedéket, vált a břevnovi ház ikermonostorává. A 17. század végén és a 18. század elején barokk stílusban újjáépített kolostor templomának főoltárán egy csodatévő szobrot tisztelnek (31. kép).¹¹⁶ Már a középkori forrásokban is említik, hogy a monostorban nagy tiszteletben tartottak egy Mária-képet.¹¹⁷ Az egész alakos, álló kegyszobor a szentségház tetején, üvegezett vitrinben található (32. kép).¹¹⁸ Érdekes, hogy a főoltár monumentális vászonfestménye és az oromzati rész között nyolcszögletű keretben egy másik Mária-szobrot is

115 „Benedictini Ordinis instituta etsi ad Sancti Spiritus, a quo omnis existit benedictio, gratia, et sanctitas, divinum Numen grati referamus, secundum tamen isthoc non tam ad Benedictum Patrem, quam Benedictam inter mulieres Matrem toti respicimus. Quippeni enim? Certe Sanctissimus Legislator intervenit Augustissimae huius Coeli Terraeque Imperatricis tam *divinae institutionis* (sunt verba D. Alani a Rupe, compertae fidei ex Dominicana Familia auctoris) *fundator et auctor fieri meruit*. Haec igitur omnium prima Institutrix, Tutelaris, et Patrona nostra, ut se Ordinis Benedictini Matremfamilias dilucide demonstraret, in Benedicti sui (sic gloriosum Patriarcham nostrum appellare audita est) Monasteriis, praecipuas fere sedes per Orbem collocavit.” ZIEGELBAUER 1740. 17. A művet a kladrubyi kolostor apátjának ajánlja, s igazából a Mária Társulatok tagjainak épülésére szánta. A munkát és keletkezési

körülményeit ismereti: BAIER 1993. 373–374. Érdemes megjegyezni, hogy a könyvben szereplő szentek között hatodikként Alanust mutatja be (ZIEGELBAUER 1740. 168–198), míg hetedikként Szent Imre herceg is helyet kapott. Uo. 199–225. Az első mariológiai műve még 1726-ban jelent meg. ZIEGELBAUER 1726. Ezt ismerteti: BAIER 1993. 369–373.

116 A kolostor rövid története, műemléki topográfia: CECHNER 1930. 29–115. Freskóinak leírása: MÁDL–ŠEFERISOVÁ LOUDOVÁ 2016. 315–346.

117 BAIER 1993. 374.

118 A kegyszobrot ábrázoló metszetről képet közöl: ROVT 2011. 292: obr. 123. A főoltárt 1706-ban emelték, 1861 és 1870-ben megújították, átalakították. Vö. CECHNER 1930. 54.

33. Szűz Mária-oltár, 18. század közepe
Broumov, bencés apátsági templom
Fotó © Terdik Szilveszter

elhelyeztek, amelyen Mária trónon ül, ölében a Kisdedet tartva. A kolostortemplom szentélyének evangéliumi oldalán, a főoltár és a stallum között, a sekrestyébe vezető ajtó mellett egy kicsi, faragott baldachinnal díszített mellékoltár áll, amelyen a *Deliciae Benedictinae* ovális másolatát helyezték el (33. kép). Az oltár felépítménye és a Mária-kép is emlékeztet a břevnovi templom Mária-oltárára, de annál szerényebb méretű, ez talán a 18. század közepén készülhetett.¹¹⁹

A broumovi kolostor ebédlőjében Johann Karl Kovář 1746-ban egy nagy méretű olajképen megfestette a

34. Johann Karl Kovář: Az imádkozó ifjú Szent Benedek, 1746
Olaj, vászon
Broumov, bencés apátság
Fotó © Terdik Szilveszter

Szűz Mária-kép előtt imádkozó ifjú Szent Benedeket is (34. kép).¹²⁰ A kompozíción jól kivehető a *Deliciae Benedictinae*, amely oltárképként, félköríves záródással szerepel. Broumovban a harmincéves háború után különösen erős volt a Mária-tisztelet. 1649-ban Alexius Hübner apát (1646–1654), aki jezsuita iskolákban tanult, megalapította a Mária Társulatot a Fájdalmas Anya tiszteletére. A társulat két önálló csoportra oszlott: a latin nyelvű rész a bencéseket és a diákságot, míg a német nyelvű a városi polgárokat fogta össze. Thomas Sartorius apát (1663–1700) a tanuló ifjúság számára a Szeplőtelen Fogantatás Kongregációt is megalapította.¹²¹

A Csehország nyugati részén, a bajor határhoz közel fekvő Kladruby (Kladrau) kolostora is Mária-kegyhelynek

¹¹⁹ Utal rá: ROYT 1993. 83–84. Az oltár állításának pontos idejét nem ismerem. Az ovális kép fölött látható Mária-monogramra egy szintén barokk Maria Hilf-képet is felfüggesztettek, amely feltehetően nem tartozik az oltár eredeti díszítéséhez. A kolostor 1930-as

ismertetése során ezt az oltárt nem említik. Vö. CECHNER 1930.

¹²⁰ A festmény ismertetése további irodalommal: VÁCHA 2016. 56: obr. 44.

¹²¹ ROYT 1993. 84; BAIER 1993. 375.

35. A rajhradi bencés apátsági templom főoltára, 18–19. század
Fotó © Terdik Szilveszter

számít. A Szűz Mária, Szent Benedek és Wolfgang tiszteletére szentelt hatalmas gotizáló barokk templom Jan Blažej Santini-Aichel munkája.¹²² A monumentális

barokk főoltár középkori eredetű, egész alakos, álló Mária-kegyszobra alatt a tabernákulum tetejére helyezett, aranyozott, faragott, kicsiny baldachin övezi a *Deliciae Benedictinae* kegykép kis méretű, téglalap formájú másolatát.¹²³ Különös ez az elrendezés, még a korszakban is ritka az ilyen típusú kegyképhalmazás, bár amint láttuk, a broumovi főoltáron is több Mária-ábrázolás szerepel a középtengelyben. A többi csehországi bencés kolostorban inkább a mellékoltárokon helyezték el a rendi kegykép másolatát, különösen akkor, ha az adott templomnak még saját, helyi jelentőségű kegyképe is volt.

A morvaországi Rajhrad (Raigern) bencés monostorának barokk Szent Péter és Pál főapostolok tiszteletére szentelt templomában¹²⁴ is már a középkor óta tisztelnek egy Szűz Máriát a gyermek Jézussal ábrázoló kegyszobrot (35–36. kép).¹²⁵ Antonín Pirmus (1676–1744) perjel idejében, 1732-ben a nagy bencés kegyhelyek Mária-szobrainak másolatait is beszerezték, amelyeket az újonnan elkészült pompás templom hajójának legszelesebb, nyolcszögletű részén a négy kisebb méretű mellékoltár predelláján helyeztek el: a Szent Gertrúd-oltáron a mariazelli (37. kép), a Szent András-oltáron az einsiedelni (38. kép), a Nepomuki Szent János-oltáron a montserrati (39. kép), a Szent Borbála-oltáron pedig az ettali kegyszobor áll üvegezett vitrinben (40. kép).¹²⁶ A templomhajó központi kupolájának festészeti programja a bencés rend világmissziós tevékenységét mutatja be, amelynek folyamánya a Mária-kultusz terjesztése is: ennek ad nyomatékot a négy híres, bencés gondozásban álló kegyhely szobrának a másolata, a kupola alatt lévő hat mellékoltár közül épp azon a négyen, amelyek a négy kontinensen keresztelő bencéseket ábrázoló csegyfreskók alatt helyezked-

- 122 Santini-Aichel munkásságáról: MACEK–BACHTÍK 2015. 289–330. A kladrubyi templomról, amely 1711 és 1725 között épült: Uo. 295–299. A templom főoltárát 1726 és 1728 között emelték. Vö. VÁCHA 2016. 42–44: obr. 21.
- 123 ROYT 1993. 83–84; MÁDL 2016b. 718–720. Érdemes megemlíteni, hogy a kladrubyi bencések gondozásában állt a přešticei Nagyboldogasszony-templom is, ahol 1710-től egy Pietà-kegyképet tiszteltek (ROYT 2011. 43, 52, 84–85, 325–326). Az itteni pompás barokk zárándoktemplom Kilian Ignaz Dietzenhofer munkája. Ennek a kegyképnek hazánkban is van több másolata: az egyik székesfehérvári (erről lásd SMOHAY 2021. 171–176), a másik váci magángyűjteményben. Az utóbbin latin felirat is olvasható, amelyben a kegykép csodáját, őrzési helyét is megemlíti.
- 124 A 11. században alapított monostor eredetileg a břevnoviakhoz tartozott, jelenlegi templomának építését 1721-ben Jan Blažej Santini-Aichel (1677–1723) kezdte, de halála miatt a befejezést nem érte meg. A templomot 1739-ben szentelték fel ünnepélyesen. Vö. MACEK–BACHTÍK 2015. 305–307; MACUROVÁ 2015. 10–30;

ŠEFERISOVÁ LOUDOVÁ 2016. 608–634.

- 125 A kegyszoborról: ROYT 1993. 83. A kegyszobrot a középkori templom főoltárán tisztelték, majd az építkezések alatt, 1720-tól a káptalanterem oltárán őrizték, míg végül 1749. szeptember 8-án az új templom nyugati végében, a Pirmus perjel elgondolásai szerint kialakított Mária-kápolna oltárán helyezték el. Ezt az oltárt 1844-ben átalakították, a szobrot is átformálta 1881-ben Ignác Bergman. Vö. MACUROVÁ 2015. 39–40.
- 126 ROYT 1993. 84; ROYT 2011. 325. A montserrati kegyszobornak látható volt egy másolata a kolostor kiállításán is (2019-ben). A katalán bencések kegyszobrának tisztelete 1635-től Prágából, az Emmausz bencés monostorból indult hódító útjára cseh földön, ahol ekkortól kezdve tisztelték nyilvánosan egy másolatát, amely mai napig megtalálható a templom egyik mellékszentélyében. A szobor prágai kultuszáról: ROYT 2011. 68. A prágai Emmausz-monostor 1636-ban ugyanis a montserrati bencés kongregáció tagja lett, amely Csehországban is megvetette a lábát, miután a császár hívására 1632-ben Bécsben is megjelentek. Vö. DELL'OMO 2011. 399, 405.

nek el. A római kegykép másolata azonban hiányzik a templom képi programjából. A statikai okokból a szentelés után néhány évtizeddel újjáépített szentély freskóit Joseph Winterhalder (1743–1807) festette újra 1775–1776-ban. A kupolaboltozat csegelyeire az evangélistákat helyezte, Szent Lukácsot az első Mária-ikon festőjeként is ábrázolja, amire a háttérben feltűnő Fekete Mária-ikon utal. Ezt az ikont a közeli Brünn (Brno) Ágoston-rendi Szent Tamás-templomában őrzik, s az ún. Lukács-ikonok között tartották számon.¹²⁷ Az átépítés során új főoltár is készült, melynek központi eleme szintén egy Máriát és a gyermek Jézust ábrázoló szobor lett.¹²⁸

A rajhradi kolostor kerengőjének falait vászonra festett, nagy méretű képek sorozata díszíti, melynek egyes témái szintén a bencés rend missziós tevékenységét hivatottak bemutatni. Az egyiken egy Mária-képre mutató bencés szerzetes látható, aki – a jelen értelmezés szerint – az előtérben heverésző férfiakat kívánja a Szent Szűz elmélyültebb tiszteletére sarkallni. A kutatás megállapította, hogy ezt a képsorozatot Otmar Konrad perjel vette 250 aranyért a környék feloszlott jezsuita rendházaiból. Ignác Raab festette ezeket 1750-ben, s eredetileg a jezsuitákat ábrázolták, de új helyükön új értelmezést kaptak: a jezsuitákból bencések lettek. A szóban forgó Mária-képes jeleneten eredetileg Jan Málobický jezsuita volt látható, aki 1679-ben a Felső Sziléziából, Piekaryból érkező kegykép látványával vigasztalta a pestises betegeket, s amely kép látogatásának hatására meg is szűnt a mirigyhalál. Az átfestés során a Mária-képet nem nagyon változtatták meg, talán azért sem, mert tényleg emlékeztet a római kegyképre, ahogy a jelenség leírója is feltételezi.¹²⁹

A cseh bencés monostorokban egységesen *Deliciae Benedictinae* titulussal illetik a római kegyképet. Egyelőre nem ismert, hogy ki kezdeményezte ezt, de talán

36. Kegyszobor a rajhradi bencés apátsági templom főoltárán
Fotó © Terdik Szilveszter

a 18. század közepén, a képről készült másolat megsokszorozódásával válhatott általánossá. Ludovicus Babenstuber ettali bencés 1712-ben publikált egy kisebb formátumú könyvet „Mária tisztelet szent gyönyörűsége” címmel.¹³⁰ Művében a bencés szerzetescsalád azon

127 A templom első, teljes kifestését Johann Georg Etgens végezte 1724 és 1729 között. A szentély kupolája 1753 és 1763 között egy földrengés miatt megsérült, újja kellett építeni, majd újra ki kellett festeni: VALEŠ 2010. 85–91. A Szent Lukács-freskó részletes elemzése: Uo. 88–89. A freskó fotója: JÁVOR–SLAVÍČEK 2010. 10. Szent Lukácsot festőként (rejtett önarcképként) önállóan is megfestette (Nová Říše premontrei kolostorának gyűjteményében): JÁVOR–SLAVÍČEK 2010. 200–201. kat. II. 7. (Lubomír SLAVÍČEK). A rajhradi freskóról lásd még: ŠEFERISOVÁ LOUDOVÁ 2016. 632–642.

128 Az eredeti oltár Santini tervei szerint készült, s hatoszlopos retabuluma volt, amelyet a szentélyapsziszban lévő ablakokhoz komponáltak. Az oltár szobordíszait Ignaz Lengdocher készítette 1727–1728-ban. MACUROVÁ 2015. 38. Az újjáépítés során az ablakokat befalazták, a régi oltárból csak a két főapostol szobrát őrizték meg. Az új retabulum az apszis falára épült rá,

központi eleme a Mária-szobor, amelyet mozgalmas szobordísz övez (felette a Szentlélek és az Atya szobra, körülötte angyalok sokasága). Az új együtttest Andreas Schweigel brünni műhelyében készítették 1776-ban. MACUROVÁ 2015. 75–76. A 19. század második felében készülhetett az új márványstípus és *mensa* historizáló stílusban, amelyen a szentségház fölött reneszánsz tempio emelkedik, benne egy márvány Jézus Szíve-szoborral. Ennek pontos készítési idejére és alkotójára nem találtam adatot.

129 A kép történetét, metszetelőképét ismerteti és a jelenséget értelmezi: MACUROVÁ 2015. 140–143; Abb. 57–58. A piekaryi kegykép történetéről, kultuszáról: CIPRIANI 2020. A csodatévő ikont a Katowicéhez közel fekvő Piekary Śląskie település kegytemplomában őrzik. A kép történetéről: WYCISŁO 1991.

130 BABENSTUBER 1712.

37. A mariazelli kegyzsobor másolata a Szent Gertrúd-oltáron
Rajhrad, bencés apátsági templom
Fotó © Terdik Szilveszter

képviselőinek történeteit gyűjtötte össze, akiknek az életrajzában különös hangsúlyt kap a Mária-tisztelet. Az előszó előtt közvetlenül Szent Benedeknek ajánlja munkáját, azonban sem itt, sem a kiválasztott szentek történeteiben egyáltalán nem említi a római kegyképet. A cseh kongregációban az újkort nagyon intenzív Mária-tisztelet jellemezte,¹³¹ aminek egyenes következménye lehet a rendalapító személyéhez kapcsolódó önálló kultuskép elterjedtsége. Ami, ha összevetjük a többi közép-európai kongregációban tapasztaltakkal, mintha itt lett volna a legerősebb.

¹³¹ Az ezzel kapcsolatos rendi határozatokról: BAIER 1993. 376–377. A cseh bencés kongregációt hivatalosan soha nem alapították meg, de a 16. századtól kezdve a břeňnovi apátnak kialakult egyfajta

38. Az einsiedelni kegyzsobor másolata a Szent András-oltáron
Rajhrad, bencés apátsági templom
Fotó © Terdik Szilveszter

A római kegykép tisztelete a magyar bencések között a 19. végén és a 20. század első felében

Visszatérve a római kegykép hazai recepciójához, az utóbbi másfél század emléanyagát tekintjük át, amely kizárólag irodalmi, hitbuzgalmi művekre korlátozódik, mivel a kegykép e korszakhoz köthető másolata eddig még nem került elő.

Szentimrei Márton (1843–1909) komáromi bencés 1880-ban jelentetett meg egy elég terjedelmes Szent Benedek-életrajzot az alapító atya születésének 1400. jubileuma előtt tisztelegve. Műve második felében a bencés rend világtörténelmi jelentőségét vizsgálja.

elsőbbsége, s amikor II. Rudolf 1607-ben elismerte a jogait a többi monostor felett, az apát egy olyan kongregáció valós vezetője lett, amely soha nem létezett. DELL'OMO 2011. 404–405.

39. A monseratti kegyzsobor másolata a Nepomuki Szent János-oltáron
Rajhrad, bencés apátsági templom
Fotó © Terdik Szilveszter

A rendalapító római tartózkodásával kapcsolatban utal a San Benedetto in Piscinulához köthető hagyományra, és egy lábjegyzetben Costantino Gaetanira hivatkozik forrásként.¹³² Részletesebben ír Szent Benedek szerzetesi hivatásának alakulásáról, a Rómában szerzett negatív tapasztalatok hatásáról, amely válságba sodorta az ifjút, és amely elől az atyai házban talált menedéket:

„Eleitén az atyai ház lett azon szentély, mely érényének menedéke lett. Jó nevelésén, az isteni kegyelem segítségével kívül volt még egy hatalmas támasza. A kápolnában, melylyé később a ház alakíttatott, ma is mutatnak egy képet, melyet a hagyomány szerint Bene-

40. Az etтали kegyzsobor másolata a Szent Borbála-oltáron
Rajhrad, bencés apátsági templom
Fotó © Terdik Szilveszter

dek kiválóan tisztelt. A boldogságos Szűz egy képe az, a kis Jézussal, ki egy keresztet tart kezében. Mintha a kép tiszteletével a szent ifjú azt akarta volna mondani, hogy az Isten anyját nem tisztelte a Fiú nélkül és a Fiút a kereszt nélkül. E képnek a múlt században Salzburgban készített egy aczélnyomása viseli az ismeretes és jelentős két sor aláírást: *Hac puer, hac coluit BENEDICTUS imagine MATREM; / Hanc puer, hanc cole vir, sic Benedictus eris!* E képpel tisztelte a bold. Szűzet a gyermek Benedek, ha mint ő áldást akarsz az égből, a Szűzet tiszteld gyermek és férfikorodban. Ezen visszavonultsága, az Istennek való folytonos foglalkozása s a boldogságos Szűz segítségnek kikérése és tisztelte mellett sikerült e szent életü ifjúnak, a romlott városban érényét szep-lőtelenül fönn tartani s a magas hivatást, mely Istentől neki jutott, hiven és tisztán megőrizni.”¹³³

Szentimrei ezek szerint ismert egy 18. századi, salzburgi kiadású metszetet, amelyen olvasható volt a már többször idézett disztichon is. Figyelemre méltó, hogy szerzőnk jól ismert szöveggként hivatkozik rá. Egyelőre még nem került elő a bencés kegyképet és a disztichont együtt tartalmazó salzburgi eredetű metszet, de sem-

¹³² A lábjegyzetben így ír: „Cajetán Constantin, Benedek-rendi apát, ki XV. Gergely korában élt, sz. Benedek családja palotájáról Rómában, in Piscinula, a Tiberisen túl, sub monte Lycaonis, részletesen ír és azt közvetlen szomszédságába teszi sz. Caecilia házának és templomának, mely dicső szentet sz. Benedek nemzetségéhez, az aniciékéhez tartozónak mondja.” SZENTIMREI 1880. 67. Elképzelhető, hogy

Szentimrei nem használta közvetlenül Gaetani művét – amelynek itt a címét meg sem adja –, hanem inkább az általa alaposabban forgatott és idézett 19. századi német bencés szerzők munkáiból vehette át ezt a hivatkozást.

¹³³ SZENTIMREI 1880. 69–70.

mi okunk sincs kizárni annak létezését.¹³⁴ Tudomásom szerint Szentimrei az első, aki a kétsoros latin versike magyar fordítását is közli.

Ugyanekkor és ugyanott jelent meg egy missziós buzdításnak szánt Szent Benedek-életrajz is. Ebben a munkában is külön hangsúlyt kap a rendalapító Mária-tisztelete: „Benedek életének 15-ik évében Rómába ment, hogy édes szülőinek akarata szerint magát a felsőbb tudományokban is kiképezhesse. Az akkor még sok tekintetben pogány szellemű főváros sok rosszra szolgáltatott alkalmat; de Benedek Istennek szent segítségével Rómában is hű maradt mindahhoz, a mit szülőinél tanult vala. Rómában édes atyjának házában lakott; e házhoz utóbb templom csatoltatott, melyben még ma is látható a b. sz. Mária s a gyermek Jézus képe kis kereszttel kezében; a kép előtt szokott az ifjú Benedek buzgón s ájtatosan imádkozni, mint ezt már a szülői háznál is gyakorolta vala. Ezen visszavonultság, az Istennel való társalgás s a b. sz. Máriának tisztelete által őrzé meg Benedek szívének tisztaságát a romlott város s a rossz tanulótársak csábító kísértései között.”¹³⁵

Szunyogh Xavér (1895–1980) bencés 1919-ben állított össze az egy, a szent életrajzát és különféle imádságokat tartalmazó könyvet. Az általa írt életrajzban is szerepel a Mária-képhez köthető hagyomány: „Elhagyta édesanyját s most egy másikat keresett, megfogta kezét, leborult eléje s úgy kérte segítségét. Rómában még ma is mutogatnak egy kápolnát s benne a Boldogságos Szűznek azt a képét, melyet az ifjú Szent Benedek tisztelt. Azt tartja a hagyomány, hogy ez a kápolna, a *S. Benedetto in piscinula*, Szent Benedek szüleinek római háza helyén épült s talán magának Szent Benedeknek volt a szobája. Itt kereste a békeség királyának: az Úr Jézus Krisztusnak édesanyjánál, a békeség Lelkének

jegyesénél: a bold. Szűznél lelke békéjét. És sohasem hallotta senki, hogy a szűz Anya valakit elhagyott volna, aki hozzá folyamodott és pártfogását kérte, megsegítette Szent Benedeket is és azóta lett az Istenanya *deliciae Benedictinorum*: Szent Benedek gyermekeinek öröme.”¹³⁶ Közli a szent atya tiszteletére írt litániát is, amelynek Mária-invokációjában szintén utalnak a kép titulására: „Szentséges Szűz Mária, szent Benedek gyermekeinek gyönyörűsége, könyörögj érettünk!”¹³⁷ Ez azért is figyelemre méltó, mert az 1880-as füzetben is kiadtak egy litániát, de ott nem így szerepel,¹³⁸ sőt az általam ismert 17. századi Szent Benedek-litánia szövegében sincs ennek nyoma.¹³⁹

A magyar bencés oblata (harmadrendi) mozgalom alapításának egyik kezdeményezője a kecskeméti Balázs Benedicta volt, aki 1925-ben *Szent Benedek legendák* címmel jelentetett meg könyvet. Művét a celldömölki bencés szerzetes, Nagy Balázs emlékének ajánlja, aki a rendalapító tiszteletére írt elmélkedő könyvecskéjében is utalt a Mária-képre.¹⁴⁰ Balázs Benedicta rajongással teli, a mai olvasó számára már nehezen befogadható stílusú legendájában többször is említi a római Mária-kép jelentőségét. Új elem, hogy Balázs szerint már Szent Benedek nursiai gyermekévei alatt fontos szerepet játszott Szűz Mária tisztelete.¹⁴¹ Természetesen a képnek kiemelkedő szerep jut a római tanulóévek alatt is, Benedek mindig előtte imádkozik, amikor hazaér, szerzetesi hivatása ugyan a kép előtt alakul ki, de majd a Szent Kereszt-bazilikában, az áldozás alatt erősödik meg benne.¹⁴² Benedek, mielőtt végre elhagyná Rómát, sokat imádkozik a kép előtt: lelki gyötrelmeiről Skolasztika is értesül Nursiában, akinek az ágya fölött hasonló kép függ. Amikor Benedek elhagyja az örök várost, a legendaalkotó szerint ezt a képet is magával viszi.¹⁴³

134 Ha feltételezzük, hogy Szentimrei datálása helyes, amelyet talán egy, a metszeten olvasható évszám segített, akkor viszont kijelenthető, hogy a technikai meghatározása nem pontos: acélnyomatot csak 1820 után kezdtek készíteni, előtte inkább rézmetszettel számolhatunk.

135 *Szent Benedek élete* 1880. 6–7.

136 SZUNYOGH 1919. 12–13.

137 *Uo.* 138. A litánia forrását így adja meg: „C. Effinger OSB Vade mecum.”

138 „Szentséges szűz Mária, könyörögj érettünk!” *Szent Benedek élete* 1880. 24–28.

139 Vö. HAEFFTEN 1647. 110–116.

140 Római évei kapcsán: „Itthon a kis Jézust-tartó Mária képe előtt imádkozott és élte át újra külső benyomásait. Itt fejlődött lelkében a vágy a tökéletes, a szép tiszta élet után.” NAGY 1918. 6.

141 „– Hová gondolsz Kicsi? – kérdezte Cyrilla a gyermeket. / Benedek elmosolyodott és nyílt, meleg hangon felelte: / – Jó Anyámra, a

Deliciae meae-re, kisebbik anyám. / A gyermek a Boldogságos Szűzet nevezte Gyönyörűségének.” BALÁZS 1925. 2.

142 „Az előadások után mindig hazasiet az Aniciusok ősi palotájába. Ott várja őt a családi gyönyörű Madonna-kép és hűséges Cyrilla mama. / Gyöngéd szeretettel szereti Benedek a Madonnát. *Deliciae-meae-nak*, Gyönyörűségének nevezi az Isten Anyját, és szívében csak a Madonna számára nyílnak virágok... ifjúsága hófehér virágai. A Madonna pedig kedvesen fogadja az ifjú ajándékát s Benedeknek úgy tűnik föl néha, mintha a Madonna csodaszép szemei reá nevetnének... Majd pedig a mosolygó szép Madonna a karjaiban nyugvó kicsi Jézusra mutat s kezei között a keresztre és ilyenkor Benedek a lelkében hallani véli: / – A Fiammal várok reád, Istennek Áldottja, Benedek. / Ez a hívás indítja meg Benedeket a sasok útjára.” BALÁZS 1925. 32–33.

143 „Nursiában, az Aniciusok ősi kastélyában Skolasztika nyugszik csendesen magányos szobájában. Azaz dehogy magányos. A római kerevet fölött, amelyen pihen, függ a Szűz-Anya képe, karján a kicsi Jézussal, akinek kezei között a keresztre. A kép alá írva: *Deliciae*

Balázs Benedicta műve végén a rendalapító sírját is leírja a montecassinói kolostorban. A keleti falon a Szent halálát ábrázolták, amelyet 1903-ban Desiderius Lenz beuroni bencés alkotott. „A háttérben pedig a Deliciae Benedictinorum oltárképe alatt olvasható a benedeki fogadalmakat háromszorosán záró zsoltársor [...]”¹⁴⁴ Igazából ez a mozaikkép, amely ma is megvan a második világháborút átvészelő altemplomnak a főoltárhoz képest bal oldali fülkéjében (kereszthajójában), valójában nem a római freskó alapján készült kompozíció, hanem a beuroni bencések sajátos, egyiptizáló stílusát tükröző önálló mű.¹⁴⁵

Tudományos igényű Benedek-életrajzot írt Szalay Jeromos (1896–1964) bencés. Művében a rendalapító családjának eredetével és római tanulóéveivel is foglalkozik. A tudományos kutatásban akkoriban elfogadott adatokat közli: Benedek 480 körül Rómában született, a szülők nevét először egy elég kései forrás, Petrus Diaconus (12. század) közölte, Nagy Szent Gergely csak annyit jegyzett fel róluk, hogy a szülei szabadok voltak, ami alapján feltételezhető, hogy jómódúak is. A 9. századtól már azt is tudni vélték, hogy Benedek az Aniciusok neves családjából származott volna, amely tagjai között pápa és császár is volt. A késői adatok megbízhatósága kapcsán így ír: „Mennyi a történelmi alapja ezen állításoknak, nem tudjuk eldönteni. Talán a jámbor hagyomány alkotta ezt az adatot abból a körülményből, hogy a San Benedetto in Piscinula-templom a hatalmas Anicius nemzetségről elnevezett Via Anicia közelében volt és van is. Nagy része lehet ebben az állításban a középkor naiv, mindenáron előkelő családfát keresniakarássának.”¹⁴⁶ Néhány oldallal előrébb arra is kitér, hogy: „A hagyomány szerint Benedek római lakóházát, mint fentebb említettük, a San Benedetto in piscinula-kápolnává alakította át. Itt ma is mutogatnak egy Mária képet a kisdéd Jézussal, kinek kezében feszület van. Ezen képe előtt imádkozott volna Benedek. E képről a XVIII. században acélmetszetet készítettek a következő felírással: Ezzel a képpel tisztelte az istenanyját Benedek, ezzel a képpel tiszteld te is gyermekkorodban, férfikorodban akkor te is áldott leszel. Hanc puer hac coluit Benedictus imagine matrem, Hanc puer, hanc cole

vir, sic Benedictis eris. E kép már valószínűen másolata az eredetinek.”¹⁴⁷ Az acélmetszet említése miatt az a gyanúnk támadhat, hogy Szalay nem annyira személyes élményei, mint inkább Szentimrei Márton 1880-ban megjelent – fentebb már idézett – munkáját is alapul vette a kép történetének ismertetése során.

Az alig több mint fél évszázad alatt megjelent Szent Benedek-életrajzok áttekintése alapján elmondhatjuk, hogy a rendalapító atya Mária-tiszteletének kialakulásában a római kegyképhez kapcsolódó hagyományt mindenki ismerte, sőt legtöbbször még a metszetekről ismert latin nyelvű kétsoros versikét is idézik, de magát a festményt, vagy a róla készült másolatokat, metszeteket már egyáltalán nem közlik. Ez talán az az is magyarázható, hogy a történetkritikai szemlélet erősödésének köszönhetően ezt a Nagy Szent Gergely pápa-féle életrajzban egyáltalán nem említett epizódot egyértelműen a legendák világába sorolják, és késői jámbor hagyománynak tartják. Az epizód történeti értékének relativizálódása a képi elem elhalványulásához is vezetett: említik ugyan a római festményt, de különösebb kultikus értéket nem kapcsolnak hozzá, reprodukcióit már nem is közölték.

Összegzés

A római San Benedetto in Piscinula-templom kis kápolnájában található, Szűz Máriát a Gyermekkel ábrázoló falkép önálló kultuszának és az ifjú Szent Benedekkel való összekötésének a 17. század előtt nincs nyoma. A freskó kegyképpé válása – jelenlegi tudásunk szerint – a bazilika szomszédságában kollégiumot alapító Costantino Gaetani bencés apátnak és tudósnak köszönhető. Úgy tűnik, ő volt az első, aki írott formában, a korabeli tudományosság eszköztárával felfegyverkezve igyekezett bizonyítani, hogy a rendalapító családjának római háza itt állt, és a freskót őrző oratórium annak maradványa. Kultuszteremtő szándéka mögött minden bizonnyal az a megfontolás állt, hogy a protestantizmus elleni harcban Szent Benedeket is a reformátorok által

meae, Mater mea es Tu... Gyönyörűségem, Te vagy az én anyám...
[...] Igen, az álmódó Skolasztika fölél angyalszárnnyak borulnak s ő mosolyog, mint aki valami nagyon szépet lát. / Angyala megengedi, hogy lássa Benedeket, aki örökre el akarja hagyni Rómát. / Skolasztika úgy látja Benedeket, mint Isten Áldottját, aki ott térdel a Deliciae előtt a dormitoriumban. Imádkozik utoljára ősei palotájában [...] Már hajnalodott, mikorra Benedek befejezte imádságát és harcait... Vette a Madonna-képet, a Szentírást s elhagyta az atyai

házat, el Rómát, el mindent, ami földi...” BALÁZS 1925. 36–40.

144 BALÁZS 1925. 110–111.

145 A beuroni bencés művészetről: *Beuroner Kunstschule* 1908. A szóban forgó mozaik képe: *Uo.* 245. A beuroni iskoláról magyarul: FIEBER 1914; GEREVICH 1929; korábbi irodalommal: KRINS 2007. 397–406.

146 SZALAY 1932. 20.

147 *Uo.* 33–34.

támadott Mária-tisztelet egyik megalapozójaként mutassa be a nyugati szerzetesség és kegyesség történetében. Ennek a szándéknak a nyomai már a 15. században megjelentek a rózsafüzér terjesztéséhez kapcsolódva, de a Tridentinum utáni korszakban már „történeti” bizonyítékokkal is igyekeztek ezt alátámasztani, aminek kézzelfogható jele épp ez a római freskó lett. A Mária-kép így fokozatosan a bencés rend saját római kegyképévé vált, melynek kultusza a 17. század közepétől Itáliában, de leginkább német nyelvterületen vett nagy lendületet. A kegykép közép-európai tiszteletének előmozdításában nagy szerep juthatott a kisgrafikai ábrázolásoknak, amelyeken gyakran egy kétsoros latin vers is olvasható. Feltételezésem szerint a versike szerzője Bernhard Waibl bencés, a salzburgi egyetem tanára lehetett. Ez utóbbi intézménynek biztosan nagy szerepe volt abban, hogy a kép kultusza a német nyelvterületen működő bencés monostorokban elterjedt. A római kegyképről a legtöbb másolat a 18. században, annak is inkább az első felében és a közepén készült. A másolatok többségét a csehországi bencés templomokban és monostorokban találjuk, amiből arra következtethetünk, hogy ez az alapvetően német kultúrájú szerzetesi közösség tudatosan igyekezett ápolni a rendi kegykép tiszteletét. A hazai bencés monostorokban mindössze két másolata ismert, annak ellenére, hogy a 19. század végén és a 20. század elején született Benedek-életrajzokban külön foglalkoznak a rendalapító ifjúkori Mária-tiszteletével és az ehhez kötődő római képpel.

Rövidítések

AMADEI 1967

Emma AMADEI: Campana di Roma. *Capitolium*, 42. 1967. 289–296.

BABENSTUBER 1712

LUDOVICUS BABENSTUBER: *Sacrae Deliciae Mariani Amoris. Praecipuis quibusdam ex Ord. Benedictino Mariae Clientibus factae*. Augustae Vindelicorum, Georgii Schlüter–Martini Happach, 1712.

BACCHELLI 2001

Franco BACCHELLI: Giovanni da Prato. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 56. 2001. URL [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-da-prato_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-da-prato_(Dizionario-Biografico)/) (letöltve 2024. 04. 01.).

A minden bizonnyal a 17. században konstruált rendi kultusz mára erősen megkopott. Noha a 18. század végén a római képet meg is koronázták, ma már alig ismert. A római kegykép emlékének elhomályosodását nyilván a közép-európai monostorok sorozatos abolíciói is elősegítették, és az is megfigyelhető, hogy amíg a helyi eredetű, gyakran középkori hagyományra visszanyúló bencés kegyképek/kegyszobrok kultusza a feloszlások után vagy azok ellenére is élő maradt, a római kegykép másolatai nem tudtak ezekkel versenyre kelni, tiszteletük megmaradt a rendi keretek, időnként csupán a rendházak falai között. Különös, hogy a 19. század elejétől az ifjúság nevelésében is nagy szerepet vállaló bencés rend a tanulóknak szánt szövegekben gyakran hivatkozik a rendalapító atya és a római Mária-kép bensőséges kapcsolatára, amint azt a magyar példákon is láttuk, de magának a képnek a másolatait a 19–20. században nem terjesztették, tudomásunk szerint még szentképeken sem. A kegykép kultuszának elhalványulásához, gyakorlatilag elfelejtéséhez minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy Gaetani történeti konstrukcióját a tudományos kutatások egyértelműen a legendák világába sorolták. Noha négy évig tanultam egy bencés gimnáziumban, én magam sem hallottam róla. Amikor néhány éve kutatásokat folytattam a győri Szent Benedek-festmény Mária-ábrázolásából kiindulva, a bencés rendi hagyomány egy nagyon izgalmas, sok szálból összeszőtt rétege bontakozott ki, amelyben nem mindig könnyű megtalálni a vezérfonalat.

BAIER 1993

Walter BAIER: Benediktinische Spiritualität im Kloster Břevnov-Braunau und in seinen abhängigen Klöstern in der Barockzeit. In: *Tausend Jahre Benediktiner in den Klöstern Břevnov, Braunau und Rohr*. Bearbeit. von P. Johannes HOFMANN OSB. (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige, 104. 1993. Ergänzungsbände.) St. Ottilien, EOS Verlag, 1993. 359–379.

BALÁZS 1925

BALÁZS Benedicta: *Szent Benedek-legendák*. Kecskemét, Mária Városi Népmiszió, [1925].

BAUER–RUPPRECHT–BÜTTNER 1981

Corpus der barocken Deckenmalerei in Deutschland. Freistaat Bayern, Regierungsbezirk Oberbayern. Die Landkreise Bad Tölz–

Wolfratshausen-Garmisch-Partenkirchen, Miesbach, 2. Hg. von Hermann BAUER–Bernhard RUPPRECHT–Frank BÜTTNER. München, Hirmer, 1981.

Beuroner Kunstschule 1908

N. n.: Die Beuroner Kunstschule. *Die Kunst für Alle: Malerei, Plastik, Graphik, Architektur*, 23. 1908. 241–255.

BUCELINUS 1651

Gabrielis BUCELINUS: *Aquila Imperii Benedictina*. Venetiis, Apud Iuntas et Hertz, 1651.

BUCELINUS 1671

Gabrielis BUCELINUS: *Chronologia Benedictino-Mariana. Benedictini Ordinis Irremissimum saeculis duodecim tantae Virginis et Matris colendae studium nostrae ac secuturis aetatibus repraesentans*. H. n., Typis Ducalis Monasterii Campidonensis, 1671.

CECCHELLI 1930

Carlo CECCHELLI: Di alcune Memorie benedettine in Roma. *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano e Archivio Muratoriano*, 47. 1930. 83–158.

CECHNER 1930

Antonín CECCHNER: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu Broumovském*. (Soupis památek historických a uměleckých v Republice Československé.) Praha, Archaeo-logická komise při České akademii věd a umění, 1930.

CERESA 1998

Massimo CERESA: Gaetano, Costantino. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 51. 1998 URL [http://www.treccani.it/enciclopedia/costantino-gaetani_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/costantino-gaetani_(Dizionario-Biografico)/) (letöltve 2018. 05. 01.).

CHERUBUNI 1692

Laerzio CHERUBUNI: *Magnum Bullarium Romanum, a Clemente VIII usque ad Gregorium XV*, III. Lugduni, Petri Borde–Joannis et Petri Arnaud, 1692.

CIPRIANI 2020

Roberto CIPRIANI: Un pellegrinaggio al maschile: il caso polacco Piekary. Kézirat. URL https://www.ciprianiroberto.it/wp-content/uploads/2020/12/piekary_finakle.polacco-1.testo-e-foto.pdf (letöltve 2024. 05. 01.).

CLAUSSEN 2002

Peter Cornelius CLAUSSEN: *Die Kirchen der Stadt Rom im Mittelalter, 1050–1300. A–F*. München, Steiner, 2002.

CLAVENAU 1720

Ignatius CLAVENAU: *Ascesis posthuma. Pars Prima, Quae continet sequentes Tractatus. Vitam Sanctissimi Patris Benedictini moraliter expositam* [...]. Salisburgi, Typis Joannis Josephi Mayr, 1720.

COPPENSTEIN 1624

Ioannes Andreas COPPENSTEIN: *B. Alanus de Rupe redivivus de Psalterio seu Rosario Christi ac Mariae eiusdemque Fraternitate Rosaria*. Coloniae Agrippinae, Sumptibus Petri Henningii Bibl. Colon., 1624.

DE BARRY 1649

Paulus DE BARRY: *Annus Marianus Paulino et Alexio Eximiis Deiparae cultoribus*. Monachii, Typis Lucae Straubii, 1649.

DELL'OMO 2011

Mariano DELL'OMO: *Storia del monachesimo occidentale dal Medioevo all'età contemporanea. Il carisma di San Benedetto tra VI e XX secolo*. Milano, Jaca Book, 2011.

DROST–HAUCK 2018

Ludger DROST–Johannes HAUCK: *Abtei Niederaltaich. Benediktinisch – Bayerisch – Byzantinisch*. Regensburg, Verlag Friedrich Prustet, 2018.

EGGER 1721

Felix EGGER: *Idea Ordinis Hierarchico-Benedictini; sive Brevis Delineatio, exhibens Triplicem Actionem, seu Pietatem ejusdem Ordinis erga SS. Eucharistiam, Virginem immaculatam, ut et Animas Defunctorum*. Constantiae, Typogr. Episc. apud Leonardum Parcus, 1721.

ERHARD 1719

Thomas Aquinas ERHARD: *Gloria Sanctissimi Protoparentis Benedicti in terris adornata, seu Vita, virtutes, prodigose gesta, et cultus SS. Patriarchae*. Augustae Vindelicorum, Joannis Ströter, Biblioplae, 1719.

FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI 2017

Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Szerk. FAZEKAS István–KÁDÁR Zsófia–KÖKÉNYESI Zsolt. Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2017.

FIEBER Henrik 1914

FIEBER Henrik: A beuroni művésziskola. In: Uő: *Modern művészet*. Budapest, Az „Élet” Irodalmi és Nyomda Részv. Társ., 1914. 199–212.

GADNER 2000

Claudia-Doris GADNER: *Der Stamser Benedikt-Zyklus*. Ausstellungskatalog. Stams, Stift Stams, 2000.

GALAVICS 2017

GALAVICS Géza: A győri jezsuita templom 17. századi művészeti koncepciója és az abban megjelenő társadalomkép. In: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI 2017. 171–239.

GEREVICH 1929

GEREVICH Tibor: A beuroni bencés művészet. A Szent Benedek-rend 1400 éves jubileumára. *Magyar Katolikus Almanach*, 3. 1929. 866–878.

GIGLI 2006

Laura GIGLI: Il ciclo frammentario di S. Benedetto in Piscinula. In: *Riforma e tradizione* 1050–1198. (La pittura medievale a Roma, 312–1431, IV.) A cura di Serena ROMANO. Milano, Jaca Book, 2006. 233–236.

GIGLI 2008

Laura GIGLI: Riaffiorano alcuni aspetti del volto medievale della chiesa di San Benedetto in Piscinula. *Strenna dei Romanisti*, 69. 2008. 331–343.

GUIGLIA 1974

Alessandra GUIGLIA: Note su alcuni affreschi medioevali in S. Benedetto in Piscinula nel Trastevere. *Bolletino d'Arte*, 59. 1974. 160–164.

GUIGLIA GUIDOBALDI–BERTELLI 1979

Alessandra GUIGLIA GUIDOBALDI–Gioia BERTELLI: *San Benedetto in Piscinula*. (Le chiese di Roma illustrate, 134.) Roma, Palombi, 1979.

GULDAN 1970

Ernst GULDAN: *Wolfgang Andreas Heindl*. Wien–München, Herold, 1970.

HAEFTEN 1644

Benedictus van HAEFTEN: *S. Benedictus illustratus sive Disquisitionum Monasticarum libri XII [...]* Antverpiae, apud Petrum Bellerum, 1644.

HAEFTEN 1647

Benedictus van HAEFTEN: *Laudes S. P. N. Benedicti Abbatis Monachorum in Occidente Patriarchae*. Augusta Vindelicorum, Typis Andreae Apergeri, 1647.

HEJDOVÁ–PREISS–UREŠOVÁ 1993

Tausend Jahre Benediktiner Kloster in Břevnov: Benediktinerabtei der Hl. Margarethe in Prag-Břevnov. Ausstellungskatalog. Hg. von Dagmar HEJDOVÁ–Pavel PREISS–Libuše UREŠOVÁ. Praha, Benediktinerabtei Břevnov, 1993.

HEVENESI 1708

Gabrielis HEVENESI: *Ars Bonae Mortis sive quotidiana erga Sanctissimam Dei Matrem Mariam Pietas* [1695]. Passau, Höllerin, 1708.

HORVÁTH 2000

HORVÁTH Hilda: *Iparművészeti kincsek Magyarországon. Tisztelet az adományozóknak*. Budapest, Athenaeum 2000, 2000.

HORVÁTH 2012

HORVÁTH Sándor: Elhúzódó barokk a bencéseknel. A dörmölki bencés könyvtár a 18. század végén. In: *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon*, II. (Rendtörténeti Konferenciák, 7/2.) Szerk. ILLÉS Pál Attila–Juhász Laczik Albin OSB. H. n., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Kiadó, 2012. 904–940.

HORVNA 1993

Mojmír HORVNA: Barockbildhauer in den Diensten des Klosters Břevnov und Braunau. In: HEJDOVÁ–PREISS–UREŠOVÁ 1993. 146–167.

HÜBL 1918

Albert HÜBL: Die Bruderschaften an der Schottenkirche in Wien. *Berichte und Mitteilungen des Alterthums-Vereines zu Wien*, 50. 1918. 1–21.

HÜBL 1920

Albert HÜBL: Neujahrsbilder der Bruderschaften an der Schottenkirche in Wien. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 1. 1919/1920. 81–86.

JÁVOR–SLAVÍČEK 2010

Késő barokk impressziók. Franz Anton Maulbertsch (1724–1796) és Josef Winterhalder (1743–1807). Kiállítási katalógus. Szerk. JÁVOR Anna–Lubomír SLAVÍČEK. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2010.

JERNYEI KISS 2022

Barokk freskófestészet Magyarországon, III. Győr–Moson–Sopron és Vas megye. Szerk. JERNYEI Kiss János. Budapest, MMA Kiadó, 2022.

KELÉNYI 2004

KELÉNYI György: A celldömölki bencés kolostor és templom építéstörténete. In: *Mariazell és Magyarország. Egy zárándokhely emlékezete*. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY Péter–SERFŐZŐ Szabolcs. Budapest, Budapest Történeti Múzeum, 2004. 251–263.

Kis égi lant 1924

Kis égi lant. (Énekek és imádságok.) Komárno (Komárom), Sz. Benedek-r. Kath. Főgimnázium, 1924.

KLAUBER 1980

Joseph KLAUBER–Johann KLAUBER: *Spiritus et vita S. Benedicti: patriarchae monachorum omnium justorum spiritu pleni*. Achel, S. Benedictusabdij, 1980.

KNAPP–TÜSKÉS 2004

KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: *Populáris grafika a 17–18. században*. Budapest, Balassi Kiadó, 2004.

KOBOLTS 1795

Anton Maria KOBOLTS: *Baierisches Gelehrten-Lexikon*, 1. Landshut, M. Hagen, 1795.

KOVÁCS 1997

KOVÁCS Zoltán: Mágiával a fekete halál ellen? Megjegyzések a Cranach-műhely egy pestisképéhez. *Ars Hungarica*, 25. 1997. 145–162.

KRINS 2007

Hubert KRINS: La Scuola d'arte di Beuron. In: *Benedetto. L'eredità artistica*. A cura di Roberto CASSANELLI–Eduardo LÓPEZ-TELLO GARCIA. Milano, Jaca Book, 2007. 397–406.

KÜHÁR 1918

KÜHÁR Flóris: *A celldömölki bucsujáráshely rövid ismertetése*. Celldömölk, Dinkgreve N. Kny., 1918.

LECHNER 2007

Gregor M. LECHNER: Iconografia di san Benedetto. In: *Benedetto. L'eredità artistica*. A cura di Roberto CASSANELLI–Eduardo LÓPEZ-TELLO GARCIA. Milano, Jaca Book, 2007. 357–378.

MABILLON–GERMAIN 1687

Johannes MABILLON–Michael GERMAIN: *Iter Italicum Litterarium Dom Johannis Mabillon et Dom Michaelis Germain presbyter. et. monach. Benedict. Congregat. S. Mauri. Annis MDCLXXXV et MDCLXXXVI*. Paris, Apud Vam E. Martin, J. Boudot et S. Marton, 1687.

MACEK–BACHTÍK 2015

Petr MACEK–Jakub BACHTÍK: Radikálně dynamická skupina a Kryštof Dientzenhofer. In: *Barokní architektura v Čechách*. Eds. Petr MACEK–Richard BIEGE–Jakub BACHTÍK. Praha, Karolinum, 2015. 249–287.

MACUROVÁ 2015

Zuzana MACUROVÁ: *Kunstparxis in einem Barockkloster. Verwandlung der Propstei Rajhrad im 18. Jahrhundert*. Brno, Masarykova univerzita–Moravská zemská knihovna v Brně, 2015.

MÁDL 2016a

Martin MÁDL: Praha – Břenov. Klášter s kostelem sv. Markéty. In: MÁDL–HEISSLEROVÁ 2016. I. 103–314.

MÁDL 2016b

Martin MÁDL: Kladruby (okr. Tachov). Klášter s kostelem Nanebevzetí Panny Marie, sv. Wolfganga a sv. Benedikta. In: MÁDL–HEISSLEROVÁ 2016. II. 707–754.

MÁDL–HEISSLEROVÁ 2016

Barokní nástěnná malba v Českých zemích. Benediktini, I–II. Eds. Martin MÁDL–Radka HEISSLEROVÁ et al. Praha, Academia, 2016.

MÁDL–ŠEFERISOVÁ LOUDOVÁ 2016

Martin MÁDL–Michaela ŠEFERISOVÁ LOUDOVÁ: Broumov (okr. Náchod). Klášter sv. Václava s kostelem sv. Vojtěcha. In: MÁDL–HEISSLEROVÁ 2016. I. 315–346.

MARRACIUS 1643

Hyppolitus MARRACIUS: *Fundatores Mariani, seu de Sacram Religionum Congregationumque Fundatoribus, Mariae Deiparae Virgini singulariter addictis, ac dilectis*. Romae, ex Typographia Francisci Caballi, 1643.

MASSIMO 1864

Camillo MASSIMO: *Memorie storiche della chiesa di S. Benedetto in Piscinula nel Rione Trastevere*. Roma, Tipografia Salviucci, 1864.

MAZZOCCHI 2016

Eleonora MAZZOCCHI: „Pervenit itaque in paternam suam domum trastiberinam”. Una proposta iconografica per gli affreschi della Chiesa di San Benedetto in Piscinula. In: *Il pane di segale. Diciannove esercizi di Storia dell'Arte presentati ad Adriano Peroni*. Red. Rita ROMANELLI et al. Varzi, Guardamagna, 2016. 143–154.

MCCURRACH 2005

Catherine C. MCCURRACH: *The Veneration of St. Benedict in Medieval Rome: Parish Architecture, Monumental Imagery, and Local Devotion*. PhD-disszertáció. Ann Arbor, University of Michigan, 2005.

MENZEL 1978

Beda Franz MENZEL: Abt Othmar Daniel Zinke (1700–1738). *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige*, 89. 1978. 7–300.

MEULEN 2016

Nikolaj van der MEULEN: *Der Paragonale Raum. Zum Verhältnis von Bild. Raum und Bewegung in der Benediktinerabtei Zwiefalten*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2016.

NAGY 1918

NAGY Balázs: *Gondolatok Szent Benedek életéről*. Czellödömlök, Dinkgreve Ny., 1918.

NAGY 1861

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, VIII. Pest, Beimel és Kozma Ny., 1861.

NAGY SZENT GERTRÚD 1939

NAGY SZENT GERTRÚD: *Az isteni szeretet követése*. Ford. dr. DOMB Márk. Budapest, Szent István-Társulat, 1939.

Nagyházi 2022

Nagyházi Galéria és Aukciósház, 275. aukció, 2022. május 25–26. [Aukciós katalógus.] Budapest, Nagyházi Galéria és Aukciósház Kft., 2022.

NEMES 1948

NEMES Vazul: *A Magyar Mária-Cell kegyhelyének ismertetése*. [Czellödömlök], Dömölki Apátság, 1948.

NÉMETH 2021

NÉMETH Miksa OSB: A győri bencés (egykori jezsuita) refektórium. In: *Fidelitate et Caritate. Ünnepi kötet Németh Ottó 60. születésnapjára*. Szerk. JAKAB Gábor–NÉMETH Miksa OSB–RÉTFALVI Balázs. Győr, Árgyélus Kiadó–Szent Mór Bencés Perjelség, 2021. 199–209.

NEUBERT 2007

Michaela NEUBERT: *Franz Joseph Spiegler 1691–1757. Die künstlerische Entwicklung des Tafelbildmalers und Freskantens*. Weissenhorn, Anton H. Konrad Verlag, 2007.

PACHER 1912

PACHER Donát: *A dömölki apátság*. (A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története, XII/A.) Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend, 1912.

PAUSZ 1797

Pausz Armand: *Kis Tzeli Szarándok [...]* Győr, Streibig Ny., 1797.

PERGER 2017

PERGER Gyula (közreadja): *Mayrhofer Gyula. Győr első fényképésze*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017.

POMPOZZI–RUSSO 1992

Fabrizio POMPOZZI–Stefano Russo: Pavimenti cosmateschi in Italia centrale: studio tecnico ed iconologico. *Ricerche di Storia dell'Arte*, 48. 1992. 103–104.

PÖRNBACHER 2015

Mechthild PÖRNBACHER: Eine Kostbarkeit Benediktinischer Ikonographie. Die Marienikone „Mater monachorum“ von San Benedetto in Piscinula auf einem Altarbild zu Rott am Inn. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige*, 126. 2015. 363–372.

PREISS 1993

Pavel PREISS: Barockmalerei in Břevnov. In: HEJDOVÁ–PREISS–UREŠOVÁ 1993. 168–171, 173–200.

PRIESTER 1993

Ann PRIESTER: Bell Towers and Building Workshops in Medieval Rome. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 52. 1993. 199–220.

RAJECZKY 1944

A szüzességéről. Szerk. RAJECZKY Benjamin. (Keresztény remekírók, 8.) Budapest, Szent István-Társulat, 1944.

RANBECK 1675

Aegidius RANBECK: *Calendarium Annale Benedictinum per Menses et Dies Sanctis ejusdem Ordinis inscriptum [...]*. Augustae Vindelicorum, apud Simonem Uzschneiderum, 1675.

ROYT 1993

Jan ROYT: Die Heiligen und ihre Kult im 17. und 18. Jh. in Břevnov. In: HEJDOVÁ–PREISS–UREŠOVÁ 1993. 80–87.

ROYT 2011

Jan ROYT: *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*. Praha, Karolinum, 2011.

ROYT–SOMMER–STECKER 2013

Jan ROYT–Petr SOMMER–Martin STECKER: *Sázavský klášter. Národní Památkový Ústav*. Praha, Tiskárny Havlíčkův Brod, 2013.

SAJÓ 1996

SAJÓ Tamás: Oltártervek a Főapátság helyreállításának köréből (1802–1812). In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, II. Kiállítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 1996. 135–144, 195–201.

SALZGEBER 1974

Joachim SALZGEBER: Die Marienverehrung des P. Bernhard Waibel. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige*, 85. 1974. 225–227.

SARACCO 2008

Lisa SARACCO: Marracci, Ippolito. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 70. 2008. URL [http://www.treccani.it/enciclopedia/ippolito-marracci_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/ippolito-marracci_(Dizionario-Biografico)/) (letöltve 2018. 05. 01.).

SAUTER 1969

Willmar SAUTER: „*Ein New Jar*“ *Neujahrswunschblätter aus Sechs Jahrhunderten*. München, Slawisches Institut, 1969.

SCARFONE 1977

Giuseppe SCARFONE: La chiesa di San Benedetto in Piscinula. „*Alma Roma*“, n. 18. 1977. N. 3–4. 1–24.

SCHMITZ–RENNER 1988

Philibert SCHMITZ–Fruementius RENNER: Benediktiner. In: *Marienlexikon*, I. Hg. von Remigius BÄUMER–Leo SCHEFFCZYK. St. Ottilien, EOS-Verlag, 1988. 425–430.

ŠEFERISOVÁ LOUDOVÁ 2016

Michaela ŠEFERISOVÁ LOUDOVÁ: Rajhrad (okr. Brno-venkov). Klášter s kostelem sv. Petra a Pavla. In: MÁDL–HEISLEROVÁ 2016. 608–665.

SERFŐZŐ 2017

SERFŐZŐ Szabolcs: A győri Szent Ignác-templom belső kialakítása a 18. század közepén. In: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI 2017. 240–269.

SMOHAY 2021

SMOHAY András: A přešticei Pietà eddig ismeretlen másolata Magyarországon. In: *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, II. Szerk. GULYÁS Borbála–MIKÓ Árpád–UGRY Bálint. Budapest,

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2021. 171–176.

SÓLYMOS 2000

SÓLYMOS Szilveszter OSB: *Szent Benedek keresztes érme*. Budapest, Effo Kiadó és Nyomda, 2000.

SÓLYMOS 2002

SÓLYMOS Szilveszter OSB: *Kegyérmek Pannonhalmán. Kuncze Leó bencés gyűjtése*. (A Pannonhalmi Szent Gellért Kollégium könyvei, 12.) Pannonhalma, Effo Kiadó és Nyomda, 2002.

SÖRÖS 1916

SÖRÖS Pongrácz: *A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. A Rend új kora, új munkaköre 1802-től napjainkig*. (A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története, VI/B.) Budapest, A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend, 1916.

SPAMER 1930

Adolf SPAMER: *Das Kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*. München, Verlag F. Bruckmann, 1930.

SULPICIUS SEVERUS–NAGY SZENT GERGELY 2010

SULPICIUS SEVERUS–NAGY SZENT GERGELY pápa: *Szent Márton élete – Szent Benedek élete*. (Patrisztika.) Pannonhalma, Bencés Kiadó és Terjesztő Kft., 2010.

SVATOŠ 2017

Martin SVATOŠ: La Bibliotheca Bohemica et la Nova collectio scriptorum rerum Bohemicarum de Magnoald Ziegelbauer OSB. Un regard extérieur sur l'histoire et l'historiographie du royaume de Bohême. In: *Ex oriente amicitia. Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*. Ed. par Claire MADL–István MONOK. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2017. 127–156.

SZALAY 1932

SZALAY Jeromos: *Szent Benedek élete és művei*. Budapest, Szent István Társulat, 1932.

SZÉKELY 1999

SZÉKELY Zoltán: Hieronymi Ottó Ferenc (1766/68–1829). Adalékok Győr festészetéhez és rajziskolájának történetéhez. *Arrabona*, 37. 1999. 265–322.

Szent Benedek élete 1880

N. N.: *Szent Benedek élete. Emléklül a Szent Atya tizennégyszázados jubileumának alkalmával tartott Missióra*. Rév-Komárom, Ziegler Ny., 1880.

SZENTIMREI 1880

SZENTIMREI Márton: *Szent Benedek élete és hatása a szerzetesi intézmény történelmi és társadalmi jelentősége*. Komárom, Ziegler Ny., 1880.

SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP 1987

SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–Knapp Éva: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Budapest, Budapest Egyetemi Könyvtár, 1987.

SZUNYOGH 1919

SZUNYOGH Xav. Ferenc: *Béke és Öröm. Imádságok és énekek Szent Benedek atyánk tiszteletére*. Pannonhalma, Komárom, Spitzer Ny., 1919.

TERDIK 2012

TERDIK Szilveszter: Vér vagy tej? Egy ritka ikonográfiájú képe a lembergi bernardinus templomban. In: *Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 75. születésnapjára*. Szerk. СМОГАВ András. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2012. 113–125.

TERDIK 2020

TERDIK Szilveszter: A bakonybéli bencés templom felszerelése a II. József-kori feloszlás idején. In: *Vallis Sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből*. Szerk. DÉNESI Tamás. Bakonybél–Pannonhalma, Bakonybéli Szent Maurícius Monostor–Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, 2020. 215–238.

TIETZE–MARTIN 1912

Hans TIETZE–Frantz MARTIN: *Die Kirchlichen Denkmale der Stadt Salzburg*. (Österreichische Kunsttopographie, IX.) Wien, Schroll, 1912.

TOBLER 1991

Mathilde TOBLER: „Wahre Abbildung”. Marianische Gnadenbildkopien in der Schweizerischen Quart des Bistums Konstanz. *Der Geschichtsfreund*, 144. 1991. 5–426.

TRAUNER 1701–1702.

Ignaz TRAUNER: *Fragmenta Sacra, Das ist überbliebene Geistliche Brosamen, Oder Sittliche Lob- und Ehren-Predigen. Opus Posthumum*, I–II. Dillingen, Verlag und Truckerei Johann Caspar Bencards, 1701–1702.

TÜSKÉS 1993

TÜSKÉS Gábor: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.

TÜSKÉS–KNAPP 1995

TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755). *Történelmi Szemle*, 37. 1995. 69–81.

VÁCHA 2016

Štěpán VÁCHA: „Ars Benedictina”. Benediktinský řád jako patron barokního umění v českých. In: MÁDL–HEISSLEROVÁ 2016. 25–74.

VALEŠ 2010

Tomáš VALEŠ: Ifj. Josef Winterhalder (1743–1807), Maulbertsch legkiválóbb freskófestő tanítványa. In: JÁVOR–SLAVIČEK 2010. 69–118.

Vita S. Benedicti 1782

Vita S. Benedicti Abbatis, [...] auctore S. Gregorio Magno Papa, commentario illustrata a Philippo Jacobo Abbate Benedictino Monasterii S. Petri in Silva Nigra. Augusta Vindelicorum–Friburgi Brisgoia, Fratres Wagner, 1782.

WEISS 1876

A. WEISS: Clavenau, Ignaz. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, IV. Hg. durch die historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften. Leipzig, Verlag Duncker & Humblot, 1876. 298. URL <http://www.deutsche-biographie.de/pnd135719925.html> (letöltve 2018. 05. 01.).

WIRTH 1907

Zdeněk WIRTH: *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Kladenském*. (Soupis památek historických a uměleckých v Království Českém od pravěku do počátku, XIX, století, 26.) Praha, Archaeologická komise při České akademii věd a umění, 1907.

WYCISŁO 1991

Janusz WYCISŁO: *Sanktuarium Matki Bożej w Piekarach Śląskich*. Katowice, Inkom, 1991.

ZIEGELBAU[E]R 1726

Magnus ZIEGELBAU[E]R: *Mancipatus Illibatae Virginis Deiparae. Constantiae, Joannis Mariae Pfizzer & Bibliopegae Aulici*, 1726.

ZIEGELBAU[E]R 1740

Magnoaldus ZIEGELBAU[E]R: *Sacra Sponsalia Virginem Deiparam inter et Duodenos Coelites*. Bambergae, Apud Gotthard. Ioannem Puttnerum, 1740.

Deliciae Benedectinae

The cult of a Roman miraculous icon within the Benedictine order in Central Europe

In a small chapel in the Church of San Benedetto in Piscinula in Rome, there is a fresco depicting the Virgin and Child, but until the seventeenth century there is no trace of the independent cult surrounding the fresco or of its association with the young Saint Benedict. According to our current knowledge, the adoption of this fresco as a "miraculous icon" is due to the Benedictine abbot and scientist Costantino Gaetani, who founded a college next to the basilica. He appears to have been the first to attempt to prove in written form, armed with the tools of contemporary scholarship, that the Roman house belonging to the family of the man who founded the order had stood here, and that the oratory in which the fresco is located is a remnant of the house.

The struggle against Protestantism may have lain behind his intention to establish a cult, justifying his presentation of Saint Benedict in the history of Western monasticism and piety as one of the founders of the veneration of Mary, a practice condemned by Protestant reformers. Traces of this intention appeared as early as the fifteenth century in connection with the spread of the rosary, but following the Council of Trent, attempts were made to support this with "historical" evidence, and this fresco in Rome was made a tangible sign of this. This image of Mary gradually became the Benedictine order's own Roman votive image "miraculous icon", and the related cult gained momentum in Italy from the middle of the seventeenth century, and was especially important in German-speaking areas. Small prints, often containing a two-line Latin verse, may have played a major role in promoting veneration of the image in Central Europe. My assumption is that the verse may have been composed by the Benedictine Bernhard Waibl, a professor at the University of Salzburg. The university certainly played a major role in the spread of the cult of the image in Benedictine monasteries in Germanophone regions.

Numerous copies of the Roman votive image were made in the first half and middle of the eighteenth century. Most copies can be found in Benedictine churches and monasteries in Bohemia, allowing us to conclude that this congregation, with

a fundamentally German culture, made a conscious effort to venerate the "miraculous icon" of the order. Only two copies are known in Hungarian Benedictine monasteries (in Győr and in Celldömölk, in the former as a detail in a painting of Saint Benedict), despite the fact that in the lives of Benedict written in the late nineteenth and early twentieth centuries, the authors separately discuss how the founder of the order venerated Mary in his youth, as well as the associated Roman image. The cult, which was certainly established in the seventeenth century, has now fallen into severe decline. Although the Roman image was even adorned with a crown at the end of the eighteenth century, it is hardly known today. Obviously, the abolition of monasteries throughout Central Europe contributed to the Roman votive image fading from memory; it can also be observed that while the cults of local Benedictine "miraculous icons" and statues (Gnadenbild), some dating back to the Middle Ages, survived even after or in spite of the dissolutions, copies of the Roman image could not compete, and veneration of the image remained within the framework of the order, often strictly within the walls of the monasteries.

Interestingly, while the Benedictine order, which from the beginning of the nineteenth century played a major role in educating children, often refers in its textbooks to the intimate relationship between the founder of the order and the Roman image of Mary, as can also be seen in the Hungarian examples, copies of the image itself were not distributed in the nineteenth and twentieth centuries, not even, as far as we know, in holy cards. The fact that scientific research ultimately condemned Gaetani's historical conjecture to the realm of legend also contributed to the cult of the "miraculous icon" being neglected and almost completely forgotten. Despite studying at a Benedictine high school for four years, I had never heard of it myself. A few years ago, when I was conducting research starting from the depiction of Mary in the painting of Saint Benedict in Győr, a very exciting and tangled layer of Benedictine tradition began to unfold, in which it is not always easy to find the main thread.

TÁRGYSZAVAK

Szent Benedek, Róma, San Benedetto in Piscinula, Mária-kegykép, bencések, Közép-Európa

KEYWORDS

Saint Benedict, Rome, San Benedetto in Piscinula, miraculous icons of the Virgin Mary, Benedictines, Central Europe

Alföldy Gábor

A hédervári park

I. rész. Egy ismeretlen ábrázolás Bernhard Petri alkotásáról,
az 1810-es évekből*

Szubjektív bevezető

1999 tavaszán, végzős tájépítész diákként Budán, vilamoson utazva, a Krisztina téri megálló közelében egy galéria belsejébe pillantva vettem észre a képet kétoldalt a jellegzetes pavilonokkal, majd alul a paszpartun „A HÉDERVÁRI PARK” felirattal (1. kép).¹ Azonnal leszálltam, és elhatároztam, hogy megveszem.² Erről rögtön be is számoltam az akkor éppen a *Magyarországi angolkertek* könyvén dolgozó Galavics Gézának,³ akinek kíváncsiságát nagyon felcsigázta a hír, de a képet akkor még nem tudtam megmutatni. Néhány hónappal később, amikor éppen a kötet korrektúráján dolgoztunk nálam, megemlítettem, hogy végre haza tudtam hozni. Azonnal látni akarta. Hosszan leköötték a fényképszerűen hiteles ábrázolás részletei.⁴ Számára a Viczay (II.) Mihály (1756–1831) megbízásából 1793-ban a német kertépítész Bernhard Petri

(1767–1853) által átépített hédervári park különös jelentőséggel bírt: könyvének hátoldalára is az itt álló kentaurszobor fotóját választotta, s két évvel később, amikor az MTA levelező tagja lett, székfoglaló előadásában is központi helyet kapott a kastély előterében álló titokzatos emlékmű.⁵

E kép, Petri egykorú leírása,⁶ valamint a valóság (2. kép) összevetése vezetett ahhoz, hogy 2009 őszén, immár történeti kertekkel foglalkozó műemlékesként kezdeményeztem a park hiteles és a korábbiánál teljesebb helyreállítását, elkészítve a kerttörténeti tudományos dokumentációt és a helyreállítási javaslatot, amelyhez többek között e kép is fontos információkat nyújtott.⁷ A fenti munka kapcsán kezdtem mélyebben foglalkozni Bernhard Petrivel, aki dégi közreműködése révén később Galavics Géza témavezetésével készült doktori disszertációmnak és jelenlegi kutatásaimnak is egyik főszereplője lett.⁸ E kertveduta másik „hozádoka”, hogy

* A tanulmány az NKFIH FK139241 számú, „Újkori magyarországi kertművészet: forráskutatás és feldolgozás. I. ütem” című projektje keretében, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészet-történeti Intézetében készült.

1 A Budai Qualitas Galéria az 1990-es években a Krisztina krt. 73. szám alatt működött.

2 A kartonra, amelyre a képet kasírozták, hátul nyomtatott cédulát ragasztottak, amelynek tanúsága szerint szerepelt a Belvárosi Aukciósház első árverésén: „Belvárosi Aukciósház V. Váci u. 36. I. művészeti aukció 1995. szeptember 25. kat. sz. 76.” Az árverés katalógusa így tünteti fel: „Magyar vagy osztrák festő: Hédervári park, 19. század”. *Belvárosi Aukciósház* 1995. 20. A képet az árverés általam később megszerzett katalóguspéldányába kézzel írt bejegyzés tanúsága szerint maga az aukciósház vette meg alapáron. Ebből következtethető, hogy azután több mint három és fél évig várt vevőjére a cég különböző üzleteiben. 1990 telén egy hetet szüleimmel az alkotóházként frissen felújított hédervári kastélyban tölthettem, így a kép megvételére kerttörténeti érdeklődésemem túl maradandó személyes élményeim is inspiráltak.

3 BUTTLAR–GALAVICS 1999 (egybekötve).

4 „Ez óriási! Kapitális darab, kappitálisi!” – mondta halk hangján, az

izgalomtól rá jellemzően szaporán szuszogva, s rögtön lehullott róla a hosszú, lélekölő munka okozta fáradtság. Lelkesedése nyilván nem annyira a kép kiemelkedőnek nem mondható művészi kvalitásának, mint inkább a leírásból jól ismert, de akkori formájában sosem látott kert dokumentumértékű – és bájos – ábrázolásának szólt. Az első szempont a tudósé, a másik Galavics Géza *műélvezetének* talán nem publikus, mégis nagyon jellemző aspektusa volt. A kép reprodukcióját otthonának falán, kedvenc kertmetszetei között helyezte el, és unokáit azzal a feladattal vette rá annak tanulmányozására, hogy számolják meg rajta a kutyákat.

5 GALAVICS [2001] 2005. 195–198.

6 PETRI 1797. Petri leírásának elemzésére a tanulmányosorozat következő részében kerül sor.

7 A kastélyt akkor birtokló Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány vezetőit meggyőzve, egy európai uniós pályázat érdekében elkészítettem a kerttörténeti tudományos dokumentációt és a történeti állapot ideáltervét (ALFÖLDY 2010), de a sikeresen előkészített és a döntéshozók által támogatásra is méltatott pályázat végül – az időközben átszervezett tulajdonos érdektelensége miatt – mégsem valósulhatott meg.

8 ALFÖLDY 2019a és ALFÖLDY 2019b.

1. A hédevári park, 1810-es évek
Gouache (vegyes technika)
Alföldy Gábor gyűjteménye

2. Kilátás a hédevári kastély ablakából (panorámafelvétel), 2010
Fotó © Alföldy Gábor

– nem utolsósorban mentorom biztatására – elkezdtem a régi képeslapokon túl más műfajú kertábrázolásokat és egyéb kerttörténeti forrástípusokat is (lehetőségeimhez mérten) szisztematikusan gyűjteni.

Galavics Géza nagyon várta, hogy publikáljam e képet, illetve a hédervári parkkal kapcsolatos kutatásaim eredményét,⁹ de erre csak most, negyed század elteltével tudok sort keríteni, immár halála után, rá emlékezve, egy, a park történetét és művészi részleteit feldolgozó tanulmányorozat keretében.¹⁰

Kertlátképek: idill és reprezentáció

Bécsben és környékén már a 18. század első felétől nagy hagyománya lett a díszkertek látképeken való megörökítésének és azok sokszorosításának is. Az uralkodó és az arisztokrácia által emelt *Gartenpalais*-k világát az épületeket szervesen kiegészítő, hasonlóan gazdagon kiképzett környezetük ábrázolásai – köztük Joseph Emmanuel Fischer von Erlach és Salomon Kleiner rézmetszetsorozatai, valamint Bernardo Bellotto (Canaletto) olajképei – a legmagasabb színvonalon, részletekbe menően dokumentálták, és ezzel Európaszerte ismertté tették a Császárvárosban virágzó barokk kertművészetet.¹¹

A század utolsó évtizedeiben a kertművészeti stílus megváltozásán túl az új kertek ábrázolásai a helyszínek népszerűsítését is szolgálták, mivel az angolkertek létrehozásának eszméje gyakran együtt járt a közjó szolgálatával, így e helyszínek többségét megnyitották a közönség előtt, s e helyszínek vonzerejét a különleges építmények, egzotikus növények, filozofikus tartalmú feliratok és sok helyütt a park határán túli látványok is növelték. Nem csoda, hogy a század utolsó évtizedében olyannyira elterjedt a kertturizmus, hogy a „megszelídített természet” a társadalom széles rétegei számára lett a magányosan vagy társaságban töltött szabadidő ideális, elérhető színtere. Az új stílus iránti általános érdeklődés mellett ez az új élményforrás is hozzájárult a

3. Laurenz Janscha–Carl Schütz: Az új körhinta a bécsi Práterben, Bécs, Artaria, 1800 körül
Színezett rézmetszet
Magánygyűjtemény

kertveduták népszerűségéhez, eredeti és sokszorosított grafikák formájában is.

Ahogy a téma első kutatója, Hajós Géza rámutatott: a *genius loci*, a Bécs környéki táj szépségének felfedezése, annak immár esztétikai és nem territoriális alapon való szemlélete szoros összefüggést mutat az angolkert divatjának ottani elterjedésével.¹² Ennek köszönhető az is, hogy az ideális tájképfestészetet felváltotta a reális táj megörökítésének szándéka, ahogy a bukolikus jelene-tekéből ismert informális, „laza” időtöltés (leülés, leheveredés a gyepe, sziklára, játék, piknik a szabadban) egyre inkább reális igényként fogalmazódott meg, amelynek megvalósítására az angolkertek civilizált, mégis idilli lehetőséget nyújtottak. Így a legfestőibbnek tartott kilátások és intímabb részletek – a szabad természet mellett az angolkertek, illetve a „parkosított” tájrészletek is, bennük a szabad környezet szépségét élvezők staffázsszerű bemutatásával – kedvelt és immár megbecsült témákká váltak; sőt, Johann Christian Brandnak (1722–1795), de főként Jakob Matthias Schmutzernak (1733–1811) és Laurenz Janschának (1749–1812) köszönhetően beépültek a bécsi Képzőművészeti Akadémia

9 A kép reprodukciója először fekete-fehérben (ráadásul erősen halványítva) jelent meg az *Oxford Companion to the Garden* című kertenciklopédiában, ráadásul a szerkesztők által adott hamis adattal ALFÖLDV 2006. 213. „engraving of a watercolour”). Egy részlete az *Irodalmi Magazin*ban (MOLNÁR 2023. 9), immár Galavics Géza halála után, 2023 nyarán („egy magányos sétáló a hédervári parkban” aláírással), valamint a teljes kép Drezdában, a Technische Universität évkönyvében, 2024-ben, a Galavics Géza emlékének ajánlott

tanulmányomban (ALFÖLDV 2024. 97), de részletes elemzés nélkül.

10 E tanulmányt a kép elemzésének és a korszakban készült hasonló kertábrázolások témájának szenteltem; a hédervári park építményeivel, szobrászati díszével és több évszázadon átnyúló építéstörténetével további tanulmányok fogok részletesen foglalkozni a 2009–2010-ben készült és azóta végzett kutatásaim alapján.

11 Ezekből áttekintő válogatást ad: NEUBAUER 1980.

12 HAJÓS 1989. 15–26.

4. Carl Schütz: A Práter főálléja, Bécs, Artaria, 1800 körül
Rézmetszet. Magángyűjtemény

tananyagába is.¹³ Mindezen tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben nagy számban készültek kertveduták a bécsi és Bécs környéki parkokról, és a sokszorosított kertlátképeknek is új virágkora kezdődött. Az ezek iránti igényt Bécsben a korszak kiemelkedő kultúra- és ízlésközvetítője, az Artaria cég ismerte fel leginkább, amely több különböző méretű, színezett vedutasorozatot jelentetett meg bécsi és Bécs környéki kertekről 1800 előtt és után; egyesekről, például a Práterről (3–5. kép), Laxenburgról vagy néhány magánkertről (például Neu-

waldegg/Dornbach, Cobenzl, Schönau, Bruck an der Leitha) önálló szériát is.¹⁴

A legismertebb kertlátképek készítői Johann Andreas Ziegler, Laurenz Janscha, Jakob Matthias Schmutzer, Benedikt Piringer, Carl Schütz, Carl Philipp Schallhas, Tranquillo Mollo, Ferdinand Runk, Eduard Gurk, Jakob Gauermaun, Joseph Koll, Johann Nepomuk Schürer von Waldheim, később pedig Thomas Ender, Jakob, majd Rudolf és Franz von Alt voltak, de alig volt bécsi festőművész a korszakban, akit ne ihletett volna meg a téma, vagy aki ne kapott volna felkérést egy-egy kert

¹³ PÖTSCHNER 1978; HAJÓS 1989. 24–26.

¹⁴ PÖTSCHNER 1978; NEBEHAY–WAGNER 1981–1984; HAJÓS 1989.
A metszetes kertveduták iparszerű elterjedéséről Nagy-Britanniában

a 18. században: SYMES 2024.

¹⁵ HAJÓS 1989; KRÄFTNER 2008; összefoglalóan: PÖTSCHNER 1978.

5. Carl Schütz (?): A látványosságok arénája a Práterben, Bécs, Artaria, 1800 körül
Rézmetszet. Magángyűjtemény

megörökítésére.¹⁵ A kertlátképek pedig birodalomszerte hatással voltak a festői tájkertstílus (*Naturgarten*) elterjedésére. Ezt a stílust képviselte kerttervezőként a legelsők között Bernhard Petri, amikor az 1790-es évek elején Bécsbe érkezett.¹⁶

A kertek „portréi” a családtagokéihoz hasonlóan a kastélyok falát díszítő, egyszerre reprezentatív és intim műfajjá váltak.¹⁷ Ez a divat is Angliából indult, például Petworth kastélyának földszinti dísztermében William Turnernek az ottani parkról készített és ma is ott függő festményei „szembe néznek” önmaguk tárgyával. Ha-

sonló volt a helyzet a tatai Angolkertben, ahol a mulatókastély ovális dísztermének falára magát az épület látképét festették a környező kerttel, a külső és belső tér sajátos játékát hozva ezzel létre.¹⁸ A műgyűjtő Esterházy (II.) Miklós herceg megrendelésére Albert Christoph Dies úgy festette meg a Párizsból hívott építész, Charles Moraeu által tervezett kismartoni tájképi kert nagy méretű olaj látképeit, hogy a tulajdonos már azelőtt gyönyörködhetett kertjében, hogy annak létesítésébe belefogott volna.¹⁹ A kastély egyik toronyszobájának falaira Lorenzo Sacchetti festett nyolc képet

¹⁶ Petri Bécsbe érkezésének körülményeivel és hédervári működésével – a korábban erről írottak (ALFÖLDY 2019a. 23–24) módosításával – a tanulmány sorozat következő részében foglalkozom.

¹⁷ GALAVICS 2001; GALAVICS 2005 és GALAVICS 2011.

¹⁸ GALAVICS 1999. 14–15.

¹⁹ GALAVICS 2005. 131–134, valamint XIX–XXIII. színes tábla. Dies képeinek készítését követően még hosszú évekig építési terület volt a kastély tágabb környéke, mire elkezdődött a tájképi kert kialakítása. A kismartoni kert építésének folyamatáról: KALAMÁR 2004; PROST 2005; KÖRNER 2015. 143–156.

6. Ferdinand Runk: *Lichtenstein vára és az új kastély a hegytetőn a műrom-„amfiteátrummal”*, Maria-Enzersdorfban, 1813
Gouache. Lichtenstein, The Princely Collections Vaduz–Vienna, Inv. Nr. GR 603

a kertről.²⁰ A herceg által angliai tanulmányútra küldött főkertész, Matthias Pölt is készített látképeket a hercegnek a kismartoni „hercegi táj” egyes – akkor még csak tervezett – részleteiről.²¹ A már megépült kismartoni park népszerűségét mutatja, hogy id. Markó Károlytól két festményt is megrendelt róla egy polgári mecénás: a közkedvelt pötzleinsdorfi (ma Bécs XVIII. kerülete) parkot létrehozó bécsi bankár, Johann Jakob Geymüller.²²

Esterházy herceg sógora, Johann (I.) Joseph von Lichtenstein herceg ausztriai, cseh- és morvaországi birtokait éppen a hédervári park tervezője, Bernhard Petri

formálta át, az 1790-es évektől kezdődően előbb csak a másodszülötti birtokokon, majd 1805-től a hercegi majorátus összes domíniumán. Petri ezzel nemcsak saját kertművészi és tájépítési életművét tetőzte be, hanem a közép-európai tájépítés máig legkimagaslóbb példáit hozta létre, köztük a világörökséggé nyilvánított Lednice-Valtice (Eisgrub-Feldsberg) kultúrtájat.²³ A nagyszabású, egyszerre szépítő és a gazdálkodást is modernizáló beruházások eredményét Ferdinand Runk több tucatnyi gouache-képen örökítette meg Johann herceg számára az 1810-es, 1820-as években (6. kép).²⁴

²⁰ GALAVICS 2005. 140–141.

²¹ Uo. 136–139.

²² GALAVICS 2011. Geymüllerék számos képet rendeltek vagy vettek Markótól.

²³ KRÄFTNER 2008. 78–93. Petri meghatározó szerepére az összes birtok szépítésében és modernizálásában néhány éve találtam bizonyítékot

önéletrajzában: ALFÖLDY 2019a. 30–35. Ezt kutatva tovább és fejtette ki kollégáival részletesebben Přemysl Křejiřík: KŘEJČÍŘÍK 2022; újabb összefoglalásai: ALFÖLDY 2024. 98–101; HLAVAC 2024. 118–129.

²⁴ WILHELM 1990; KŘEJČÍŘÍK 2022; valamint KRÄFTNER 2008. 140–146. Runknak a sorozat egyes darabjait olajfestményként is el kellett készítenie.

7. Rudolf von Alt: A bécsi herrengassei Liechtenstein-palota írószobája a falakon a hercegi birtokok látképeivel (balra fent a 6. kép), 1837. Akvarell. Liechtenstein. The Princely Collections Vaduz–Vienna, Inv. Nr. GR 77

E képekkel borította be a herceg bécsi palotája dolgozószobájának és szalonjának falait, vendégei előtt reprezentálva és saját maga számára is állandóan felidézve határokon – szó szerint is – átívelő „birodalmát” (7. kép).²⁵ E festmények fő motívumai azok a staffázsépítmények voltak – jórészt Joseph Hardtmuth által tervezett obeliszkok, diadalívek, kolonnádok, valódi és műromok, hidak²⁶ –, amelyek már messziről hirdették a herceg dicső haditetteit, tájformáló hatalmát, avagy éppen

családjának ősiségét.²⁷ Ugyanakkor a herceg tájformáló jószágkormányzója, Bernhard Petri a vezetésével komplex módon modernizált birtokokat egyúttal hatalmas művészi kompozíciókká varázsolta, amelyek kiváltották a kortársak csodálatát, s a gondosan tervezett, kényelmes úthálózatokkal fellendítette e térségek természetjáró turizmusát is.²⁸

A kertművészet Habsburg Birodalom-szerte megfigyelhető felvirágzásához hozzájárult Ferenc császár

25 E képsorozat egyes darabjai egyértelműen felismerhetők Rudolf von Altnak a bécsi herrengassei Liechtenstein-palota enteriőrjeiről készített képein. Közölte (a falakon függő képek azonosítása nélkül): WILHELM 1990. 42, 44; Abb. 15, 17.

26 Hardtmuth tevékenységéről: WILHELM 1990.

27 ALFÖLDY 2024. 98–101; HLAVAC 2024. 118–128.

28 A korszak tájszépítési kérdéseivel kapcsolatban, közép-európai

kontextusban legutóbb intenzív kutatás indult meg, amelynek egyik motorja a Technische Universität Dresden, Professur für Geschichte der Landschaftsarchitektur und Gartendenkmalpflege. A tanszék évkönyvének legutóbb megjelent kötetét is e témának szentelték: GOTTSCHALK 2024. Johann (I.) von Liechtenstein tájszépítői tevékenységével kapcsolatban úttörő jelentőségű a párhuzamos cseh kutatás, erről: KŘEJČÍŘÍK 2022.

8. Thomas Ender: *Kilátás a gödöllői Grassalkovich-kastély főbejáratától, 1824–1825*
Akwarell. Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Itsz. K.2002.2

és király (a „Blumenkaiser”) botanika és kertészkedés iránti szenvedélye, valamint kertmecenatúrája (mindekelőtt a laxenburg park átalakítása és fejlesztése).²⁹ Hazánkban a kertmecenatúra mellett a tájszépítéssel is összefüggő mezőgazdasági fejlesztések pártolása tekintetében egyaránt kiemelkedő szerepet játszott az uralkodó öccse, a Petrit is foglalkoztató József nádor.³⁰ A nádornak is szerepe volt abban, hogy a 18. és 19. század fordulója körüli évtizedekben – ha nem is a Lajtán túli bőségben, de – hazánkban is szép számmal készültek kertábrázolások. József nádor saját alcsúti parkjáról és birtokáról, valamint a *ferme ornée*-ként parkosított Margitszigetről Franz Jaschke, illetve Karl Klette, a főhercegi

gyermekrajztanára készített rajzokat és akvarelleket.³¹ A hazai kertábrázolások jelentős része azonban a kastélyok berendezésével együtt elpusztult, vagy jobb esetben lappang.³² Így amit ismerünk, vagy ami váratlanul előkerül, különös dokumentumértékkel bír.³³

A fennmaradt példák közül kiemelkedik a gróf Eszterházy János csákvári parkjáról Pietro Rivetti által az 1790-es évek végén készített, albumba kötött gouache-látképsorozat.³⁴ Sajátos, hazánkban ritka példa Csáky Emánuel gróf hotkóci kertjének ábrázolása, amelyen Rombauer János 1803-ban kis képek egyetlen vászonra rendezett (és számozott) sorozataként, mintegy katalógusszerűen örökítette meg a kert különböző részleteit.³⁵

29 Az uralkodó kertekhez való viszonyáról és hatásáról: HAJÓS 1989. 218–231; HAJÓS 2006; HLAČAC–GÖTTSCHE 2016.

30 RAPAICS 1940. 180–186, 206–213; GALAVICS 1999. 96–103; ALFÖLDY 2024. 103–113; valamint ALFÖLDY Gábor: *József nádor és a kertművészet*. 2024 (megjelenés alatt).

31 Ezek közül számos kép közismert, azonban további kertábrázolások sora vár ma még publikálásra.

32 E sorsra jutottak például azok az 1784 körül ismeretlen művész által készített gouache-képek, amelyek Eszterházát (a kertet a

kaszkádok felől, illetve a kastélyt északkeleti irányból) örökítették meg – üvegnegatívon fennmaradt felvételük alapján elemzi: GALAVICS 2000, illetve GALAVICS 2013.

33 A kertveduták hitelességéről és hiteltelenségéről legújabban (angol metszetek alapján): SYMES 2024.

34 Az építményekről: SISA 1997, SISA 2023; az albumot részletesen ismertette: FATSAR 2007.

35 GALAVICS 1999. 41–48; CSEPELY-KNORR 2007; GALAVICS 2010, utóbbi újabb közlése magyarul, eltérő képanyaggal: GALAVICS 2022.

9. Thomas Ender: *A gödöllői parkosított táj a távolban a Grassalkovich-kastéllal, 1824–1825*
 Akvarell. Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Itsz. K.2002.1

Viczay (II.) Mihályné (született gróf Grassalkovich Mária Anna, 1760–1815) öccse és unokahúga, Grassalkovich III. (hercegeként II.) Antal és Esterházy Leopoldina gödöllői tájparkját és tudatosan szépített birtokának egyes részleteit Thomas Ender 1820-as években festett akvarelljei dokumentálják (8–9. kép).³⁶

Pest-Buda köz- és magánkertjeiről számos, változatos méretű és technikájú, részben sokszorosított ábrázolás közismert.³⁷ A kutatók rendelkezésére álló bécsi és Bécs környéki kertábrázolásoknak ez azonban csak töredéke, s a magyar ikerfőváros egyes fontos kertjeiről nem, vagy alig maradt fenn ábrázolás.³⁸

A műfaj hazai vonatkozású darabjai között ritkaságnak számít az az akvatinta-sorozat, amelyet Marie Anna Fischer látképrajzai után Benedikt Píringer készített gróf Aspremont János rovnyei (Lednickőna, ma Lednické Rovne, Szlovákia) kertjének részleteiről.³⁹ Sok helyütt olvasható, hogy a kastélytulajdonos család tagjai ügyesen rajzoltak, de sajnos e „házi” használatra készült, mégis dokumentumértékű alkotásoknak mára túlnyomórészt nyoma veszett. Így kivételesen értékes az a néhány éve pozsonyi aukción előkerült album az 1830-as évekből, a Zichy(-Ferraris) családtagok és neves művészek akvarelljeivel, amelyek az

³⁶ ALFÖLDY 2024. 101–103.

³⁷ Jóllehet a pest-budai kerteknek számos ábrázolása jól ismert, szisztematikus számbavételük eddig nem történt meg (ahogy a vidéki kerteké sem).

³⁸ Például József nádor budai várkertjéről sem ismerünk önálló kertábrázolást, csak olyanokat, amelyek a pesti oldalról vagy a Gellért-hegy felől, városképek kis részleteként örökítették meg.

³⁹ E látképsorozatot Galavics Géza közölte és elemezte a rovnyei kert történetét összefoglaló tanulmányában: GALAVICS 2006. 144.

10. Ivan Zásche: *A Jurjaves Park (ma Maksimir) látképe*, 1852
Könyomat. Magántulajdon

oroszári kastély és park számos részletét a család mindennapjainak környezeteként örökítették meg.⁴⁰ Az intim életképeknek azonban egyike sem ad reprezentatív összképet az ottani kertről. Ezzel ellentétben a Brunszvik család leányági tagja, Grainville-Chotek Hermina önálló könyomatos műlapként megjelent rajza reprezentatív módon a legjellemzőbb centrális nézetből ábrázolja az alsókorompai kastélyt és a parkot.⁴¹ Hasonló a beállítás a Karl Klette foti kastélylátképeinek is.⁴² A könyomaton sokszorosított kertlátképek között említendő még Eduard Weixelgärtner néhány (legalább három) nagy méretű képből álló csákvári kertlátképsorozata a 19. század első feléből, amely a kastély kerti nézete mellett egy-egy jellegzetes kerti építményt helyez a középpontba.⁴³ Talán metszetkészítés céljából készülhetett Joseph Bergman „műkertész” rajza az általa épített betléri akvadukt-vízesésről és tóról.⁴⁴ Olyan reprezentatív, önálló könyomatos mappa vagy album, amely a Verhovác Miksa (Maksimiljan Vrhovac) zágrábi püspök által a horvát fővárosban a köz számára alapított és ma róla Maksimirnak (akkoriban Jurjavesnak) nevezett angolkertről 1852-ben Johann/Ivan Zásche rajzai alapján megjelent (10. kép), egyetlenegy magyarországi kertről sem látott napvilágot.⁴⁵

40 BEŇOVÁ 2016.

41 Közölte: ZÁDOR 1988. 112. kép.

42 Közölte: Uo. 108–109. kép.

43 SISA 1997; SISA 2023. A sorozatot nem ismeri NEBEHAY–WAGNER 1981–1984.

44 A betléri Andrássy-kastélypark építményeiről: ALFÖLDY 2021.

A hédervári kép készítésének lehetséges körülményei

A hédervári látkép főként gouache technikával készült, helyenként ólomfehérrel kiegészítve; az ég világoskék pasztellszínezést kapott. A képet hordozó papírlap mérete jelenleg 61 × 36,7 cm, de eredetileg ennél valamivel nagyobb lehetett, amire bizonyos részletek (például a „levágott” bal oldali hintó és a jobb oldali ló csonka farka) utalnak. Mai méretét valamikor a 19. század végén vagy a 20. század elején nyerhette, amikor vastag kartonra ragasztották, és szélére paszpartu gyanánt mintegy 4,4 cm széles, a képet hordozó papírlappal azonos vastagságú, de attól eltérő anyagú törtfehér színű papírcsíkot ragasztottak, amelyet külső szélén fekete tussal egy keretező lénival díszítettek, alul középen pedig egy aranyozott és külön keretbe foglalt címfelirattal látták el.⁴⁶ Egy időben kartonostul felragasztották egy nagyobb papírfelületre is – erre utalnak hátul a sarkok közelében látható, a kartonba is beivódott ragasztó- és papírnyomok. Valamikor víz is érte a kép felületét, itt-ott ráfröcscent cseppek és megfolyások nyomai láthatók rajta.

Szignó híján a készítő személyéről biztosat egyelőre nem mondhatunk. Az alkalmazott technika és stílus alapján rutinos, az apró részleteket jól kezelő, pontos és részletező ábrázolásra törekvő alkotót sejtethetünk. A pavilonok díszítése és az ábrázolt fák habitusa, lombozata egyaránt karakterisztikus és aprólékos; a feltehetően utólag rajzolt staffázsalakok többsége statikus, bennük a korszak vedutáin megszokott beállítások köszönnek vissza, de kivitelezésük – beleértve a megmozgatott figurákat is – ügyes kézre vall. Az arcok elnagyoltsága is a méretnek megfelelő, bár e téren akadt virtuózabb alkotó Bécsben. Az ábrázolás perspektivikus szempontból kissé torz, de ez nagyjából megfelelhet egy *camera obscura* torzító lencséjének, ahogy azt egy ugyanonnan készített felvételsorból összeállított panorámakép (2. kép) közel azonos torzulása bizonyítja. A gouache-kép egyes momentumai azonban ezen túl sem tökéletesek: például néhány, azonos távolságban lévő alak eltérő méretű, vagy éppen a különböző távolságban ábrázolt figurák azonos magasságúak.

Bergman rajzáról: 270–274.

45 A tizenegy látképből, leírásból, valamint a park helyszínrajzából álló album két látképet illusztrációként Zádor Anna is felhasználta *Az angolkert Magyarországon* című tanulmányában – ZÁDOR 1988. 121–122. kép. Zásche műveiről: SCHNEIDER 1975.

46 A kasírozó karton mérete: 45 × 69,3 cm.

A staffázsalakok öltözete segíthet a hédervári kép datálásában. A háromszögletű, valamint cilinderes kalapok együttes jelenléte, a hölgyek színes fejfedője, élénk színű övszalaggal megkötött fehér ruhája alapján készítésének idejét leginkább az 1810-es évek első felére vagy közepe tájára, vagyis legkésőbb a Bécsi Kongresszus körüli évekre tehetjük.

Mérete és beállítása alapján e képpel kapcsolatban is felmerülhet, hogy reprezentatív, esetleg sokszorosítási céllal készült, s akár egy egykori sorozat darabja is lehet. Gróf Viczay (II.) Mihály jelentős erőfeszítéseket tett az apja által megalapozott és általa tovább gazdagított hédervári „múzeum” éremgyűjteményének és egyéb antik műtárgyainak megőrkítésére, szakszerű publikálására,⁴⁷ s az 1793-ban kialakított tájkert is már építésekor közismertté vált. Viczay (már apja, [I.] Mihály is) régóta kapcsolatban állt a bécsi Artaria-céggel,⁴⁸ s nem elképzelhetetlen, hogy parkja reprezentatív látképét is sokszorosítás céljából készítette.

Az Európa legjelesebbnek tartott kertjeit bemutató, 1812-ben megjelent műben némileg rövidítve újra közreadták Bernhard Petri 1796-ban készített hédervári kertleírását. A legtöbb ismertetett kerthez tartozik illusztráció, ehhez nem. Elképzelhető, hogy akár e célból készült ez a kép is, csak valamiért végül enélkül jelent meg a kiadvány.⁴⁹

Tudjuk, hogy Viczay (II.) Mihály gróf ifjúkorában rajzolással is foglalkozott, s apja érdemesnek tartotta arra, hogy Pray Györgynek megmutassa rajzait.⁵⁰ Arról nincs információnk, hogy e kedvtelését később is művelte-e, mindenesetre egyik fiáról (Ferencről) és két unokájáról (Károlyról és Héderről) szintén tudjuk, hogy rajzoltak (17. kép).⁵¹ Így a rajzolásban is tehetséges családtagok egyike vagy akár – az Alcsúton működő Klettéhez hasonlóan – a grófi gyermekek (egyelőre ismeretlen) házi rajztanára is készíthette, akár saját indíttatásból.⁵² Stílusában, beállításában, a növények és a staffázszfigurák megformálásában a kép közel áll Laurenz Janscha vagy Carl Schütz (1745–1800) kertábrázolásai mellett a gouache-látképeiről ismert osztrák Bernhard Albrecht (1758–1822) alkotásaihoz is,⁵³ például a hasonló méretű,

11. Gróf Viczay Károly: *Major*, 1828
Lavírozott tus. Magántulajdon (Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány aukciója, Miskolc, 2009)

a bécsújhelyi katonai akadémia különböző felkészítő gyakorlatait ábrázoló gouache-képekhez, amelyek ma is az intézmény falát díszítik. A bécsi Práterről ekkoriban készült rézmetszetekről ugyan visszaköszönnek egyes staffázszfigurák, ezekre azonban attribúció – épp az említett részletek típusossága miatt – nem alapozható.

Viczay (II.) Mihály halála után kertjének látképe – lévén az a berendezés, nem a műgyűjtemény tartozéka – nem képezte részét a kastélybeli festmények 1834-ben lezajlott bécsi aukciójának sem,⁵⁴ így feltehetően a helyszínen maradhatott. A lap szélére ragasztott papírcsíkokból összeállított paszpartu papíránya és a felirat jellege, historizáló stílusa alapján a 19. század végéről, esetleg a 20. század első éveiből való lehet. Az aranyozott, tussal írt, árnyékolással is kiemelt, utólagos felirat bizonyára „házon kívüli” bemutatás alkalmára készült, hiszen helyben nem lett volna rá szükség. Hazánk kertjeinek első nyilvános seregszemléjére az 1885. évi Országos Kiállítás keretében került sor, amely gazdag történeti – bár részben véletlenszerűen összeállt – anya-

47 Viczay (II.) Mihályról és gyűjteményeiről – a kert átalakításaival összefüggésben – a hédervári park történetét bemutató tanulmány-sorozat későbbi részében lesz szó.

48 Az Artaria-céggel már apja, Viczay (I.) Mihály is kapcsolatban állt, legkésőbb az 1770-es évektől. ZÁVODSZKY 1932; SZABOLCSI 2005: 19.

49 *Description* 1812. III. 120–122.

50 ZÁVODSZKY 1932: 342.

51 NÉMA-SMUK 2000.

52 Viczay (II.) Mihály gyermekeinek taníttatásáról a tanulmány-sorozat későbbi részében lesz bővebben szó.

53 ANDRASCHEK-HOLZER 2019: 57–58, 67.

54 A kép nem szerepelt a Viczay-örökösök által 1834-ben rendezett festményárverésen (ott csak olajképeket árvereztek), s nem került be a Fejérváry-gyűjteménybe sem, amelynek gyűjtője által összeállított katalógusa fennmaradt 1847-ből (SZENTESI 2011). Egyértelműen a helyszínhez kötődő, a híres képgyűjteménytől karakterében, korában és technikájában is eltérő képről van szó.

12. Staffázsalakok a hédervári parkot ábrázoló gouache-kép előterében
Az 1. kép részlete

got is felvonultatott. Ott szerepelt a rovnyei, valamint az alcsúti kert régi terve is (illetve az utóbbinak ez alkalomra készített másolata);⁵⁵ s az előbbi díjat is nyert.⁵⁶ Az 1896. évi Ezredéves Kiállításon – a szakanyag rendezőjének koncepciója miatt – szinte teljesen hiányzott a kertművészet és a kertetörténet. Az Ezredéves Kiállítás Történelmi Főcsoportjában azonban önálló helyiségben kapott helyet a hédervári kastély műkincseiből és berendezéséből válogatott, részben tárlókban elhelyezett, részben enteriőrszerűen elrendezett kollekció. A Millenáris Kiállításról készült fotókon azonban nem tűnik fel a

kép, holott éppenséggel helyet kaphatott volna például a kastély empire szalongarnitúrájának háttérében. Később, az 1900. évi párizsi, valamint az 1902., 1910. és 1913. évi budapesti Országos, illetve Nemzetközi Kertészeti Kiállítások, valamint esetleg a megyei tárlatok adtak újabb alkalmakat efféle tárgyak (kerttervek, kertlátképek és relikviák) bemutatására,⁵⁷ e kép azonban egyik fent felsorolt kiállításkatalógusában sem tűnik fel. Ennek ellenére feltételezhető, hogy talán e kiállítások valamelyikén, esetleg egy Győr vármegyei kiállításon szerepelhetett, s ennek kapcsán kapta feliratozott paszpartuját.

⁵⁵ ALFÖLDY 2008. 94.

⁵⁶ GALAVICS 2005. 126–127, 162.

⁵⁷ ALFÖLDY–ZOLNAI 1997. A 19. századi és 20. század eleji magyarországi kertészeti kiállítások kertművészeti vonatkozásairól a szerző önálló tanulmányt készített elő.

13. A nyugati pavilon és környezete
Az 1. kép részlete

14. „Egy magányos sétáló” a hédervári parkban
Az 1. kép részlete

15. Frissítő italok előkészítése a keleti pavilonban
Az 1. kép részlete

A kert ábrázolása

A kép a kastély első emeleti középső, a főlépcsőház előteréből nyíló, nagy méretű helyiségének középső ablaka előtt ülve készült; arról a helyről, ahonnan a park központi részének panorámája a legteljesebben tárul fel, s ahonnan a két pavilon nagyjából azonos szögben, a kentaurszobor pedig éppen szemközt látszik (1. kép).

A kert az árnyékok helyzetéből ítélve egy nyári délutáni kerti összejövetel keretében jelenik meg: nem nagyszámú, de előkelő társaság érkezik hintón, fiákeren vagy hátszlovon (12–13. kép). A család fogadja őket, mások könyvükbe mélyedve vagy párjuk oldalán már sétára indultak a kert útjain (14. kép), megint mások a

kép középpontjában álló kentaurszobrot csodálják napernyővel a kezükben. A kocsisok és a házi személyzet tagjai az uraságokkal egyenrangú szereplőként jelennek meg: a pavilonokból frissítőket szolgálnak fel (15. kép), illetve a kis épület ablakán keresztül, a bakon ülve vagy a lovak kantárját fogva beszélgetnek (14. kép). A jelenetből – mint Jansch és Schütz bécsi városképeiből és angolkert-vedutáiból – árad a kedélyesség, a családias légkör, amit a gyermekek (köztük egy dada csecsemővel) és a kutyák jelenléte, valamint mindenekelőtt a kép közepén papírsárkányt eregető kisfiú látványa alapoz meg (16. kép),⁵⁸ de a felnőttek szemmel láthatóan barátságos beszélgetése is ezt hangsúlyozza. Az ábrázolás fényképszerűségéhez hozzájárul a pavilonok

58 A sárkányeregetésért személyesen is rajongó Galavics Géza megállapította, hogy ez a kép ismeretei szerint e játék első ismert

magyarországi ábrázolása. Galavics Géza szóbeli közlése, 2000 körül.

16. A tekintetet a távolba vezető nyiladékok (vue-k), az előtérben sárkányeregető fiúval
Az 1. kép részlete

17. A kentaurszobor és környezete
Az 1. kép részlete

ablakain félig lehúzott, csíkos vászonroletta, valamint az olyan részletek, mint a lóháton érkezett férfiak csizmáján látható sarkantyú vagy kezükben a lovaglópálca (12–13. kép). Akár egy valódi esemény kapcsán felvázolt konkrét személyekről, akár csak a szokásos, „kötelező” staffázsfigurákról van szó, ez a bensőséges, bájos jelenet a szereplők hangulatteremtő ereje révén tudatosan utal a házigazda liberális és vendégszerető személyiségére, amelyről szinte minden látogató megemlékezett, aki ezekben az évtizedekben megfordult Héderváron.⁵⁹

A kép szabályos kompozícióját magának a kertnek a szokatlanul szimmetrikus elrendezése határozza meg.

Az előtérben a kastély északkeleti frontja előtt húzódó terasz látható, a két szélén álló pavilonokkal. (Ide nyílik a *sala terrena* ajtaja.) Középen, a rét végében, a két pavilon közötti szimmetriatengelyben a sötétzöld lombhátteréből kifehérlik a magas posztamensre helyezett kentaurszobor, amelynek figurája kis mérete ellenére is kivehető (17. kép). Bár a szimmetrikus beállítás eltér a tájkertek szokásos aszimmetrikus ábrázolásmódjától, ez a park építéstörténetéből is következik. Ráadásul nem egyedi eset: hasonló kompozíciót mutat például Hubert Robert 1770 körül egy azonosítatlan parkról készített s a közelmúltban előkerült *Gáláns séta* című festménye,

⁵⁹ Viczay (II.) Mihály személyiségéről és annak recepciójáról a tanulmány sorozat későbbi részében lesz bővebben szó.

ahol a háttérét szintén zárt faállomány alkotja (18. kép), amely előtt középen, a hédervári kentaurhoz hasonlóan egy szobor áll, s az előtérben elterülő rét széleit szintén staffázsalakok népesítik be.

Amint a hédervári kép tanúsítja, a park e nézete alkotójának és tulajdonosának szándéka szerint is a legfontosabbak közé tartozott. E rét, mint Petri leírásából tudjuk, a park központi terét képezte, és fűmag (angol perje) helyett létesítésekor lóherével volt bevetve. A képen látható, hogy e rétet széles, kissé szabálytalan ovális ívet leíró sétaút keretezte; azon belül csak néhány fa, cserje és facsoport állt, amelyek szerepe az volt, hogy a térhatást növeljék, és a séta változatosságát biztosítsák. Szintén e központi térség térhatását növeli, és egyúttal az egész park kompozícióját is meghatározza a kastély felől nyugat–északnyugat felé irányuló nyiladékok sora (17. kép). E *vue*-k a facsoportok között kilátást engednek egy fahídra, illetve a messzeségbe vezetik a tekintetet – a kép az egyik nyiladékban távolabb is ábrázol egy párt, utánuk szaladó gyermekkel. Ugyanez a kulisszaszerűen zárt lombfalak közt megnyíló *vue* „túltekint” a parkon, annak a tájjal és a tágabb környezettel való összefüggését hangsúlyozza. Petri leírásából tudjuk, hogy e nyiladék végében Lipót templomtornya tűnt fel a fák között.

A fák természetűsége törekvő ábrázolása egy részük dendrológiai azonosítását is lehetővé teszi (1. kép). A háttér csaknem összefüggő lombtömegéből kimagaslanak a jegenyenyár körös-körül nagy számban álló példányai; köztük elő-előbukkannak a kentaurszobor mögötti patakparton álló szomorúfüzek jellegzetes

18. Hubert Robert: *Gáláns séta*, 1770 körül
Olaj, vászon
Magántulajdon

csüngő ágaikkal (17. kép). Elöl jobboldalt a Petri leírásában is említett, sűrűn egymás mellett álló akácok világosabb, sárgászöld koronái képeznek üde színfoltot. A pavilonok külső díszítőfestését, tetődíszzeit és korabeli árnyékoló-rendszerét is ez a kép örökölte meg számunkra.

Itt áll tehát előttünk a Bernhard Petri által 1793 tavaszán ültetett park mintegy két évtizeddel későbbi állapotában. E bájos kép a két évszázaddal későbbi kutatót és olvasót a kert történetének és részleteinek mélyebb megismerésére invitálja, amelyre további „séták” alkalomával kerítünk sort.

Rövidítések

ALFÖLDY 2006

Gábor ALFÖLDY: Hédervár. + Petri, Bernhard. In: *The Oxford Companion to the Garden*. Ed. by Patrick TAYLOR. Oxford–New York, Oxford University Press, 2006. 212–213, 376.

ALFÖLDY 2008

Gábor ALFÖLDY: Hapsburg Gardens in Hungary. In: HAJÓS 2008. 87–102.

ALFÖLDY 2010

ALFÖLDY Gábor: *A hédervári kastély parkja. Kerttörténeti tudományos dokumentáció és helyreállítási javaslat*, I–IV. Gépirat. 2010.

ALFÖLDY 2019a

ALFÖLDY Gábor: Újabb adatok a dégi Festetics-kastélyegyüttes építéstörténetéhez, II. Bernhard Petri és a dégi park. *Ars Hungarica*, 45. 2019. 1. sz. 5–56.

ALFÖLDY 2019b

ALFÖLDY Gábor: *Hasznost a széppel: Festetics Antal dégi kastélyparkja*. PhD-disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2019.

ALFÖLDY 2021

ALFÖLDY Gábor: Az ötlettártól az angolkertig: Grohmann Ideenmagazinja és az Andrásyák. In: *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. GULYÁS Borbála–MIKÓ Árpád–UGRY Bálint. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, 2021. 541–562.

ALFÖLDY 2024

Gábor ALFÖLDY: Becker's Subscribers: Bernhard Petri and Other Embellishers of Hungary in the 1790s and the Following Decades. *AHA! Miscellen zur Gartengeschichte und Garten Denkmalspflege*, 9. 2024. 92–113.

ALFÖLDY–ZOLNAI 1997

ALFÖLDY Gábor–ZOLNAI Dóra: *Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban 1857–1944. Repertórium*. Szerk. GALAVICS Géza. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1997.

ANDRASCHEK–HOLZER 2019

Wiener Neustadt in alten Ansichten. Broschüre zur Ausstellung. Hg. von Ralph ANDRASCHEK–HOLZER. St. Pölten, Niederösterreichische Landesbibliothek, 2019.

Belvárosi Aukciósház 1995

Belvárosi Aukciósház Művészeti árverése 1995. szeptember 25. Budapest, Belvárosi Aukciósház Kft., 1995.

BEŇOVÁ 2016

Katarína BEŇOVÁ: *Kaštieľ v Rusovciach vo svetle výtvarných diel 19. storočia: Kresbový album rodiny Zichy Ferraris*. Bratislava, Filozofickej fakulty University Komenského–Slovenská národná galéria, 2016.

BUTTLAR–GALAVICS 1999

Adrian von BUTTLAR: *Az angolkert*. GALAVICS Géza: *Magyarországi angolkertek*. Budapest, Balassi Kiadó, 1999.

CSEPELY–KNORR 2007

CSEPELY–KNORR Luca: A hotkóci szentimentális kert, a „kert portréja” és a portré festője. *4D Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat*, 7. 2007. 17–26.

Description 1812

Description des principaux Parcs et Jardins de l'Europe avec des remarques sur le jardinage et les plantation [...], I–III. / *Bildliche und beschreibende Darstellung der vorzüglichsten Natur und Kunstgärten in Europa mit Bemerkungen über Gartenkunst und Anpflanzungen. Aus dem Französischen*, I–III. [Wien], k. n., 1812.

FATSAR 2007

FATSAR Kristóf: A Rivetti-album. *4D Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat*, 7. 2007. 8–15.

GALAVICS 1999

GALAVICS Géza: *Magyarországi angolkertek*. Budapest, Balassi Kiadó, 1999.

GALAVICS 2000

GALAVICS Géza: Eszterháza 18. századi ábrázolásai – a kép mint művészettörténeti forrás. *Ars Hungarica*, 28. 2000. 37–71.

GALAVICS 2001

GALAVICS Géza: Egy hercegi táj „portréi”. Az Esterházyak kismartoni angolkertjének látképei. *Művészettörténeti Értesítő*, 50. 2001. 31–56.

GALAVICS [2001] 2005

GALAVICS Géza: Az angolkert mint utópia. Akadémiai székfoglaló előadás. In: *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián 2001. Társadalomtudományok*. Szerk. VIZI E. Szilveszter. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2005. 175–209.

GALAVICS 2005

Géza GALAVICS: „Porträts“ eines fürstlichen Gartens: Der Esterházyische Schloßpark Eisenstadt. In: *Der Natur und Kunst gewidmet: Der Esterházyische Landschaftsgarten in Eisenstadt*. Hg. von Elmar CSAPLOVICS–Edith LEISCH-PROST–Franz PROST. Wien–Köln, Böhlau, 2005. 119–151.

GALAVICS 2006

GALAVICS Géza: Egy elfeledett angolkert – Rovnye Trencsén megyében. *Ars Hungarica*, 34. 2006. 1–2. sz. 119–166.

GALAVICS 2009

Galavics Géza: Gothusok az angolkertben – Kazinczy Hotkócon. *Enigma*, 61. sz. 2009. 141–161.

GALAVICS 2010

Géza GALAVICS: Záhrada v Hodkovciach a rodina Csáky. In: *Ján Rombauer (1782–1849). Levoča, Petrohrad, Prešov*. Katalóg výstavy. Bratislava, Slovenská národná galéria–Sárišská galéria v Prešove. Ed. Katarína BEŇOVÁ. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2010.

GALAVICS 2011

GALAVICS Géza: Két atipikus Markó-festmény a kismartoni Esterházy-kastély parkjáról. *Művészettörténeti Értesítő*, 60. 2011. 2. sz. 405–415.

GALAVICS 2013

GALAVICS Géza: Eszterháza 18. századi kertje. In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára / Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid*, I–II. Szerk. SZENTESI Edit–MENTÉNYI Klára–SIMON Anna. Budapest, Vince Kiadó, 2013. II. 63–84.

GALAVICS 2022

Galavics Géza: Gothusok az angolkertben – Kazinczy Ferencel Hotkócon. In: *Régi magyar kertek*. Szerk. GÉCZI János. Budapest, Pesti Kalligram, 2022. 512–526.

GOTTSCHALK 2024

Verschönerte Landschaften in Mittel- und Mitteleuropa! Konzepte, Akteure und Realitäten. Hg. von Anja GOTTSCHALK. (AHA! Miszellen zur Gartengeschichte und Gartendenkmalpflege, 9. 2024.) Dresden, Professur für Geschichte der Landschaftsarchitektur und Gartendenkmalpflege, Technische Universität Dresden. 2024.

HAJÓS 1989

Géza Hajós: *Romantische Gärten der Aufklärung: Englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*. (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege, XIV.) Wien–Köln, Böhlau, 1989.

HAJÓS 2006

Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien. Hg. von Géza Hajós. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2006.

HAJÓS 2008

Habsburg: The House of Habsburg and Garden Art. An International Congress in Vienna (Austria) April 2007. Ed. by Géza Hajós. (Die Gartenkunst, 20. Beilage. 2008. Heft 2.) Vienna, Österreichische Gesellschaft für Historische Gärten, 2008.

HLAVAC 2024

Christian HLAVAC: Verschönerung der Landschaft durch Graf Johann Philipp Cobenzl und Fürst Johann I. von Liechtenstein in Niederösterreich. *AHA! Miszellen zur Gartengeschichte und Gartendenkmalpflege*, 9. 2024. 114–129.

HLAVAC–GÖTTSCHE 2016

Christian HLAVAC–Astrid GÖTTSCHE: *Die Gartenmanie der Habsburger. Die kaiserliche Familie und ihre Gärten 1792–1848*. Wien, Amalthea Signum Verlag, 2016.

KALAMÁR 2004

Stefan KALAMÁR: Der Eisenstädter Schlosspark: Neue Forschungsergebnisse zur Geschichte im ersten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts. *Die Gartenkunst*, 16. 2004. Heft 1. 49–72.

KÖRNER 2015

Stefan KÖRNER: *Esterházy II. Miklós és a művészet: Egy szenvedélyes gyűjtő élete*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2015.

KRÄFTNER 2008

Oasen der Stille: Die großen Landschaftsgärten in Mitteleuropa. Ausstellungskatalog. Hg. von Johann KRÄFTNER. Wien, Liechtenstein Museum, 2008.

KŘEJCIŘÍK 2022

Krajinářské kompozice v období Josepha Hardtmutha. Ed. Přemysl KŘEJCIŘÍK. Praha, Národní technické muzeum, 2022.

MOLNÁR 2023

MOLNÁR Krisztina: A kert mint párbeszéd. *Irodalmi Magazin*, 11. 2023. 3. sz. 5–11.

NEBEHAY–WAGNER 1981–1984

Ingo NEBEHAY–Robert WAGNER: *Bibliographie Altösterreichischer Ansichtenwerke aus Fünf Jahrhunderten*, I–V. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1981–1984.

NÉMA–SMUK 2000

NÉMA Sándor–SMUK Péter: *Hédervár*. Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza, 2000.

NEUBAUER 1980

Erika NEUBAUER: *Wiener Barockgärten in zeitgenössischen Veduten*. (Die bibliophilen Taschenbücher, 158.) Dortmund, Harenberg Kommunikation, 1980.

PETRI 1797

Bernhard PETRI: Beschreibung des Naturgartens, des Herrn Grafen von Vizay zu Hedervar, auf der Insel Schütt in Ungarn, so wie unter der Leitung des Unterzeichneten angelegt worden. In: *Almanach und Taschenbuch für Gartenfreunde für das Jahr von W. G. Becker*, 1798. Leipzig, Voß und Compagnie, 1797. 75–93.

PÖTSCHNER 1978

Peter PÖTSCHNER: *Wien und die Wiener Landschaft: Spätbarocke und biedermeierliche Landschaftskunst in Wien*. Wien–Salzburg, Österreichische Galerie–Verlag Galerie Welz, 1978.

PROST 2005

„Der Natur und Kunst gewidmet“. *Der Esterházyische Landschaftsgarten in Eisenstadt*. Hg. von Franz PROST. 2., verbesserte und ergänzte Auflage. Hg. von Elmar CSAPLOVICS–Edith LEISCH-PROST. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2005.

RAPAICS 1940

RAPAICS Raymund: *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1940].

SCHNEIDER 1975

Marijana SCHNEIDER: *Slikar Ivan Zasche (1825–1863)*. Zagreb, Povijesni Muzej Zagreb, 1975.

SISA 1997

SISA József: A csákvári Esterházy-kastély parkja. *Művészeti történeti Értesítő*, 46. 1997. 147–179.

SISA 2023

SISA József: *A csákvári Esterházy-kastély és parkja*. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Központ Művészettörténeti Intézet, 2023.

SYMES 2024

Michael SYMES: *Prints and the Landscape Garden: Image, Illusion, Illumination*. London, John Husdon Publishing, 2024.

SZABOLCSI 2005

SZABOLCSI Hedvig: A bécsi Artaria cég magyarországi kapcsolatairól. In: *Angyalokra pedig szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére*. Szerk. ANDRÁS Edit. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2005. 15–20.

SZENTESI 2011

SZENTESI Edit: Viczay. (I.) id. és (II.) ifj. Mihály. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, XII. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, Balassi Kiadó, 2011. 428–433.

WILHELM 1990

Gustav WILHELM: *Joseph Hardtmuth. Architekt und Erfinder 1758–1816*. Wien–Köln, Böhlau Verlag, 1990.

ZÁDOR 1988

ZÁDOR Anna: Az angolkert Magyarországon. In: Uő: *Az építészet és múltja. Válogatott tanulmányok*. (Művészet és elmélet.) Budapest, Corvina Kiadó, 1988.

ZÁVODSZKY 1932

ZÁVODSZKY Levente: Viczay [I.] Mihály a műgyűjtő és Pray György barátsága. *Katolikus Szemle*, 46. 1932. I. félév. 340–356.

Hédervár Park

Part One: An Unknown Gouache View of Bernhard Petri's Park, from the 1810s

This paper, dedicated to the memory of the art historian Géza Galavics (1940–2023), focuses on a gouache veduta of Hédervár Park from the author's garden historical collection. Painted in the 1810s, it gives a view of the main part of the landscape garden, as seen from the central room on the first floor on the northern side of the house. Detailed and reliable, it documents the 'Gothic-Chinese' pavilions on both sides as well as the Centaur sculpture in the middle axis, a wooden bridge, and the rich vegetation framing the central meadow. Elaborate staffage characters populate the scene, making the image it even more vivid and helping us to imagine how the site was used in those days.

In 1793, the owner of the property in Hédervár, Count Mihály (Michael) II Viczay (also spelled Witzay or Witzai, 1756–1831),

a philanthropist as well as an internationally renowned art and coin collector of his times, commissioned German garden architect Bernhard Petri to remodel the garden around his house. This 'natural garden' [*Naturgarten*] came to be well-known throughout Europe, thanks to a detailed description by the designer published in Wilhelm Gottlieb Becker's *Taschenbuch für Gartenfreunde* in 1796. Petri's description can now be visualised with the help of this gouache picture.

To provide a context for this picture, the article also provides a brief overview of Viennese and Hungarian garden vedutas from the late 18th and early 19th centuries. The article is the first in a series which aims to cover the history and analysis of the garden's structure as well as its artistic (architectural and sculptural) details and cultural background.

TÁRGYSZAVAK

Bernhard Petri, Viczay Mihály, Hédervár, Laurenz Jansch, Carl Schütz, veduta, kertművészet, tájképi kert, kastélypark, gouache

KEYWORDS

Bernhard Petri, Mihály Viczay / Michael Witzay, Hédervár, Laurenz Jansch, Carl Schütz, veduta, garden images, landscape garden, country house park, gouache